

GÁTOROS RABIZSÓ: KÁRMEÁN JÓZSEF

ME
21557

GÁLOS REZSŐ

KÁRMÁN JÓZSEF

MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ

OSAK

GÁLOS REZSŐ

KÁRMÁN JÓZSEF

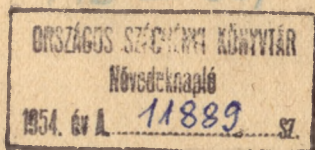
MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1954

Lektorok:

BARTA JÁNOS
BARÓTI DEZSŐ

MB 21.557

A kiadásért felel a Művelt Nép Könyvkiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Zrinszky László

Műszaki vezető: Löblin Imre

A kézirat beérkezett: 1954. VI. 23. — Imprimálva: 1954. VIII. 22.

Terjedelem: 12,25 (A/5) ív. — Példányszám: 3000.

Ez a könyv a MNOSZ 5601-50Á és 5602-50Á szabványok szerint készült

Budapesti Szikra Nyomda, V., Honvéd-u. 10. — Felelős vezető: Lengyel Lajos igazgató

A múlt század negyvenes éveig jóformán azt sem tudták róla, hogy élt, hogy író volt, még kevésbé, hogy korában irodalmunk legnagyobbjai közé tartozott. Pápay Sámuel 1808-ban még lelkesedéssel emlékezik az *Urániáról*, „ezen angyali munkáról”, amelyben „a gráciák igazi kellemeit” lehet érezni.¹ Azontúl Kármán Józsefnek és *Urániájának* az emléke is kihalt a köztudatból. Toldy Ferenc, aki gyakran indult el Kazinczy útmutatásával és az ő hagyományait folytatta, csak közel három lustrummal Kazinczy halála után „támasztotta fel Kármán emlékezetét”, „felsőbb igazságtételül” mint „feledésbe sülyedtét”.² — Még akkor élt a kortárs, Schedius Lajos, és kérésére emlékezetből összeírta, amit Kármánról tudott. Nagy melegséggel elevenedett meg benne a múlt: „A legrokonszenvesebb, legkedvesebb megjelenések közé tartozott — írja róla — akikkel hosszú pályámon találkoztam. Pompás ifjú volt. Nagyon vonzó külsejével, eleven, mind magasabb műveltségre törekvő szellemével hamarosan, s annál inkább megnyerte teljes hajlandóságomat, mivel közel egykorúak voltunk és hasonló volt a temperamentumunk.”³ Műveinek 1843-i, ma már nagyon ritka kiadásával, majd költészet-történetével (1854)⁴ és „rövidrefogott” irodalomtörténetével (1864)⁵ Toldy Ferenc ettől fogva ébrentartotta az irodalmi köztudatban Kármán jelentőségét. Úgy mondta, hogy Kármán, korát jól megelőzve,⁶ „lelkességben, ízlésben, az állapotok tiszta felfogása s a teendők világos érzetében arra volt rendelve, hogy egy új szellemi mozgalomnak ne csak ébresztője, de vezetője is, egy új — nemzeti és önálló irány képviselője legyen”. Később már csak Kazinczy törekvéseinek kiegészítését látta tevékenységében.⁷

Utána Beöthy Zsolt Kármánban meglátta a kitűnő stilisztát: a magyar műproza benne találta meg fejlődésének leghelyesebb útmutatóját, mert a „magyar nyelv szelleméhez ragaszkodva alkotta meg egyszerű, kifejező, sőt jellemző prózáját”.⁸ Beöthyhez fűződnek azonban azok a modorosokká vált megállapítások is, hogy Kármán Pesten egy „Uránia-kört” alakított, hogy Pestet irodalmi központtá akarta tenni, s hogy az *Urániával* a magyar nőkhöz fordult; az ő fejtegetésében jutott az egyetlen súlypont a *Fanni hagyományaira* s maradt néhány szó *A nemzet csino-*

sodásának. Császár Elemér úgy tanította, hogy Kármán „nagy ígéret” volt, és egyike „a magyar irodalom sok értékes torzójának”.⁹ Végül, hogy csak még Pintér Jenőt említsem, ő¹⁰ „magasratoró, ábrándozásra hajló, izgatott kedélyű, élvhajhász fiatalembernek” tudja: tehetséges író és igen jó stílusza. Általában pedig a kutatók érdeklődését, miként Beöthyét is, a *Fanni* kötötte le, de abban is főképpen csak a lassú haladás finom rajza, meg a Werther-kérdés foglalkoztatta őket.

A részletek elvonták a figyelmet az egésztől. Nem látták meg Kármánban a vezetésre termett igazi nagyembert, nem domborították ki rajzában, hogy ez a mindössze 26 évet élt fiatalember képzettségével, éles logikájával, nagyvonalú perspektívájával milyen korán ébredt a valóságnak helyes megismerésére, a fejlődésnek magas színvonalára. Alkotásaival, akár a maga szülőttei voltak, akár lefordításukkal a maga gondolatkörét tolmácsolta, mennyire irányt jelölt nemzetének és nemzetünk irodalmának a további útra. S nem mondták meg róla, hogy eleven, céltudatos cselekedniakarásával csakúgy, mint ragyogó tehetségével az ő feladata lett volna Kazinczy és Batsányi elfogatása után, bármely nehéz viszonyok között is, az irodalmi élet élére állni, és egy új, modern magyar irodalmat megteremteni.

Főképpen azonban nem vették észre a társadalom megmozdítására irányuló haladó szellemét. Volt ugyan,¹¹ aki „lelkes szabadgondolkodónak” tudta, de volt kitűnő kutatónk, aki megállapította, hogy az *Uránia* ritkán hódol „a modernebb világnézetnek”.¹² Az a Kármán, akinek egy pietista papi család otthonából a világba kerülve, antiklerikális és materialista olvasmányok alakítják ki világnézetét, aki a feudális nemesi elmaradottságot ostromozza, és küzd a bécsi gyarmatosító politika ellen, ismeretlen maradt előttünk.

Jelentőségének helyes megítélését a múlt század tudományos fölfogásának szelleme is akadályozta. De gátolta az a homály is, amely elszigeteltnek látszó egyéniségét is borította. A körötte lévő „sötétségről és feledésről” panaszkodik Baráth Ferenc 1874-ben.¹³ „Az írók — mondja Bodnár Zsigmond¹⁴ — Kármánról szólva elvesztették lábuk alól a biztos talajt” (1880), s „a leg-homályosabb alakok egyikének” mondja jóval később is (1906) Heinrich Gusztáv.¹⁵

Megpróbáltam rendszeres kutatással Kármán életkörülményeit egy kevéssé megvilágítani, hogy így is közelebb jussunk hozzá. Ami keveset kiderítettem, az is segítségül lesz az egész ember törekvéseinek és alkotásainak helyesebb megítéléséhez és igazabb méltánylásához.

Be kell tekintenünk a családi otthonba,¹⁶ amelyből az életbe

kikerült, ismernünk kell azt a kapcsolatot, amely két losonci családot, a Kármánokat és a Rádayakat majdnem évszázadon át összefűzte: azt a néhány mozzanatot, amelyet Abafi Lajos már tudott és megírt, nem igen vették észre, csak III. Ráday Pálnak és költőnknek a pest-budai játékszín igazgatásában látott együttműködésére szorították. Pedig a két család évszázados jóviszonyának még Kármán nevelkedésében, társadalmi szerepében és életkörülményeinek alakulásában is gyakran jutott ki rész. S amit legkevesébbé tett meg a régi irodalomtörténetírás: figyelembe kell vennünk a korabeli társadalmi viszonyokat; e nélkül Kármán pályája, gondolkodása és alkotásai igazában meg sem érthetők.

A Rádayak, nógrádi birtokaikról¹⁷ még a török, majd a kuruc-labancvilágban az akkori megyeszékhelyre behúzódtott középbirtokú, tekintélyes, és az udvarnál is befolyásos köznemesek — a Kármánok papok, tanáremberek: a vezető értelmiségi családokhoz tartoztak. Kapcsolatuk persze nem egyenrangú emberek barátsága volt, de bizonyos fokig feudális jellege mellett is bensőséges és megértő, eléggé közvetlen. Egyházi téren is érvényesült, ahol a Rádayaknak az egyházkerület határain túl is döntő szavuk volt. A Kármánok nem voltak a család „függvényei”, de sorsuk alakulásába gyakran játszott bele az a körülmény, hogy az egyre növekvő tekintélyű Rádayakat mindig maguk mögött tudhatták. Ezek melegen és szívesen támogatták törekvéseiket, akár külföldi iskoláztatásról, vagy más anyagi segítségről, akár útlevel kieszközléséről vagy a szuperintendensi méltóság elnyeréséről, a gimnázium ügyeiről vagy a nemesség megszerzéséről volt szó. Viszonyuknak szinte családias meghittségére vall, hogy a Kármánok minden ügyükkel közvetlen formában, őszinte bizalommal fordulhattak a Rádayakhoz. Jártságukkal, vallási és filozófiai tudásukkal pedig ott állnak a pietista idősebb nemzedékek, a nagy Ráday Pál és fia, Gedeon oldalán.

Kapcsolataikra a legrégebb írott tanúságunk 1727-ből való, mikor Ráday Pál levélben fordul az alighanem az ő költségén Utrechtban tanuló Kármán¹⁸ András^{hoz}, hogy tanácsot kérjen a Gedeon számára számbajöhető német egyetemekről. Utóbb ez a Kármán András, a losonci iskola jó hírűvének megteremtője, temeti jótevőjét, majd annak özvegyét, Kajali Klárát is. Gedeon gondoskodik Kármán András két fiának külföldi taníttatásáról, része van benne, hogy id. Kármán József traktuális főjegyző lesz, eljár nemesítése dolgában is. Az egyházmegyének ifj. Ráday Gedeon a főgondnoka, mikor szuperintendenssé választják. (Ezeket részletesen levéltári adatokkal l. a *Függelékben*.)

Id. Kármán Józsefre, költőnk apjára térve, mindehhez azt kell még hozzátennem, hogy a család anyagilag is jó körülmények között lehetett. Évszázad, ha nem régibb idő óta Losoncon meggyökeresedve, föl kell tennünk róluk, hogy erőre is kaptak.

A kapitalista gazdálkodás nem minden szempontból kedvezett a városi polgárság érdekeinek, de a református pap, akinek nem nagy fizetésén kívül természetbeli járandósága és némi földje is volt, a piacra való termelésnek jó hasznát láthatta. Losonci híveitől, (mint mondtuk) a török és német elől oda betelepedett nemesektől is sok jóban lehetett része: bejáratos is volt hozzájuk s azok nem szoktak papjukról megfeledkezni. Könyvei is jócskán hoztak a konyhára. Háromkötetes *Agendája* nagyon keresett munka volt és kapós volt az Osterwald-féle katekizmus is, amelynek még nyomtatási költségeit is egyik gazdag híve, Szilassy László fizette. Feleségének, Szalay Klárának a városban háza volt, valószínű, hogy nem szegény családból való leány, mikor a tekintélyes rektor-professzornak pap-fia megkéri. Kármán József nagy képzettségéhez tehát anyagi jólétet is kell gondolnunk. A gazdasági élet átalakulását a házaspár aligha sínylette meg.

Házasságukból négy gyermekről tudunk. Az első Zsuzsanna volt,¹⁹ akit egy József nevű, 1767-ben született, de hamarosan meghalt fiúcska követett,²⁰ ezután született 1769-ben a mi Kármán Józsefünk, és tudunk egy húgáról, Erzsébetről, a későbbi Gálóss Gábornéról.²¹ Három élő gyermeket, két leányt s közbül a fiút kellett tehát nevelnie és taníttatnia. Mindhárom már szárnyára volt bocsátva, mikor szuperintendens lett. Az *Uránia* már megjelent.

I.

KÁRMÁN GYERMEK- ÉS DIÁKKORA

Kármán József 1769 március 14-én, Losoncon született.¹ Az otthon eszmei légkörét és életmódját az idősebb tagoknak külföldön szerzett műveltsége és tapasztalatai alakították ki. Id. Kármán András, Ráday Pál pártfogoltja Utrechtben és német egyetemeken tanult. Fiai, András és József (költőnk atyja) Svájcban — ahol a felvilágosodás eszméi már szélesebb körben elterjedtek — töltöttek el éveket. Itt élt közöttük a nagyanya, Gyöngyösi Abigél; még beszélhetett a gyermekeknek apja üldöztetéseiről, de nagy tudományáról is. Valamennyien Nyugatot járt emberek voltak, másfajta műveltséget ismertek meg, mint az itthoni. Ott már a polgárosodás előbbrehaladt, a kultúra fő alkotásaiban polgári jellegű volt. A Kármánoknak érezniök kellett a kirívó különbséget a látottak és a hazai feudális viszonyok között, föl kellett bennük támadnia az ellentét tudatának. Amott a céltudatos, műveltségével is feltörekvő polgári osztály a haladás szellemében tör vezetésre; harcol a fennálló rend ellen, amelyet az antifeudális erők már alaposan kikezdték. Nálunk az uralkodó osztály önző féltékenységgel még szilárdan őrzi a maga kiváltságait, s velük a parlágias elmaradottságot, pusztuló gazdaságában is a feudalizmus kizsákmányoló rendszerét. Szemben áll az udvarral, amely a jobbágyság mértéktelen földesúri kiszípolozásától adóit féltette. A polgárosodó réteg pedig a fejlődésnek csak a legkezdetén tartott, mert bár az árutermelés növekszik, a kapitalista termelésnek még csak a kezdeteiről lehet szó. Minderről, ha nem is tiszta képében, de benyomások emlékéből többször is eshetett beszéd a családban.

A két idősebb nemzedék nyilván sokat elsajátított külföldön a polgári gondolkodásból, műveltségüknek, életmódjuknak kellett valamelyes polgári jegyének lenni. Valószínű, hogy egész életmódjuk polgárias volt. Ez nem jelenti azt, hogy a felvilágosodásban is eljutottak a teológiai világnézettől a feltörekvő polgárságnak, ahogy Marx nevezi, jogi világnézetéig. Nagy út volt odáig és id. Kármán József maga is — pap volt. De elvakultság

nem volt bennük, s az életnek emberibb mozzanatait megbecsülték.

A pietizmusnak, ennek a főképpen Halléből áradó, de Neander Joakim föllépte óta a reformátusoknál is terjedő vallásos áramlatnak Kármán József is megvolt a hatása. Ráday Pálban is élt ez a mélyebb befeléfordulás, Ráday Gedeon nevelését pedig Pozsonyban éveken át a pietista Bél Mátyás irányítja. Írásaiból látszik, hogy az öreg Kármán András is pietista volt. A pietizmus erősen hangsúlyozta a személyiség szerepét, harcolt az egyházi hierarchia ellen, szembeszállt a feudális abszolutizmussal; más árnyalataiban azonban közeledik a misztikushoz. Hogy Kármán József is pietista volt, — Bázélből hozhatta haza — azt két első könyve, Sturm és Tiedge elmélkedéseinek, pietista levegőjű munkáknak fordítása bizonyítja.²

Ezek alakították a család eszmei légkörét. Nyugaton szerzett tapasztalataik más irányban is megmutatták az ellentétet a hazai és nyugati viszonyok között. Hollandiában és Németországban átéltek a protestánsok teljes vallásszabadságát. Átélték költőnk apja is, aki e két szabad esztendeje után még több mint három lustrumon keresztül szenvedte Mária Teréziának és az egyházi reakciónak különösen nyomasztó, megalázó idejét s ennek emlékei nem múlhattak el nyomtalanul belőle. Az a haladó gondolkodás, amellyel Svájcban ismerkedett meg,³ benne is természetessé alakult. Megízlelte az életben és a gondolkodásban a nagy-nagy szabadságot, kellett, hogy ittthon egyre égetőbbé és elevenebbé váljék benne az érte való rajongás, amelyet hivatásánál fogva erős önfegyelmezettség fékezett. Valószínű és érthető, hogy a türelmi rendelet megjelenése számukra nagy fölélezés pillanata volt.

Kultúrájukhoz tartozott természetesen a könyvek szeretete is. Nemcsak a Rádayak példája — Pálnak és fokozottabban Gedeonnak páratlan könyvéhsége, könyvgyűjtő szenvedélye — csábította őket; az is bizonyos, hogy egyetemeikről teológiai munkákon kívül a német klasszikusok ismeretével jöttek haza; de ahogyan Patakon, Losoncon is tudtak Bessenyei törekvéseiről, olvashatták a *Kartigámot*, vagy Baróti Szabó Dávid kísérleteit, és aligha kerülte el figyelmüket a röpiratoknak meginduló áradata: Rádaytól is megkaphatták pl. Eybelnek *Was ist der Papsí?*, majd *Was ist ein Bischof?* c. füzetait, több más hasonló között. — Németül, már csak a nagymama kedvéért is, mindannyian jól beszéltek. (A városi polgárság körülöttük is még sokáig tapadt a német kultúrához.)

Ezekből gondolhatjuk, hogy a család légkörében volt valamelyes, külföldi példákra kialakult polgárius életforma.

A Rádayakhoz nemzedékről-nemzedékre fűződő viszonyukból, az elődök nagy képzettségéből, külföldi évek tapasztalataiból, ott szerzett ismeretek tömegéből ilyennek látom a közvetlen környezetet, amelyben az ifjú Kármán József, irónk felnőtt. Későbbén sok minden alakult benne a gyermekkor benyomásából. Utóbb elejtett egy-két gondolatából az is kiérzik, hogy a családban is, az iskolában is szigorú fegyelem uralkodott.

Elemi iskoláit és a gimnáziumot Losoncon végezte. Abba az iskolába járt, amelyet nagyapja fejlesztett korszerű magaslatra.⁴ Nem kétséges, hogy végig kitűnő tanuló volt. Vele járt egy osztályba unokatestvére, Kármán Andrásnak a fia, Pál, akivel együtt kerültek az egyetemre is. „Ich erinnere mich dieser Zeiten gern — írja utóbb — und wem ist wohl diese Erinnerung nicht unaussprechlich süß und theuer?”⁵ Csak ennyi, amit ezekről az évekről beszél, mégis gondtalanul eltöltött esztendőök derűje sugárzik ebből az egyetlen mondatából is. Mond azután még valamit, aminek a folytatása írásából, sajnos, hiányzik. Arról beszél, hogy a diákok valami szabadkőművesdit játszottak s a véletlen megszerettette velük a „titkokat”. Van egy írása a M. Tud. Akadémia kéziratárában — *Ahndungen eines jüngeren Br[uders] über den Zweck des O.*⁶ — amelyet Abafi kiadása nehézkes magyar fordításban közölt — ez az egyetlen megbízható forrásunk gyermekéveiről. Éppen azért betűhíven idézzük:

Kaum dass meine Sinnen ihre Bestimmung lernen kannten, dass ich anfang Bewusstsein zu haben, so bestimmte mich das Ohngefähr für die Liebe zum Geheimnissen. Ein Kind war ich noch, da mir eine in unserer Schule eingerissene Sucht nach kleinen Kunststücken diese Liebe beibrachte. Niemand der nicht eine Sammlung von diesen veranstaltet hätte, war unter der Zahl der Bessern. Eine grosse Achtung der übrigen genoss der, der sie hatte. Es war ein Bund unter denen, die sie hatten, und eine Freundschaft knüpfte sich erst dann fest, wenn man sie einander mittheilte. — — — (*A kéziratból itt hiányzik egy levélnyi, amely mindennek magyarátát adná*) — — Nacht darinn, Ich familiasierte mich mit den Geistern, ich kannte ihre Namen, Geschlechter, Erscheinungsart, Beschwörungsformel besser als die Menschen und die Gassen meiner Vaterstadt. Ich raffte alles zusammen, das in diesen Gegenstand hineinschlug, las alle Bücher, die davon handelten und ich habhaft werden konnte mit einem Eifer und Anbethung, und verstand am Ende soviel, als im Anfange.⁷

A Két Kármán a „jobbak” között volt, de szellemidézésig, könyvek falánk olvasásáig talán csak irónk jutott el. Mik voltak azok a könyvek, amelyeket (esetleg apja házában is) megka-

parinthatott? A pietisták közül a misztikushoz közeljáró Arndt Jánostól Arnold Gottfriedig és Halle egyetemének a pietizmust lihegő tanítványaiig a német irodalom bőven ontotta az efféléket. És Kármánt nagyon foglalkoztatta a titokzatosnak, a sejtelmesnek keresése. Hallott már valamit a szabadkőművességről is. Ismert köztiszteletben álló embereket, akiket páholytagoknak emlegettek. Látta, hogy valaki — „ein noch lebender, einsichtsvoller Mann, zu dem ich nahe kam, und in dessen Hause ich zu dieser Zeit einige Wochen zubrachte”⁸ — zárt ajtóknak mögött szorgoskodott. Talán nem csalódom, ha azt hiszem, hogy ez a valaki az ifjabbik Ráday Gedeon volt.⁹ A családnak e jóbarátjáról föltehetjük, hogy a két gyermeket többször is átvitte Ludányba, vagy magával vitte Pécelre két fiához, a legifjabb Pálhoz és Gedeonhoz játszótársnak.

A gimnázium elvégzése után az alig tizenhat éves ifjú, unokatestvérével együtt, Pestre került jogásznak. Megnyílt előttük a világ.

Mióta II. József *Christiana Tolerantia*-rendelete megjelent (1781 október 29.), Pesten megelevenedett az élet. Eddig protestáns nemesek Pesten még akkor sem lakhattak, ha ott házuk volt, sőt hosszabb időre nem is jöhettek a városba. (A katolikus polgárság t. i. attól tartott, hogy akkor ott titokban istentiszteleteket vagy vallásos összejöveteleket rendeznek.) Beleznai generális csak II. József trónralépése után költöztethette ide családját,¹⁰ mert ő maga református, felesége, Podmaniczky Anna Mária evangélikus volt. Ez a nemesség tehát, hogy a főváros közelében maradjon, Pest környékén telepedett le, szerzett birtokot, vagy épített házat. Ráday Gedeon is, évtizedek során, sokat járt Pécelről Pestre; akkoriban már ideje javarészt itt tölthette, többnyire itt is lakott. Most, hogy az egyházi reakció háttérbe szorult és egyes korlátozó intézkedéseinek hatálya megszűnt, a két városnak, különösen Pestnek élete föllendült, elevenebb lett. A színházi élet, a cenzúrának elrendelt könnyítése s vele egyre több könyv, egy-egy hírlap megjelenése élénkebbé tette a közhangulatot. Sokat jelentett a kulturális viszonyok fejlődésében az egyetemnek ide való áthelyezése is, és fölvilágosodás szempontjából még többet az ott bekövetkezett személyi változás. II. József az exjezsuitákat rendre haladószellemű tanárokkal cserélte föl. Az ifjúság Koppi Károly, Kreil Antal, Cornides Dániel és különösen az ide németesíteni küldött, de minket megszeretett Werthes Frigyes köré gyülekezett. A hivatalos tannyelv ugyan a német volt; de ismeretes, hogy pl. Dugonics András továbbra is magyarul adott elő, és II. József „igyekezetének — mint maga mondja¹¹ — ellene állván, csak azért is az algebrát

és geometriát magyar nyelven kiadtam — — — megmutattam, hogy ha a tudákosság magyarul taníthatna, más idegen nyelvre éppen nem lesz szükségünk, amint is azon két tudákos könyveinkben semmi más szavakkal sem éltem, hanem tiszta magyar szavakkal". Hozzá hasonlóan járt el az orvosi karon Rázt Sámuel — a Rádayaknak is háziiorvosa — mások továbbra is latinul adtak elő. Példájuk természetesen hatott az ifjúságra, s az uralkodónak gyarmatosító és németesítő törekvéseivel szemben egyre élesebb ellenhatás mutatkozott. Közülük az irodalmi hajlandóságúak — sokszor önkénytelenül vagy véletlenül, néha keresve is — mind kapcsolatba kerültek az öreg Rádayval.

Általában azonban az ifjúság viselkedése ellen több panasz adódott. Az egyetemi tanács és a jogi kar jegyzőkönyvei nem egy esetben foglalkoznak¹² a juristák kihágásaival. Az ifjúság megmozdulásának lehetett valamelyes nemzeti háttere is: ezért voltak néha valóságos rémei a német polgári lakosságnak. De azt is el lehet gondolni, hogy a fegyelmetlenül, a nemesi henyé életre, a vármegyei pasáskodásra, ivásra és mulatozásra nevelkedett ifjak — kiváltképpen a jogászok — sok zajt, zenebonát jelentettek a polgárságnak.

II. József ekkorra már az egyetem jogi karában is eltörölte az egyházi reakciónak még a jezsuiták idejéből megmaradt nyomait, az exjezsuita professzorokat a haladó gondolkodás híveivel cserélte föl. A természetjogot, amelynek hirdetése a fölvilágosodás előkészítője volt, már ilyen szellemben tanította Demién Antal,¹³ a közjogot Stuhr József. A karban azonban a vezető hang különösen két kiváló tanáré volt, Barits Béla Ádámé, a római jog professzoráé, és méginkább Gyurkovics Ferencé, aki a politikát és pénzügyi jogot adta elő. Mindketten eminenter a reformok emberei voltak. Hajnóczy Józseffel és Szentmarjay Ferencel együtt gyakran megfordultak az első köztársasági mozgalomból jólismert Abaffy Ferenc vendégszerető házában, a haladószellemű íróknak és tudósoknak ott titkon gyülekező társaságában.¹⁴ Gyurkovics Ferencet nevezte meg utóbb Martinovics Ignác a Reformátorok Társasága alapítójának. Bár erre semmi bizonyítékunk nincs, s utolsó vallomásában vissza is vonta állítását, jellemző, hogy Gyurkovicsot gondolkodása és híre szerint erre alkalmasnak ítélte. Egy megjelent röpirata mindenestre fölvilágosult nemesi reformernek mutatja, és azt is tudjuk róla, hogy előadásában Martini és Sonnenfels tanításait követte.¹⁵ Barits Béla Ádámról elég annyit mondanunk, hogy az átkosemlékű Németh János jogügyi igazgató listáján, Hajnóczy jóismerőseinek sorában, a gyanúsaknak jelettek között szerepel.¹⁶

Ebbe a minden téren forrongó világba került 1785-ben joghallgatónak az együtt növekedett két Kármán, éppen akkor, mikor II. József az egyetemet Budáról idehelyezte. Tanulmányaikban az első évben valami versengés látható, már a másodikban Pál messze lemarad Józsefünk mögött, s még jobban hanyatlik, mikor József Bécsbe távozik, és sokévi együttlét után magára marad. Eredményeik pontosan így festenek:¹⁷

1785—86. I. félév. Természetjog. 8 elsőrendű közt, első K. Pál, második K. József.

II. félév. Közjog és nemzetközi jog. 8. elsőrendű közül harmadik K. József, negyedik K. Pál.

1786—87. I. félév. Római jog. 8 eminens közül hatodik K. József, ellenben 17 elsőrendű között csak tizenötödik K. Pál.

II. félév. Büntető jog. 15 elsőrendű közt második K. József, tizenharmadik K. Pál.

1787—88. I. félév. Egyházjog. 11 elsőrendű közt megint második K. József, Pál nem szerepel.

Magyar jog. 8 eminens közül hetedik K. József, 11 elsőrendű közt hetedik K. Pál.

II. félév. Egyházjog. 11 elsőrendű közt második K. József, Pál nem szerepel.

Magyar jog. 12 elsőrendű közt kilencedik K. József, négy másodrendű közt harmadik K. Pál.

1788—89-ben Kármán József már nincs itt, Pál 10 elsőrendű közt az utolsó.

A vizsgát tettek névsorában még két név érdekel bennünket. Az egyik a fiatal Ráday Pálé, a későbbi eperjesi táblabíróé, aki, íme, évfolyamtársa a Kármánoknak, a másik Komáromy Györgyé, akivel még találkozunk; eredmény dolgában mindkettő messze mögötte marad a Kármánoknak.

Költőnk tehát pesti éveiben is végig a jobb tanulók sorába tartozik, amikor nem eminens, akkor is az elsőrendűek között (utolsó félévét nem számítva) elől van. Hogy maga is a jobb tanulók közé számította magát, annak emléke egy Kovachich Márton Györgyhez intézett levél,¹⁸ amelyet Abafi, a „kézirásból és stílusából ítélve”, azt hiszem, jogosan, neki tulajdonít. A *Merkur von Ungarn* egy közleményét teszi benne szóvá, amely az egyetem eminenseinek névsorát közölte, nem érdem, hanem betűrend szerint és helytelenül. Társai nevében is ígéri, hogy ha ez még egyszer előfordul, az isteneket és gráciákat fölláztatják

a *Merkur* ellen — — — Valami kis megbántódott hiúság diktálta a levelet.

A jogi tanulmányok mellett azonban Kármán, ez a következők szerint nagyon fejlett gondolkodású, szokatlanul képzett ifjú, valószínűleg Werthes esztétikai és Kreil filozófiai óráit is hallgatta, s ezek sem tűntek el nyom nélkül gondolkodásának kialakulásában. Úgy vélem, Werthesnek személyes ismeretségét is kereste és szellemi fejlődésében, gondolkodásának átalakulásában, világnézetének bekövetkezett fordulatában a legtöbbet a jozefinizmus e Pestre küldött képviselőjének, Wieland bizalmasának köszönhetett. Igaz, hogy Werthesnek a germanizálás hivatalos feladata volt, de Kármán a német nyelvet és a német kultúra ismeretét hazuról magával hozta. Másrészt, hogy Werthesnek, a pásztori költészet művelőjének figyelme lassanként Zrínyire irányult, annak magyar környezete, mégpedig nem Dugonics, vagy Cornides, hanem — éppen Zrínyi miatt gondolom — Ráday Gedeon ismeretsége lehet a helyes magyarázata. Kármán is vagy az egyetemen közeledett hozzá, vagy a Landstrasse 61. alatt,¹⁹ Rádayéknál ismerkedett meg vele. Az ismeretségnek eredményeit hamarosan meglátjuk. E mellett Kármánnak is tudomást kellett szereznie Dugonics András és Rátz Sámuel hazafias ellenállásáról. Föltehetni róla, hogy Dugonicsot is fölkereste — hiszen a matematika professzorának közel húsz éves írói múltja volt és már készen volt az *Etelkája*,²⁰ s annál inkább, mert Ráday Gedeon is igen jó véleménnyel volt róla. Rátzról említettem, hogy Rádayék orvosa volt; a legifjabb nemzedék, a Kármánnal egykorú Pál és öccse Gedeon, a „nagy Ráday” unokái is gyakran fordultak hozzá és kényesebb bajokban is bizalommal voltak iránta.²¹ Kármán is jól ismerte a nagynevű professzort.²² Cornides Dániellal, akit II. József protestáns voltánál is inkább fölvilágosodott gondolkodásáért ültetett az exjezsuita Pray Györgynek tanszékébe,²³ már csak azért is voltak kapcsolatai, mert az Losoncon nagyapjának, Kármán Andrásnak tanítványa volt. Talán nem túloztam, sok valószínűséggel tettem föl, hogy tehetséges, érdeklődő, tudnivágyó költőnket, mikor egyetemi évei és a Ráday-ház bőven adtak rá lehetőséget, az egyetem tanáraihoz több szál fűzte. (Hiszen az 1787-ben Pestre került Dayka Gáborról is tudjuk, hogy „ismeretséget szőtt az universitas tanítóival”.)²⁴

Az ifjúság köréből legközelebb a két Ráday állt hozzá; hiszen gyermekkori emlékek fűzték őket össze. Általuk jutott a náluk tíz évvel idősebb Martinovics Márk ismeretségébe, aki mulatozásaiknak is részese volt; vele még majd találkozunk. Az egyetemről-e, Rádayéktól-e, ismerte Batsányi Jánost is,²⁵ Horá-

nyi Elek kedves tanítványát, aki Orczy Istvánnal együtt a jogi tanulmányoknak második évét járta, mikor költőnk idekerült. (A jogi karnak ekkoriban mindössze 100—110 hallgatója volt, egy-egy évfolyamnak 22—28, szinte természetes, hogy ismerték egymást.) Batsányi Rádayékhoz is járatos volt, tagja lett az ifj. Ráday Gedeontól szervezett Magyar Játsszók Társaságának. És — most, vagy később — kapcsolatba került Földi Jánossal és Verseghy Ferencel is. Egyetemi társai közül azonban unokatestvérén kívül legközelebb Komáromy György állt hozzá. Ki volt ez, losonci osztálytárs-e vagy pesti ismeretség, nem tudtam kideríteni. Csak annyit tudunk, hogy együtt mentek föl Bécsbe és ott is sokat voltak együtt.

Pesti életének csak külső adatait foglalják magukban az eddig elmondottak. Belsőleg sokkal jelentősebb változás ment végbe rajta, ő maga „katasztrófának” nevezi, és ez nem költői ismeretségek által következett el benne. A vidéki kisváros embere, nagyon fiatalon, egy eleven nagyvárosba csöppent. Mert az akkor alig 30—40 000 lakójú Pest, nyüzsgő életével, sürgőforgó kereskedelmével, színházával, tudós professzoraival, társadalmi köreivel a nagyvárost jelentette számára. Buda — sok hivatalával, a helytartótanáctól a hétszemélyes bíróságig — magasam állott fölötte. Vágjai korán oda szárnyaltak a hivatalok felé. De az még messze volt, s a belső változással csak egy ponton függött össze: Losoncra Pestre kerülni annyit jelentett számára, mint titokzatos álmaiból belecsöppenni a valóságba. Ő maga ezt így mondja el:²⁶

Später, da ich aus dem einsamen Zirkel meines väterlichen Hauses, und der kleinen Welt meiner Schulfreunde hinaus mich wagte, ging mit mir eine grosse Katastrophe vor. Ich fand in der wirklichen Welt mehr, als ich da in meinem verborgenen Winkel ahndete. Die Zerstreuungen einer grossen Stadt, der neue Anblick machte mich die Bilder der Einsamkeit vergessen, welche die Wirklichkeit verdrängte... Umgang mit Menschen gab mir Erfahrung, und brachte mir Geschmack zur Geselligkeit bei; mein reiferes Alter, meine Jugend lehrte mich Liebe, lehrte mich auch leidenschaftliche Freundschaft. Der Taumel des ersten Augenblicks verflohd bald. Meine überspannte Denkart fand keine Befriedigung in geöhnlichen Menschen. Romane, die ich noch immer nicht aufgab, zeigten bessere Mädchen, edlere Freunde.²⁷

A valóságba való váratlan belecsöppenés sok mindenre eszméltette. A serdülő ifjú kiszabadult egy vallásos otthonnak bár művelt, de a református paplakoknak hagyományaihoz ragaszkodó környezetéből. A családban fölvilágosult gondolkodás, de szigorú fegyelmezettség, talán bizonyos merevség is uralkodott.

A losonci iskola, a sárospatakinak partikulája, maga a nevelés, megszabott korlátok közé szorította a fejlődésnek indult gyermeket. Ez a korlát még erősebb volt egy református lelkésznek a házában s ott, ahol a korlátokat maga a nagyapa s hasonnevű utóda, a másik fiú állították föl és vigyázták. A gyermek, aki otthon korán nagy műveltséget, tudást és nyelveket sajátíthatott el, mégis bizonyos magánosság érzése vett erőt. Bizonyára volt ennek valamelyes társadalmi oka is. A korán bontakozó fiatal tehetség kerüli az iskolában is kiváltságokra törekvő feudális környezetét — a megyeszékhely lakosságának zömét a nemesség alkotta — azt kell hinnünk, hogy maga zárkózik el előlük. A magánosság keresésére ösztönzi az otthon pietista légköre is. Ezért ragad rá egy, az iskolában kínálkozó, a diákok között lábrakapott beteges járvány: a „titkok” világának, a misztikusnak keresése. Ez a vonal is összefüggött a pietizmussal, a titkozatoshoz való hajlamot Németországban is a mienkéhez hasonló társadalmi viszonyok szülték. Swedenborg misztikus vallásossága és erre támaszkodó okkultizmusa ekkoriban mindenütt hívókra talált és mind zsákutcába vitte őket. A losonci diákság, íme Kármán is, eljutott a szellemidézésig.

Mekkora fölszabadulás volt, mikor Losoncraól Pestre — látzólag a sötétből a világosságba jutott, mikor egyszeriben szinte korlátlan szabadsággal élhetett.

Ez a fölszabadulás két irányban mutatkozott meg.

Az egyik a társasági élet volt, amely a maga szabadosságával egyszeriben kiragadta őt a magánosság érzéséből. Nem kétséges, és sokat jelentett számára, hogy ezt az új életet, legalább annak kezdetét, Ráday Gedeonnak köszönhette. Immár a negyedik nemzedék kötötte egymáshoz a két családot. Nem egyenrangú barátokul (Kármán András már nem érte meg, hogy unokája Pestre került) — de egyfelől egy rokonszenves, önzetlen ember a pártfogásával — másfelől egy régóta hozzá ragaszkodó, becsületes református papi család a hűségével — s mindkettő kölcsönös megbecsülésével egymáshoz kötötte őket. Rádaynál — ezt Kazinczytól tudjuk,²⁸ — mindenki megfordult, akár Pesten élt, akár Pestre jött, aki írószámba ment. Nagy volt a tekintélye, mert minden téren önzetlenül munkálkodott. Igen nagy képzettségű, fölvilágosodott,²⁹ finom és művelt ember volt, akiben semmiféle egyéni becsvágy nem élt. Semmiféle tisztségre, állásra nem vágyódott s a könyveknek — emlegettem már — mondhatatlan szeretete élt benne. De nemcsak a könyveket, az írókat is szerette s különösen a fiatalokat örömmel buzdította és segítette.³⁰ Éppen ezért Kazinczytól Földi Jánosig, Verseghytől Szentjóni Szabó Lászlóig³¹ különösen a fiatalabb, érlelődő

nemzedék kereste jóindulatát és köszönhetett neki sokat.³² — Kármán még csak alig serdülő ifjú, mindössze 16 esztendő volt, mikor Pestre került.

Régóta jól ismerték őt. Ráday bizonyára tudta róla, hogy érdeklődő, tudnivagyó, képzett és tehetséges fiú. Szívesen látta házában éppen úgy, mint Kármán Pált is (hiszen kapcsolataik egyformák voltak), talán el-elbeszélgetett velük, fölfigyelt nagy műveltségükre — lényegében azonban nagyon szívéhez nőtt unokáinak, Pálnak és Gedeonnak játszótársait, barátait látta bennük. Kettejükkel jutnak el, de jut el különösen írónk, társaságba is.

A két Ráday-fiú igen vidám, mulatós életet élt. Gedeon nyakra-főre csinálja az adósságokat, de a kissé komolyabb Pál sem marad távol a léhaságoktól.³³ Társaságukhoz tartozik — ezt Kovachich levelezéséből tudjuk — egy Sztáray is, úgy vélem, Kristóf, a későbbi helytartósági fogalmazó, egy fiatal Rogendorff, akivel még majd Bécsben találkozunk; a társaság lelke azonban a náluk 8—10 évvel idősebb orvos, Martinovics Márk, Martinovics Ignác Pesten élő öccse. Pajtási jóviszonyban vannak. Martinovicsnak egy Ráday Gedeonhoz Vukovárról írt levelét találtam, ebben tréfásan „fauler Lump”-nak, „Spitzbube”-nak, „Cujon”-nak nevezi.³⁴ Hogy ilyeneket a már 21 éves „báró úrral” szemben megengedhetett magának, ez nyilván igen meghitt baráti érintkezésükre és igen sok együtt átmulatott idő emlékezetére vall. Nem kedvező körülmény, hogy Kármán József is ebbe a mulatós társaságba keveredett. Az otthon puritán környezetében, fegyelmében, tiszta erkölcsében nőtt ifjúra a divatos, eléggé romlott, szabados főúri életforma megtette hatását, alkalmasint romboló hatását, s az eléggé fiatalon megtalált szabad és túlhajtott szórakozás és szeretkezés bizony nem nagy haladást jelent pályájának kezdetén. A Rádayakkal való kapcsolatnak bizonyos mértékben fonákja ez a kilengés és későbbi éveire is rásüti bélyegét. Hogy csakugyan maga is közbük tartozott, azt ugyancsak Martinovicsnak egy később hozzáírt levele bizonyítja.³⁵ Erről a levélről Kármán mondja, hogy „vidám, jókedvű hangulatban látszik írva lenni” és „enyelgéssel fejezi be — az én hódításaimról. Ilyeneknek — úgymond — lehetetlen, hogy hijában legyen egy sokatigérő, sasorral bíró, vérmes ifjú”. — A levél arra vall, hogy régibb levelek előzték meg. Egy Markovicsnéhoz intézett levelében meg (egy hónappal később) Ráday és Sztáray üdvözlését is tolmácsolja.³⁶ A mulatós társaságba tehát beletartozott Markovicsné, akinek — mint ismeretes — ezeket a mulatozásokat Kovachich Márton György „dörge-delmesen” szemére is hányta.³⁷

Ez a néhány pozitív adat is megvilágítja az imént még a magánosságot emlegetett Kármán állítását, hogy az előtte Pest-Budán föltárult világ megismertette vele a barátságot és a szerelmet. A két ifjú Rádaynak utóbb — mikor Gedeon már a selmeci bányászakadémia hallgatója — egymással váltott, leplezetlenül írt levelei rávilágítanak e mulatozások színvonalára. Velük együtt mohón habzsolta Kármán is az eddig ismeretlen gyönyöröket, mignem a mámor hamarosan el nem tűnt belőle, az első kiábrándulás be nem következett, amíg rá nem eszmélt, hogy ez az új, fényesnek látszó világ, amelybe csöppent, voltaképpen nagyon mindennapi, nagyon közönséges — az emberek nem olyanok, amilyeneknek a magánosságból közjük kerülve, regényekből nézte őket. A család zárt otthonából való kiszabadulás ezen a vonalon katasztrófa lett számára.

Nem úgy a másik vonal. Korai egy-két írása, Wieland *Musarion*jának olvasása s az abból kimásolt egy-egy részlet mutatja, milyen viaskodásféle folyt benne a főúri dekadenciának érzékeire kellemesen ható élményei és a puritán polgári fölvilágosodásnak benne hamarosan tudatosodó új világa között.

A „fölszabadulásnak” ez a másik vonala kerekedett benne fölül. Láttuk ennek a belső élménynek alakulását, a hazulról hozott pietista hajlandóságoknak fölszámolását is.

Egyetemi tanulmányai, éppen a jogi leckék — mint Bodnár is rámutat — nem voltak egészen kedvére valók. Neki a tanulnivaló „kenyérkereső tudományt jelentett”. — „Pengő pénzért és a mindennapi kenyérért nyomják sokan — mondja majd utóbb, *A nemzet csinosodásában* — a tudományok küszöbét. Ezek a tudományok ámbár mely szükségesek, sőt elmúlhatatlanok is a közboldogságra, de aki ezeknél feljebb nem emelkedik, akinél nincsen elég forró szeretet, hogy durva haszonkeresés nélkül, csupa maga belső megnyugvásáért fáradjon — — — ott száraz, eső nélkül való és mindennapi ismeretekből áll az egész tudományok kerülete.”³⁸ Nem akart itt megállni. A „szép és magas” tudományok területe vonzotta: az esztétika és filozófia felé szárnyaltak gondolatai.

Ebben első útmutatója megint Ráday Gedeon lehetett, aki „a legfinomabb, legnemesebb és legmélyebb magyar esztétalelkek közé tartozott”,³⁹ s akinek könyvtárában minden, akkor modern munkát megtalálhatott. A fiatal Batsányi is fölkelthette benne az érdeklődést, tudnivágyást, a további önképzés kimélyítésének akarátát a száraz jogi tudományoktól függetleneknek látszó „szép és magas” tudományok iránt. Tanult és olvasott. Olvasmányai világítanak rá világnézetének szinte váratlan megváltozására, erősen haladó szellemének gyors alakulására. Eb-

ben pedig, már céloztam rá, Werthes Frigyes Ágostonnak, valószínűleg a vele való személyes ismeretségnek, és Kreil Antal irányításának a közreműködését sejtem. Olvasmányaiából, a kor szokása szerint (Kisfaludy Sándor „könyvek virágainak” nevezte őket, Molnár János „Könyvesházat” csinált belőlük) részleteket jegyzett ki. Ezeknek egymásutánja is megmutatja fejlődését a haladás útján. Tekintsünk kissé alaposabban e jegyzetekbe.

Harmadéves jogász idejében kezdte följegyzéseinek azt a ránk maradt töredékét, amelynek címe *Bemerkungen aus Lektüren und dem gesellschaftlichen Leben gesammelt und aufbewahrt* von K. 1787.⁴⁰ Ezt a kéziratot Abafi Lajos is ismerte, címét említi is, de nem fordított kellő gondot rá, nem adta ki, sőt — azonkívül, hogy néhány író nevét említi — nem is használta föl. Ez annál különösebb, mert Bodnár Zsigmondnak szemére is hányja, hogy nem tanulmányozta (a többi között) ezt a füzetet sem, „pedig mindezekben található volna céljához használható anyagot: jellemző vonásokat, pozitív adatokat és kombinációkra alkalmat nyújtó támpontokat”.⁴¹ A jegyzetek csakugyan sokat árulnak el. Kármánnak több kedves írójára vallanak rá, akiknek műveiből neki különösen tetsző részleteket jegyezget ki, ezek közül is a legjellemzőbbek: Seneca, Wieland, Zimmermann és Hissmann.

Seneca-szemelvényeiről még lesz szó. Ezeknek későbbben bőséges hasznát látta *A nemzet csinosodásában*. Seneca a fölvilágosodás korának egyik kedves bölcselkedője. (Cicerón kívül Seneca is iskolai olvasmány volt nálunk.) A sztoikusok filozófiájában csakugyan volt egy és más, ami a kor felfogásával meg egyezett. Az elpuhulás ellen küzdöttek, férfias komolysággal harcoltak céljaikért, az igazság és a tévedés megkülönböztetéséért. Az ifjabbik Seneca is a sztoa iskolájához tartozott, s ez bizonyos kérdésekben a fölvilágosodás etikai felfogásától nem állott messze. Hogy Kármán az iskola után is lapozgatta és ki-kiírt belőle neki tetsző részleteket, az belevágott gondolatvilágába. Egy Horatius-idézeten kívül Cicero is szerepel nála, mégpedig a *természetről* szóló részlet (a Reth. L. VI. 14-ből):

De natura ita dicebant, ut eam dividerant in res duas, ut altera esset efficiens, altera autem, quasi huic se praebens ea, qua efficeretur aliquid. In ea, quod efficeret, vim esse censebant, in eo autem, quod efficeretur, materiam quamdam etc.⁴²

A hozzáfűzött fejtegetéseket Hatvani István fordításából adja, aki nagyapjának Losoncon tanítványa volt.⁴³ Seneca epigrammáiból néhányat Szentjóni Szabó László is lefordított,⁴⁴ Horváth Ádám is nagyon kedvelte⁴⁵ és Kazinczy is hivatkozik rá,

gyakran olvasgatta.⁴⁶ Nem állanak magukban. Kármán sokat vett tőle.

Fontosabbak Wieland-jegyzetei. Ezek mind a *Musarion*-ból valók.⁴⁷ Miért szerette Kármán ezt a költői elbeszélést? Miként az *Agathon* befejezésében, itt is arról az ellentétéről van szó, amely benne is bizonyos feszültséget okozott: egyfelől a korán megízlelt szerelem és a velejáró nagy érzékiség ragadta el, másfelől a józan értelem a közönséges hétköznapiokból való kiemelkedést tanácsolta neki. A kettő viaskodik benne, („jetzt dem Apollo spröd, jetzt schwach für einen Faunen — was weiss ich's selbst”)⁴⁸, s ez a feszültség jól találkozik Phanaséval, a *Musarion* hőisével, aki tudja, hogy a bölcs boldog, de Musarion karjaiban is megtalálja az élet örömeit s a kettőnek harmóniájában az igazi boldogságot. Bizonyos, hogy Kármán is, a maga 18 éves korával valami effélére törekedett. Wielandban megtalálta e belső konfliktusaira a neki is megfelelő megoldást — s talán nem véletlenül Wielandban: Werthes Wielandnak kegyeltje volt, és Wieland ajánlására került a pesti egyetemre az esztétika tanárának. Kármán tőle is hallhatta Wieland dicséretét, s ő irányíthatta figyelmét a *Teutscher Mercurra* is, amelynek előzőleg Werthes maga is szerkesztője volt.

A „gráciák filozófiájában” megtalálta a maga belső problémájának némi kiegyenlítődését és megnyugvását. Mégsem ezek az idézetei a legfontosabbak. Haladásának szempontjából ezek az itt-ott, összesen 9 ízben kijegyzett részletek már inkább csak könyvdiszeknek, komoly növények között kedves, színes virágoknak mutatkoznak. Fejlődésének egészen más irányára vallanak azok a kijegyzések, amelyek más olvasmányain — különösen két filozófusnak munkáin át — gondolkodásának megváltozását és erőteljes haladó szellemben való kialakulását bizonyítják. Mindkét filozófus Wieland baráti köréből való.

Nyolc nagyobb részletét a Wielandhoz közelálló Zimmermann János Györgynek közismert nagy munkájából, az *Über die Einsamkeit* (eredetileg *Betrachtungen über die Einsamkeit*) lapjairól jegyezte ki.⁴⁹ Zimmermann orvos volt, de nagy kedvvel foglalkozott a bölcséleti tudományokkal, az úgynevezett populáris filozófiával, s annál is többet társadalmi kérdésekkel. Egy másik munkájában élesen szembefordul az öntelt nacionalizmussal és Rousseau-t megelőzőleg fölveti a népek összefogásának, az akkori szóhasználat szerint egy fölvilágosodott kozmopolitizmusnak gondolatát;⁵⁰ éles és szellemesen kiméretlen kritikusa a társadalom uralkodó osztályainak,⁵¹ s azontúl: munkáiból friss, szenvedélyes gúnnyal és éllel árad antiklerikalizmusa. A magánosságot legtöbb megjelenésében a társadalomra ártalmas bűnnek

tartja. (Benne látja pl. a melankólia és a misztikusra való hajlandóság egyik okát is.) Végigfut az egész emberiség történetén, mert szerinte egy ilyen könyv a magánosság értékéről nem jelentéktelen adalék az emberi boldogság gyakorlatias vizsgálatához. „Gesellschaft ist des Menschen erste Nothdurft”⁵² hirdeti. (A társaság az embernek első szükséglete). Vét ez ellen az egyes ember, ha kivonja magát belőle, vétkeztek már a cenobiták vagy az anachoreták, Egyiptom első szerzetesei is. Azután vagdosó leplezetlenséggel mond véleményt — és ebben Wielandot is megelőzi — a nyugati szerzetesek és apácák erkölceiről — Idioten, Schurken, Banditen, Moralbrenner (vagyis: idioták, gazemberek, zsványok, erkölcsgyujtogatók) egyik-másiknak a jelzője, s állásfoglalásában nem ismer akadályokat. Hadüzenete azonban nemcsak nekik szól. Szörnyetegeknek nevez királyokat, fejedelmeket, zsarnokokat, de egy-egy oldalvágás kijut némelyik tudósnak, sőt filozófusnak is. Fordulatai sziporkázóan ötletesek. Előadása mindig könnyed és abban is egyenletes, hogy lendületéből sohasem veszít, nem sekélyesedik el. Kármán sokat tanulhatott belőle; a sok kijegyzett részlet arra vall, hogy a pazar dísszel kiállított, hatalmas köteteket sokat forgatta.⁵³ Kijegyzéseiben a bölcselkedő szemelvények vezetnek, nem az antiklerikális támadások. De hogy a mű ebben az irányban is hatott gondolkodására, arra van bizonyítékunk: a jegyzetek élén egy XI. Kelemen és egy (a Bécset is látott) VI. Pius pápát gúnyoló anekdóta olvasható s ezeket a dominikánusokról szóló, maró epigramma követi. És ennél is inkább mutatja egy másutt olvasható részlet, amely azt fejtegeti, hogy a hit a papoknál 17 századon át csak az ész játéka volt, s mindazt a rosszat, amit a vallás álarcában elkövettek, pusztán az ész által úzték.⁵⁴ A már hazulról hozott fölvilágosultság így fejlődik benne az antiklerikalizmus felé; nem írja le ezeket a részleteket, ha maga is nem így gondolkodik.

De van fejlődésének egy másik vonala is, amely még meszebb vezet és más irányban mutatja haladó gondolkodását. Olvasmányi élményeinek emlékét őrzi két részlet, amely alatt Hissmann Mihály neve áll. Ez a nagyszebeni születésű tudós éppen úgy a populáris filozófia mestere volt, mint Zimmermann. Werther is, Zimmermann is, Hissmann is a fölvilágosodott szellemen vezető göttingai egyetemet végezték s mindhárman közelálltak Wielandhoz. Azért talán nem volt merész az a föltevés, hogy a két haladó gondolkodású tudósnak — az orvosnak és a bölcsésznek — műveire Werthes tette Kármánt figyelmessé. Hissmann Göttingában fokról-fokra emlékedve, a bölcsészettudományok professzora lett; előadásainak óriási hallga-

tósága volt. 1784-ben II. József a pesti egyetem filozófia-professzorává nevezte ki, de átköltözködése előtt meghalt.⁵⁵ (Kármán is úgy emlegeti, hogy „der seel. Prof. Hissmann in Göttingen.”) Írónk fejlődésére bizonyára igen nagy hatása lett volna annak, hogy Hissmanntól tanulhat filozófiát. Gondolkodásában műveinek olvasása e nélkül is fordulatot jelentett. Hissmann Leibnitzből nőtt ki (Leibnitz életrajzából is idéz Kármán), de már materialista, aki D’Holbach és Lamettrie tanításaiból s általában a francia materialistáktól is sok mindent elfogadott. Műveiből Kármánnak mindössze két kis jegyzete van. Ezek egyike is az emberi boldogulásról szól, a másik, érdekesebbik a Leibnitz-életrajzból való, a könyvek olvasásáról, s azt tanítja, hogy ez csak akkor van hasznunkra, ha tanulságaik nyomán a társadalmat, az emberi gondolkodást, bölcseséget és balgaságot megfigyeljük. Ezekkel az idézetekkel is úgy vagyunk, mint a Zimmermannéival: nem maguk az idézett részletek, hanem egyéb írások igazolják, hogyan hatott fejlődésére, amit egyik vagy másik írónál olvasott.

Két kis cikke van, amelyek egyike valószínűleg, a másik kétségtelenül eredeti alkotása. Az előbbinek ugyanebben a füzetben *Das Philosophische Testament* a címe.⁵⁶ A szerző neve nincsen alatta, nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy Kármán fogalmazása. Abafi annak tartotta, és a maga fordításában fölvette Kármán József művei közé. Racionalista gondolatai mellett is antiracionalista; nem hisz az ész uralmában, mindent az érzésekre és érzékekre épít. Másfelől azonban fölveti a kérdést: „Ist es uns denn bekannt, wie wir werden? Wissen wir, was aus uns wird? Sind wir Materie oder Geist?”⁵⁷ S mi a válasza rá: az ember tulajdonképpen olyan kevéssé szellem vagy lélek, hogy minden idők mindentudó lélekbúvárain csak szána koznunk kell. Az ész a természet csak azért adta az embernek, hogy felismerhesse, mi alkalmas testi szükségleteinek kielégítésére. Az ész által jut a test gyöngesége minden testi erő fölött a legnagyobb erőhöz.

A másik cikk egy eddig ismeretlen töredék, amely arra vall, hogy Kármán az előadás formájában is tanult Hissmanntól. Ennek legnépszerűbb könyve, a *Briefe über Gegenstände der Philosophie* (an Leserinen und Leser, 1778 — Levelek a bölcsészet tárgyairól, olvasónőkhöz és olvasókhöz) a bölcsészet népszerűsítésére a levélalakot használja. Kármánnak ez a most említett kis töredéke ugyanerre törekszik és szintén levélformában.⁵⁸ A címe: *Reflexionen zur praktischen Philosophie*. Volt jogásztársához, meghitt, legjobb barátjához, a Markovicsné-levelezésben emlegetett, de egyébként ismeretlen Komáromy Györgyhez in-

tézi, hozzá való ragaszkodásának zálogául: *An meinen C* — —
— *y*.⁵⁹ A kis töredék (lehet, hogy az első levél elkészült, de csak
ennyi maradt meg) az akaratról szól (*Über dem Willen über-
haupt*). A *képzetek* — tanítja — mindig érzéseket szülnek, az
érzéki képzetek érzéki vágyakat — ez az állatokban is megvan
— a *gondolkodás* jobb fogalmai az akaratot hozzák létre — ez
csak az emberek örökrése — és rászokásból az akarat fölött is
az ész lesz úrrá. Ez a képzeteknek a formai része. De sok függ
az objektívtől, a tárgyak természetétől is⁶⁰ — — — Mága a mon-
danivaló, a szenzualista filozófusok álláspontján, e rövid kis
részletben is arra vall, hogy Kármán eljárt a híres Kreil Antal
óráira is, akit — nem kevésbé germanizáló céllal, mint Wer-
thest — Hissmann helyett neveztek ki Pestre a bécsi egyetem-
ről, s akinek II. József halála után vallástalanság tanítása miatt
gyűlt meg a baja. Kármánnak e két (talán csak egy) eredeti
próbálkozása után térjünk vissza olvasmányainak egy másik,
történelmi területére.

Érdekes könyv bilincselte le figyelmét, a *Lettres Persanes*
hatása alatt született *Marokkanische Briefe*,⁶¹ amely nem a
klerikalizmussal, hanem a vallás, elsősorban az ó- és az újszö-
vetség tanításaival fordul merően szembe. Innen idézi az arab
Averroes nyers mondását: „Die Mahomedanische Religion sei
für Schweine, die Jüdische eine Religion für Kinder, die Christ-
liche eine Religion für Blödköpfe. Ich möchte, sagt mein Ma-
rokkaner, gerne fürzusetzen, die Protestantisch-christliche sei
eine Religion für Hypochondristen.”⁶² Mekkora belső átalaku-
lásokon kellett Kármánnak keresztülmennie, míg a református es-
peresnek az imént még a misztikusért rajongó fia ezt az idézet
t kiírja magának. (A nagyon vallásos, pietista Rádayak bizon-
nyára semmit sem sejtettek belőle, hová távozott el fölfogásuk-
tól.) Még világosabban mutatják érdeklődésének irányát azok a
minden idézetnél bőségesebb kijegyzések, amelyek a biblia ta-
nitásaival a racionális gondolkodást állítják szembe, és lépés-
ről-lépésre belső ellentmondásokat mutatnak ki. Ezekben ta-
lálkozik ő is — mint ahogyan a fölvilágosodás útján szükség-
képpen Bessenyei Györgynek is találkoznia kellett — Lord Bo-
lingbroke-kal; jeligéjét is kijegyezte: *Nihil admirari!*, és meg-
értéssel teszi hozzá, hogy a nagy angol deista a pentateuchust
„Donquijotade”-nak nevezte, miként Lessingnek az a mondása
is érdekli, hogy az új-szövetség éppen úgy el fog avulni, mint
ahogyan az ótestamentum is elavult. Jézusnak — mondják Kár-
mán forrásai másutt — politikai tervei közé tartozott, hogy né-
pét a papok igájából kiszabadítsa. A legjellemzőbb részlet azon-
ban — szinte Kármán önvallomásának hangzik — azt mondja:

„(Ich) würde jene (Religion) für die verehrenwürdigste halten, die *den Menschen zum Menschen machen suchte*, ihn den Werth seines Lebens in angenehmer Freude, in mässigem Genuss einer frohen Sinnlichkeit, in einer ruhigen, sichselbsbewussten, genügsamen Heiterkeit des Geistes genossen lehrte. (Ezt a *Briefe aus Galizien* c. munkából idézi.)⁶³

Még csak egy jegyzetéről pár szót. Trenknek néhány sora van benne. Trenk Frigyes Rádaynak is jóismerőse volt. (1791 december 4-én Bécsből, ahol hiába keresett elégtételt, külföldre készülöben Rádaytól kér útjára pénzt.⁶⁴ Ezt nem ismeretlenül teszi.) Bizonyára már akkor is ismerték egymást, mikor Kármán itt jogászkodott, nevét már akkor is, de nemcsak innen, ismerhette. Az idézetnek (*Der Vaterlandsgeist*) külön érdekessége, hogy Trenknél is idézet. „Gondtalanul bízzál, hazám az ágyékdobul születettekben; óvatosabban mostohagyermekedben, gyanakodva a jövevényekben, de soha-soha a becsempéztett fattyakban.” Nem tartalmáért érdekes a különös idézet, hanem szerzője miatt. Kármán is tudja, hogy Trenk honnan veszi: e sorok szerzője a filozófus Julien Offray de Lamettrie, a 18. század materializmusának egyik legnevezetesebb képviselője, aki bátran, de természetesen csak a mechanikus materializmus színvonalán már azt vallotta (*L’homme machine, l’homme plante* — Kármán is kiírja a könyv címét), hogy az ember csak test, csak anyag, minden más az anyagnak a működése.

Ha mindebből nem következik is, hogy Kármán egészségében magáéivá tette olvasmányainak tanításait, annyit jól látunk, hogy leginkább ezek a könyvek érdekelték,⁶⁵ s hogy nemcsak fölfigyelt Zimmermann és Hissmann — közvetve D’Holbach és Lamettrie — tanításaira, hanem a legfogékonyabb korban, 18 — 20 éves korában egészen az antiklerikalizmus, a vallásellenesség, a materializmus gondolatai foglalkoztatták. A göttingiai egyetem felől feléje áradó fölvilágosodás megváltoztatta és új irányba terelte eszmevilágát. Mint a Ráday-fiúk, s általában pesti társasága, az érzéki örömök élvezetéhez vezette — a könyvek világa, s egyetemi tanárok útmutatása, eszmélkedéseit a vallás világából a filozófia felé fordította. Mindkét területen öntudatosan élte át a fölszabadulás újjongó gyönyörűségét.

II.

BÉCSBEN

A szellemi fordulatot „az ifjú szép Pest” hozta meg és jelentette számára. A nyüzsgő, eleven, fiatalos életből átjárt perze Kármán a vén Budára is. Az ifjabbik Ráday Gedeonnak, a szép Fáy Zsuzsanna férjének 1784 óta a Várban is volt palotája, a későbbi Várszínház közelében.¹ A legifjabb Rádayak itt nevelkedtek, bár sokat voltak nagyapjuk társaságában is. Budán lakott anyjával Martinovics Márk orvos és itt lakott Markovics grófné, akinek még jut szerep Kármán életében. Mindketten — a mulatozó fiatalok társaságán kívül — Kovachich Márton György környezetéhez tartoznak. Éppen e közös kapcsolatok miatt föl kell tennem, hogy Kovachich Kármánt is jól ismerte. Leginkább Markovicsné volt az, aki minden ügyes-bajos, hétköznapi dolgában is a jeles tudósra támaszkodott; jöllehet 1786 óta maga is Budán lakik, mindúntalan egy-egy odaküldött levéllel, vagy legalább is cédulával zaklatja és Kovachich fáradatlanul jár mindenben kezére. A grófné egyébként előkelő társaságokban forog, különösen magasállású tisztviselők körében. Kovachichnak írott leveleiből tudjuk, hogy hol Lakics György egyetemi tanárékhoz, hol Bedekovich Ferencékhez, a későbbi helytartósági tanácsos családjához hivatalos ebédre. Sokféle ágazó ismeretsége van; mindenhová megtalálja az odavezető szálát és tudja kinél megfogni azt. Martinovicsékkal is családi jóviszonyban van. Mikor később Bécsűjhelyt lakik, a Martinovicsok anyja is üdvözölteti őt és édesanyját. Az orvos Martinovicsnak egy későbbi, elég udvariatlan és gúnyos, nyers levele kettejük viszonyából is sokat elárul:²

Nagyságod kétségkívül jól mulat? mert egy szép hölgy, akinek nincsenek előítéletei, ezen, annyira kedvező körülményeket fel tudja használni a maga javára, úgy-e? Akadnak bizonyára holmi theresienfeldiek, sőt talán bécsűjhelyiek is, akiknek szerencsájük van Nagyságod társaságában élni; vannak próbák, hogy Nagysád társalkodókban sohasem szenvedett hiányt. Nekem is

volt szerencsém ezek egyike lenni. Nagyságod megbocsát, hogy ilyen határozottan mondom ki az igazságot.

Megvan a párja is Markovicsné leveleiben:

Bocsásd meg kérlek szépen — írja Kármánnak — és ne csudáld, hogy bizalmatlan vagyok. Mert az élő szomorú példa Martinovicsban szemem előtt lebeg. — — — Azt korántsem gondold, hogy őt még szeretem — — — neked valamikor mindent el fogok mondani.

Társaságukba Ráday Pál vihette el Kármánt és Markovicsné vezethette el Kovachichhoz, aki már csak azért is rokonszenves volt írónknak, mert szabadkőműves volt, ehhez a rendhez pedig Kármán már serdülő ifjúkora óta vonzódott. Tudós körökben Kovachich az volt, ami a szépíróknak Ráday. Levelezésében Pozsonytól Erdélyig és a külföldről is a haladó szellemű tudománynak sok-sok képviselője szerepel, a pesti egyetem tanáraival jóviszonyban van, de mindig csak tudományos, társadalmi és egyetemi kérdések érdeklik. Kármánnal talán maga is óhajtott megismerkedni, talán Markovicsné is emlegette őt előtte: ismeretségüknek későbbben megbízható nyomát találjuk.

Kármán pest-budai éveinek költségeit nyilván édesapja fizette. Pozitív nyoma nincsen sem ennek, sem hogy Rádayék támogatták az itt tanuló két Kármán-fiút. Csak abból gondolhatók, mert az előbbi Kármán-nemzedékek mind Ráday-támogatással tanultak. Viszont említettük már, hogy a losonci pap, aki a könyvek egész sorát nyomatja ki s akinek *Agendája* a legkeresettebb könyvek egyike, nem volt szegényember,³ elbírsa fia taníttatásának költségeit, még ha némi áldozattal jár is.

1788 őszén Kármán Bécsbe ment. Ez az elhatározás anynyit is jelentett, hogy jövőjére nézve már szilárd elgondolása van. Bécs ezúttal nem „külföld” — Németországba, Hollandiába, Svájcba a protestánsok közül II. József korában is inkább csak teológusokat, vagy az udvarnál bennfentes főurakat engedtek ki — Bécsbe nem kellett útlevel. Próbáljuk meg eldönteni, miért ment Bécsbe? — „Azért vagy itt, hogy családodnak becsületet szerezz és saját javadat előmozdítsad” — írja neki egyízben Markovicsné egy anyai hangú levelében⁴ — dehát ez csak inkább jótanácsnak hangzik, és mitsem mondó általánosság. Elsőnek Bodnár Zsigmond próbált a kérdésre megfelelni.⁵ „Nagyobb és szebb világot akart látni, híresebb tanárokat hallgatni, s a külföldi, kivált a német irodalmat megismerni.” Volt ebben Bodnárnak szerény véleményem szerint némi igaza. Abafi azonban, Bodnárra támaszkodva, továbbvitte a dolgot s azt a véleményét fejezte ki, hogy Kármán német nyelvismeretét akarta tökéletesí-

teni és talán könnyebben akart hivatalhoz jutni; mert II. József „határozottan kimondotta volt, hogy bírák csak azok lehessenek, akik Bécsben tanultak, vagy az onnan Pestre küldött Kéler Gottfried egyetemi előadásait hallgatták”.

Ez utóbbi Kármánnak, aki Pesten nagyon jól érezte magát, úgysis módjában volt, ezért igazán nem kellett Bécsbe mennie. Bírói pályára — bár előtte volt az ifj. Ráday Gedeonnak, a szeptemvirnek és fiának, Ráday Pálnak, a későbbi eperjesi tábla-bírónak példája — nem gondolhatott, mert a Kir. Tábla összetétele mindig felesben fő- és felében köznemesből alakult, neki pedig egyelőre nemessége nem volt. (Apja csak 1793 elején kapta meg.) — Németben pedig azért nem kellett magát tökéletesítenie, mert a nyelvet hazulról hozta magával; német írásai szerint annak tökéletesen ura volt, sőt — a nyolcvanas évekből, tehát pályakezdéséből nincs is más, mint német írásunk. Ellenben az igaz lehet, hogy „nagyobb és szebb világot akart látni”. Akinek Losonc után a kis Pest a boldog fölszabadulás világa, aki ott hamarosan és nagyon fiatal fejjel nagyot változott világnézettel egy új eszmevilágba jutott, megértette az emberi boldogulás és boldogság útkeresését és célkitűzéseit, annak Bécs, a monarchia II. József korabeli Mekkája, a tudományok, művészetek, irodalom centruma, az a hely, ahová mindenképpen el kell jutnia.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni Markovicsnének egy megjegyzését sem: családjának akart becsületet szerezni és a maga javát akarta előmozdítani. Szárnyaló tehetségének és kitűnő képzettségének tudatában, Rádayék összeköttetéseire is jogosan építve, ragyogó pályafutás kezdetén érezte magát. Terveit megkönnyítette, hogy otthon már beszélgettek a nemesség megszerzéséről. A lépések, amelyeket Bécsben tenni akart, nem ügyvédi iroda felé vezettek. A kancelláriába szeretett volna bejutni, udvari ágensség lebegett a szeme előtt, amely későbbi haladására még nagy távlatot nyitott. Példa is volt előtte: a nagyenyedi tanár fia, Szilágyi Sámuel — Ráday Gedeonnak ifjúkora óta hűséges barátja — ugyanezen az útvonalon ágensből a Kir. Tábla bírójává, és már 1755-ben, majdnem harminc évvel Rádayék előtt báró lett. A húszéves Kármán szivárványos álmodat látott. Tanulmányait Bécsnek kulturális szempontból akkor sokatigérő világában befejezni, Pozsonyban levizsgáznai, azután elindulni, hogy családjának becsületet szerezzen és a maga javát előmozdítsa — ez volt az ábrándja.

Egyetemi utolsó esztendejét itt is elvégezhette. A rendelkezésemre állott adatokból nem tudtam megállapítani, hogy valóban beiratkozott-e jogi tanulmányokra;⁶ azt föltenni, hogy Bécsben lakott és a pozsonyi jogakadémia „mezei” hallgatója

volt, ebben az időben, amikor kötött órarend van, lehetetlen. De el kellett végeznie a negyedik évet, mert az ügyvédi vizsgát a következő tavaszon letette. Nincsen írásunk, amelyben tanárairól, tanulmányairól, előmeneteléről nyilatkoznék; az egyetlen ember, akinek minderről bizonyosan beszámolt, édesapja lehetett; családi levelezésükből azonban semmi sem maradt meg. Annyi megállapítható, hogy komolyan készült utolsó vizsgálataira. Személyesen kell érdeklődnie tanulmányairól a jogakadémián, s mindjárt szigorlatainak terminusairól is. Az első biztos dátum, amelyen vizsgái ügyében Pozsonyba kerül, 1789 május közepe. Markovicsné, akinek mindenütt vannak jóismerősei, előkészíti az útját: „Még ma (május 11.) írok Hadaly tanár úrnak és jelenteni fogom megérkezésedet — — — Légy biztosítva, hogy ha Hadaly Pozsonyban van, jó fogadtatásod lesz. Külsőd egyéb-iránt eleget mond.”⁷ (Hadaly Károly 1785—6-tól 25 esztendőn át a mennyiségtan tanára volt a pozsonyi jogakadémián.) Kármán nagyon örült Markovicsné közbenjárásának, „különben mint teljesen ismeretlen, kénytelen lennék magamagamat bemutatni azoknál az uraknál, ami előttem a legodiózusabb dolog”. Három napot szánt a pozsonyi „ismerkedésre” és 18-án „a legörvendőbb szívvvel” tért vissza szerencsésen elvégzett dolgaiból és még az az öröme is megvolt, „hogy legalább egyszer életemben céloimat félig-meddig elértem”.⁸ Végül is csak július 13-án volt a szigorlata: „Gratulálok neked hétfőre — írja neki 3-án, pénteken, Markovicsné — a siker teljesíteni fogja legforróbb kívánságaimat.” Ez azonban csak a rákövetkező hétfőre vonatkozik, mert azt is hozzáteszi, hogy „remélem, a jövő héten láthatlak, ha Pozsonyba mégy. Utazzál hát e hó 10-én, azaz pénteken Pozsonyba”.⁹ A júliusi vizsgának jól kellett sikerülnie, mert augusztusban már a másik szigorlatnak is elébeállt, ha Abafi magyarázata igaz. Markovicsné augusztus 19-én kelt levelének egy részletét, t. i.: „bizonyára vígan is vagy, mert meg vagy magaddal elégedve”¹⁰ Abafi — s alighanem helyesen — úgy értelmezi, hogy vizsgáit letette. Ellenben nem tudom, mire alapította ugyancsak Abafi azt az állítását, hogy a júliusi vizsgának jól kellett sikerülnie, „mert augusztus 27-én, úgy látszik, már a tudori szigorlatot is letette”.¹¹ Ennek sehol, semmi nyomát nem találtam.

Előtte volt még az ügyvédi vizsgálat. Bodnár Zsigmond nyomozott Pest vármegye és a főváros levéltárában,¹² végignézte a Kir. Tábla cenzuránsainak névsorát, de a vizsgázottak között nem bukkant Kármán nevére. A Kir. Tábla bizottságai előtt lefolytatott ügyvédi vizsgálatok jegyzőkönyvében Badics Ferenc sem találkozott nevével.¹³ Országgyűléskor a Kir. Tábla s vele az ügyvédvizsgáló-bizottság is Pozsonyban működött ugyan, de

hiszen II. József nem hívott össze országgyűlést, II. Lipót pedig Budára hívta azt össze (csak későbbben tette át székhelyét maga az országgyűlés Pozsonyba). A jogakadémiáknak is volt, saját hallgatóikra, ügyvédvizsgáztató felhatalmazásuk. E téren nem tudjuk ellenőrizni, hogy Kármán Pozsonyban levizsgázott-e. Csak egyetlen kis nyom vitt erre. Sógorának, Gáloss Gábornak írja 1790 február 10-én, hogy examenre készül.¹⁴ II. József elhatározása, amellyel majdnem minden rendelkezését visszavonta, a jogakadémiákat megzavarta tennivalóik, elsősorban a vizsgálatok követelményei dolgában; nem tudták, hogy az 1780 előtti, vagy a még legutóbb is érvényben volt jozefin szabályzathoz tartásuk magukat. Kármán is nehéz helyzetbe került, pedig már alig várja, hogy az „oskolai kínzó csigák alól” szabaduljon: „azt sem tudjuk meghatározni, miből adjak exament, miből nem”. Ez az elvi kérdés bizonyára hamarosan eldőlt. Föltehetni, hogy tavaszig ezt az utolsó — s ez nem lehet más — az ügyvédi vizsgát sikeresen letette. Hiteles nyoma csak az, hogy ügyvéd volt.

Lépései és néhány halvány nyom, mint említettem, azt mutatják, hogy nem akart ügyvéd lenni. Igazi szíve-vágya egyelőre az udvari kancellária, s általában Bécs volt. Törekvéseiről tudott Markovicsné, akinek 1789 március végén így ír:¹⁵

Beszéltem már neked terveimről a jövőre nézve, nyerendő hivatalt illetőleg. Rossz csillagom ma egy udvari titkárral hozott össze. Én élek az alkalommal és ráterelem a beszélgetést arra, hogy mi módon juthatnék a kancelláriához? A felelet ez volt: mielőtt folyamodni lehetne, a vármegyénél kell gyakornokoskodni. Kérem, mindenkinek kivétel nélkül és elkerülhetetlenül? Igen. — A mennykő majd megütött. Hajh — gondolám magamban — te elbizakodott ifjú! — Most hát gondolkodhatom és törhetem a fejemet! — Egyet még megpróbálhatok. Kempelen udvari tanácsostól kérek tanácsot és útbaigazítást. Azután az alkancellártól. Meglátjuk, mi történik!

Kempelen Farkas is, aki 1769-ben a híres sakkozó-gépet felfalta, s 1786 óta volt az egyesített magyar és erdélyi udv. kancellária tanácsosa,¹⁶ természetesen Markovicsné ismerőse. Őt kéri meg az asszony, ha férjeurát valamely szándékának, elhatározásának megmásítására akarja bírni, hogy lépjen közbe. Kármánt is figyelmezteti, hogy el ne mulassza Kempelenhez elmenni — „talán előnyödre lesz”. Az alkancellár, akit Kármán emleget, aligha Majláth József, Pálffy Károly helyettese, hanem a másod-alkancellár, Teleki Sámuel. Ámde alig is mondhatott egyikük is mást, mint amit már attól a bizonyos udvari titkártól hallott. Nem volt mást mit tennie — gondolkodnia kellett a vármegyei gyakorlat lehetőségéről.

Láttuk, hogy a kancelláriai terv mögött más, messzetörő cél lebegett, azért fáj ez az első, még nem leküzdhetetlen akadály. Markovicsnéval váltott leveleiben többször is szó van principálisáról,¹⁷ aki őt hol este is foglalkoztatja, hol vidékre ad neki megbízást — e szerint Bécsben volt valami alkalmaztatása. Abafi Lajosnak az volt a véleménye, hogy a „szegény prédikátor” fiának magának kellett kényerét megkeresnie, vagy legalább is a hazuról kapottat munkájából meg kellett pótolnia, ezért egy ügyvédhez állt be valami patvaristafélének,¹⁸ Bodnár is elfogadja, hogy egy ügyvédnél dolgozott.¹⁹ Szerény véleményem szerint ilyen elhatározással, találomra aligha ment neki a nagyvárosnak. Azt hiszem, Kármán Drózdik János udvari ágens mellett dolgozott. Drózdik költőnk apjának „ifjúságától fogva meghitt jó barátja” volt,²⁰ nógrádi régi nemes család fia (a nemesi összeírásokban nevük Drózgyiknak szerepel), Rádayéknak is bizalmas, belső embere. A reformátusok ágense, Nagy Sámuel — aki Rádayéknál nyolc évig nevelősködött — szívesen rendelkezésére állt ugyan a családnak, de az ő fődolga a protestáns panasziratok, kívánalmak hivatalos útjában való eljárás volt. Ezért magánügyeiket a Rádayak a kevésbbé elfoglalt Drózdikkal intéztették. Az ő feladata volt pl. a bárói címeslevelével kisürgetésének ügye. A családnak teljes bizalmát bírta, leánya az ifj. Ráday Gedeonné, Fáy Zsuzsanna társalkodónője volt. Kármán József — az apa — is reábizta nemesség iránt „a K. Felség előtt beadandó esedezésének” sorsát. Úgy nézem, Kármán nem „egy ügyvéd”, hanem Drózdik ágens mellett dolgozott. Erre vall, amit Abafinak legtöbbször éles szemem már észrevett a levelekben — csakhogy Abafi azt egy Kármán által megindítandó kéziratok újság teendőihez kapcsolta — hogy ismételten eljár bizonyos ügyekben, s ezek egyik-másikához Markovicsnét is segítségül kéri, támaszkodik kedvesének nagy ismeretségi körére.²¹ Terve jól vágott a kancelláriai alkalmaztatás és messzibb céljainak gondolatához. De a legnyomósabb érv véleményem mellett apjának Ráday Gedeonhoz egy három évvel utóbb írt levele, amelyről alább még lesz szó:²² ebben azt írja, hogy fiát sok költséggel és áldozattal „illy hivatalra alkalmasnak” neveltette. Az út hozzá, íme, ez a gyakorlat — a röviddel rá, még 1790 decemberében váratlanul elhunyt Drózdik mellett — a másik vonalon a kancellária volt. Drózdik helyéről nem lehetett szó, mert Drózdik evangélikus ágens volt, különben is ott volt veje, Nisnyánszky György, Ráday Gedeonnak ő érte kellett minden befolyását (s eredménnyel) latbavetnie; de az ágensség terve még nem esett egészen kútba. (Találkozunk majd vele.)

Foglalatosságát nagyon komolyan vette. A nap jórészét hivatalában töltötte s csak az esték maradtak szórakozásainak. Elfoglaltsága azonban nem volt akadálya, hogy szabad napokat is szerezzen magának — akár, mikor vizsgája ügyében ismételten Pozsonyt járta, akár, mikor Bécsújhelyre ment látogatóba: úgy láttuk, főnöke szívesen elengedte. Máskor viszont, mint említettük, az esti órákra is befogta.

Ismerősei közül a még pesti egyetemi társai közül a legmelegebben, legszívesebben emlegetett barátja, Komáromy György állt hozzá legközelebb, akit Markovicsné is jólismert.²³ Vele szinte naponta találkoztak s nem volt egymás előtt titkuk. Úgy látszik, ő is a bécsi egyetem jogi karára iratkozott be, vizsgáiról, további pályájáról azonban semmit sem tudok. A társaság harmadik tagja az idősebbik Rogendorff volt, aki Markovicsnének szintén jóbarátja,²⁴ tehát szintén pesti ismerős.²⁵ Tervezték is, hogy hármásban mennek ki Markovicsékhoz Bécsújhelyre,²⁶ de „Komáromi — — — szokásból beteg és kúrát használ, hogy beteg ne legyen; szóval nem akar jönni” — pedig Markovicsné szeretné ezen a farsangon (1789) „mindnyájukat itt együtt” magánál látni. Az idősebbik Rogendorff (aligha azonos Kazinczynak avval az atyafiával, aki utóbb 1809-ben mint vendége, Széphalomban halt meg)²⁷ nagyon kedélyes, sokat tréfálkozó, de egyben minden iránt érdeklődő ember volt, aki külföldi újságokat járatott és Kármánnak akár a spanyol udvarról, akár a „nagyszultán szerailjáról” tudott híreket mesélni. Kármán az öreg kamarásról („chambellain de sa Majesté”) gyakran szól leveleiben, s „ősz ifjúnak” emlegeti, akire még féltékeny is tudna lenni. A fia, Rogendorff Ernő Pestről a bécsújhelyi katonai akadémiára került, ott tanult, és — Markovicsné beszámol róla²⁸ — június végén mint zászlóst mustrálták ki.²⁹ Ez az egykor pesti kis társaság jól összetartott, de Kármán (bizonyára a többi is) más társaságokban is megfordult, Markovicsné leveleiből ki lehet venni, hogy a grófnén kívül másnak is udvarolt. Martinovics is — láttuk — „hódításairól” érdeklődik. Feltűnően csinos, rokonszenves külsejű és jómodorú ember lehetett, hiszen Markovicsné Pozsonyban már megjelenésétől is sokat várt. Egy bizonyos Margit is „ezer örömmel ment látogatásodra” — „akad még sok szép lány, aki kedvezésedet keresni fogja” — írogatja neki Markovicsné; Kármán (akit különben Margit sem talált otthon) fogadkozik ugyan, hogy nők előtt csak udvarias álarcot visel, de azok nem hatnak rá mélyebben — ám Margittal már előzőleg is csak udvarias volt, csúnyának találta: „az én férfiúi sziréndalomnak több hitelt adott, mint tükré-

nek, könnyenhívősége önmagát bünteti meg". Másutt bevallja, hogy volt már „közönséges szerelmes”, de csak a szájával, a szívével nem. A húsvéti ünnepeken is jól szórakozott s hajlandó lett volna valakibe — esetleg egy színésznőbe — beleszeretni, de csak az akaratnál maradt — enyeleg Markovicsnéval. Ez a néhány, jelentéktelen apróság mégis azt az összbenyomást adja, hogy élete derűs és gondtalan. A szerelem gyönyörűsége, az életöröm, a vidámsága még mind ugyanaz — huszadik évében van — ami az imént Pesten eltöltötte. Hirdeti, hogy „az élvezet az élet valódi boldogsága; a képzelet sokat nyújt, de a valóság többet”.³⁰

A bécsi esztendőek egyik szakaszának egy asszony adott nyom nélkül tovaröppenő társasági szórakozásainál komolyabb tartalmat, ez Markovicsné volt. A véletlen úgy akarta, hogy Kármán levelezéséből — szórványosan fölbukkanó néhány levél kivételével — az a kötetnyi, sűrűn váltott levél maradjon ránk, amelyet ma a M. Tud. Akadémia kéziratára őriz.³¹ E nélkül vajmi keveset tudnánk Kármánról. Minthogy leveleit az asszonytól utóbb visszakérte, ezek egy részét vagy megsemmisítette, vagy Markovicsné őrizte meg. Ezt a tényt nem arra építem, hogy feleannyi levele sem maradt, mint a grófnénak: Markovicsné szenvedélyes levélíró s természetesen többször ír, mint az elfoglaltabb ifjú, hanem a levelek összefüggéséből következik, s ez főképpen azért kár, mert ismeretlen életrajzi adatok veszhettek el bennük. Így is föltárul a levélcsomóból egy érzékeny forró, küszködésben is, tervekben is gazdag, változatos idő, 7—8 hónap története, az egyetlen időszaké, amikor költőnk gondolatvilágának egyebünnen is kivilágoló fejlődésén kívül érzelmi életébe is egy kis bepillantáshoz jutunk. Seholy az *emberhez* a maga egészében olyan közel nem érünk, mint ezekben a levelekben. Kár, hogy ez a közelség csak egy 19—20 éves, kiforróban levő ifjat mutat, s nem a későbbit, az író, az *Uránia* szerkesztőjét. Első komolyabb föllángolásában látjuk, amely egy fiatal, szép, de az élettől körülményei miatt sokat hányt-vetett és ezért sokat tapasztalt, nála érettebb asszony karjaiba sodorja. Ez a lángolás teszi széppé a bécsi időnek egy nagyobb szakaszát. De mert semmi más nagyobb élményének emléke nem maradt ránk, nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki Kármán életében, mint amennyit valóban megérdemel.

Eleinte Toldy Ferenc, s vele Székely József, a németnyelvű levelezésnek első fordítója, Fanni modelljét látták Markovicsnéban. Utóbb, éppen Székely könyvének megjelenése után, Toldy már maga is azon az állásponton van,³² hogy „helytelenül

tekintették a *Fanni hagyományai* alapjának". Az a gondolat azonban, hogy élményeinek emléke szól a *Fanniban* is, még föl-fölmerült. Abafi a Fanni keletkezését egyenest e szerelemhez fűzi. Kármánnak, amíg tartott, valóban izgalmas és mélyreható élménye volt ez a viszony; de valószínű, hogy a grófné távozása után még Bécsben vigasztalódott, és ismétlem, *ezt* a szerelmét jelentősnek csak azért tartják, mert életének többi ilyen föllángolását nem ismerjük.

Markoviczné élettörténete majdnem ismertebb, mint Kármáné. Legrészletesebben Abafi Lajos nyomozta ki és vázolta.³³ E szerint a grófné köznemesi származású katonaleány volt. Apja, Öffner József, valószínűleg ezredes, a covoloi (az osztrákoktól Kofelnak nevezett, sziklabarlangok közt ma megközelíthetetlen) várnak Bécstől odarendelt parancsnoka volt. Vadregényes tájon, de a világtól meglehetősen elrekesztve nőtt fel Mária Anna, aki Kármánnál 6 évvel idősebb volt. 17 éves korában lett Markovics gróf felesége és hat évi házasságuk alatt két gyermeke született; a nagyobbik, egy leányka, korán elhalt, a kisebbik egy fiúcska volt, Martinovics Márknak és most Kármán Józsefnek többször emlegetett, kedvelt Ferikéje.

A Dalmáciában megtelepedett, de horvát származású Markovics Miklós grófit a vele foglalkozók kalandornak tüntetik föl. Ezmékért következetesen és rendületlenül küzdő, csak nyugtalanvérű embernek látszik. A padovai egyetemen tanult, de vérmérséklete nem bírta a csöndes, nyugodt életet, harcos természet volt. Már 17 esztendő korában az orosz hadseregben küzdött a törökök ellen, és a török leverése után is ott maradt hat évig. Azután hazament. A hazájával szomszédos Montenegro hegyeit sokat járta és jól ismerte népét, a csernagorszkok is szerették őt. 1600 toborzott montenegróival Mária Terézia bajor örökösödési háborújában akart részt venni, de mire Csehországba ért, megkötötték a békét. Mindenütt tekintélye volt. Mikor Rómába utazott, ott is nagy tiszteletben volt része. Nálunk is sokra becsülték, mert Dalmáciát és Montenegrót jog szerint Magyarország tartozékának tekintette, és szóval és írásban igazgattatott csatlakozásáért. 1778-ban az orosz-osztrák háborúban akart részt venni, de II. József nem fogadta el ajánlatát. Nem tarthatta megbízhatónak azt az embert, aki az imént az oroszokkal harcolt a török ellen, most pedig az osztrákokkal akart az orosz ellen küzdeni. Már régen nős volt, mikor (1787-ben) a Bánságban, Vizesdiáson ezerholdas birtokot kapott II. Józseftől adományul. Úgylehet, a Bánságban már előzőleg a kormány fontos megbízásainak teljesítésére többízben dolgozott és utazgatott le az Aldunáig. 1782-ben Győrbe ment, de mikor fiatal

felesége a Kis-Alföld éghajlatát nem bírta és betegeskedni kezdett, őt, a maga útjai miatt is, Theresienfeldre, egy régi Öffner-birtokra küldte, ahol atyja, Markovics Rafael gazdálkodott helyettük, maga pedig a Bánságba ment, birtokának megszervezésére. Távozása előtt feleségét Kovachich Márton Györgyre bízta, akiben horvát atyafiságot látott s akihez, úgy látszik, jóbarátság kötötte.³⁴ Kovachich valóban az asszony gyámjaként viselkedett, mindenről számot kért, s nem egyszer meg is korholta. Egy darabig Bécsújhelyt maradt, utóbb Budára költözött (majd később anyja kívánságára Pestre), „Kovachich közelébe”. Gyakran fölkereste őt, de még gyakrabban hagyott nála vagy küldött hozzá pársoros papiroskát vagy rövid levelet.³⁵ Kovachichot, akinek az asszonyka rokonszenves volt, arcképét is megfestette, utóbb avval a föltevással is illette, hogy meg akarta hódítani őt.

A házaspár élete nem volt példás. Markovics Miklóst nyugtalan vére üzte terveinek kivitele felé. Sokfelé való fáradságos útjára az akkori viszonyok között feleségét nem vihette magával. Csapodárnak is mutatkozott, s erről a szép Mária Anna is tudott. A házassági hűséget magára nézve sem tartotta kötelezőnek; férje már nem volt számára a régi eszmény, régen kiábrándult belőle. Kármánnal csak „a montenegróinak” emlegetik. Kármán véleménye, hogy „maradjon éntőlem mindörökkön örökké Montenegróban vagy akár Amerikában”. Az asszony pedig szeretné is, ha állandó lakhelyét Montenegróba tenné át, sőt, „egy szép fehér és nem fekete montenegrói asszonyt is eltűrnék az oldala mellett, csakhogy engem Jau-Jaunak ne hívjon; de őszintén mondom neked, hogy félholtan kiabálhat Jau-Jau után; a tiroli asszony mind csak siket lesz”.³⁶ A házaspár mindkét fele a maga útját járta. Markovicsnak a maga széleskörű, nagy koncepciójú terveivel — láttuk — föl egészen II. József megbecsülésben volt része. Nagylátókörű és nagyvonalú, a kicsinyességektől mentes embernek tűnik föl, komolyan veszik, és senki sem látja kalandornak. Vannak groteszk elgondolásai is, de a gyakorlatban még ezek is a valóság talaján élnek. Az asszony sem adja fel osztályának életmódját, de annak egy kissé már perifériáján mozog. Ismerősei között van ugyan püspök és főnemes is, igazi társasága mégis inkább polgári, értelmiségi jellegű és otthon érzi magát közöttük. Ez a megőrzött környezet magához valónak tudja. De elmondhatni, hogy leveleiből ítélve — amelyekben gyermekkori társalgási nyelvéből unos-untalan olasz szólamokkal és mondásokkal szívesen él — okos, sőt többi szellemes asszony volt, volt esze és hozzá műveltsége is. Nagyon szerette a társaságot. Mintha csak most szabadult volna a covolói járhatatlan sziklavárból — még ha Bassanóba vagy a

kissé távolabbi Veronába bizonyára szívesen vitték is szülei egy-egy mulatságra, mégis csak sziklavár volt az számára — beleveti magát, akárcsak Kármán Losonc után Pesten — a léha, könnyelmű mulatozásokba is. A hozzáillő ifjak sereglenek köréje, mert Martinovics orvosnak idézett leplezetlenül goromba sorai szerint „nem voltak előítéletei”. Szívéhez legközelebb mégsem a főnemes úriak, hanem maga ez az orvos, az első köztársasági mozgalom vezetőjének (ez időben még a lengermi egyetem nagyhírű dékánjának) nála négy évvel fiatalabb testvéröccse, Martinovics Márk volt. Édesanyjánál élt Pesten, és maga is, mint Markovicsné, katonaárva, nemes származás. Barátságuk egy-két évvel Kármán szerelme előtt szövődhetett, s mikor Anna Mária visszatért Bécsújhelyre, nem szakadt meg. Az orvos ígérte, hogy Bécsbe megy;³⁷ ám leveleivel is csak ritkán kereste föl, sőt utóbb inkább Kármánhoz írt levéllel üzengetett neki.

Mikor Markovicsné Kármánnal Bécsben összetalálkozott, már első levelében érdeklődik, nem írt-e neki Martinovics, ha kap tőle hírt, írja meg mindjárt, „miután én az ő barátságát igen nagyra becsülöm”. Még március elején is „legjobb és legdrágább” barátjának emlegeti, boldog, hogy Kármánt ő ismertette meg vele. Éppen ezért nagyon fáj neki, mikor észreveszi, hogy elhidegült tőle, idegen hangon ír — — — de utóbb „már nem vesz föl tőle semmit — írja Kármánnak — és *miatta* ezen túl nem fog tépelődni”. — „Én mindenesetre boldogabb vagyok nála, mert te vagy az én kedves barátom!”³⁸ Meg kellett látnia, hogy Kármánban belsőleg komolyabb értékek rejtőznek, mint Martinovicsban.

Nem véletlen, hogy költőnk Schmidtnénél lakik (Lanzenhof Nr. 500): háziasszonya Markovicsnének jóbarátnője. Persze, csak amúgy felületesen, nem nagyon mély barátságban. Utóbb sokat élcelődik a nála idősebb nőn, akit keresztnevén Reginának hívnak — róla a vénasszonyok társaságát, ahová „maholnap” maga is belépni készül, Szent Regina rendjének nevezi el. Ott, Schmidtnénél találja egyszer Kármán is Markovicsnét és édesanyját, a kedves budai ismerősöket (első találkozásukkor már 50 forintot kértek kölcsön), s Markovicsné minden kedveségét fölragyogtatta a 20 éves ifjú előtt — meghívásukra Kármán is rövidesen meglátogatja őket és ír az asszonynak. Már nagyon szerelmes. Leveleiben még a kor divatjához mérten is túlzottan udvarias: az asszony barátságában van — mondja — egész boldogsága. Önmaga nyert vele értékben, kiválóságban, többnek érzi magát, mint eddig. Szeretné mindezt élőszóval is elmondani... Egy sétakocsizáson ez meg is történik, és Anna Mária, aki kacérkodásával hódította meg az ifjút — mint maga

írja: elcsábította — megígéri, hogy minél előbb elmegy hozzá, Bécsbe. Március 19., Kármánnak nevenapja ez a nap. Ettől fogva leveleikben tegeződnek, mindenről beszámolnak egymásnak és mind a kettő nyíltan, Markovicsné gyakran pajkosan ír szerelmükről.

Kármánt valóban meghódította az asszony. Eleinte valóság-gal érzélgősen gondol rá, s úgy ír neki, ahogyan a korabeli szentimentális regényekben olvasta: „ha csöndesen rólad gondolkodom, melegen omlanak könnyeim... ismeretlen fiatal érzések gerjedeztek keblemben... Tűrd el siralmas panaszaimat, csak érted és szerelmedért élek.” — „Ábrándozó vagyok, könnyen esem szélsőségekbe.” — „Távoztam, hogy egészen egyedül legyek, magamat kisírom és álmodozom.” — Később arra az elhatározásra jut, hogy „Te, vagy senki!” Házasságra gondol és ez a gondolat heteken át kísért benne. Időbe kerül, mire az első mámor után kissé józanabb lesz: „A túlságos érzelmesség — mondja most — mindig inkább szerencsétlenség, mint nem.” A szerelemnek ne legyen Siegwartéhoz hasonló, magas, tragikus hangja, inkább csak üdülés és öröm legyen, amely „szelíd, vidám, örömet nyújt, a szívet könnyű hullámszába hozza”.³⁹ Már azt állítja, hogy benne sohasem élt tomboló szenvedély, izzó tűz, mindig csak mérsékelt meleg; amaz elhamvad, ez megmarad.

Mindebben van valami irodalmiság. Választékos, művészi, szinte önmaga gyönyörködik a mondataiban — kissé csinált, nem közvetlen.

Markovicsné természetesebben józanabban fogja föl viszonyukat. Neki Kármán a gyöngéd, becsületesen szerető, ragaszkodó ifjú, akit szenvedélyesen megszeretett és gyönyörűséggel mond a magáénak. Tetszik neki a szép szál ifjú, „csizmában sarkantyúval, szépen összefonott copffel” szeretné mindig látni, így „halálosan szereti”. Egészében azonban, női szokás szerint, inkább anyáskodó intelmekkel becézgeti, ha betegeskedik — és Kármán a félév alatt is többször betegeskedik — tanácsokkal látja el, segítségére van. De szenvedélye sohasem nő túl értelmén. Kármánt kéri, hogy ne mondjon le más boldogságra való igényéről, s noha ő „sírja széléig” szeretni fogja, ne érezze magát lekötve. Nem féltékeny. Jól tudja, hogy ez az egész csak futó idill, férje hamarosan hívni fogja s neki akkor mennie kell, mert reá van utalva, mert nélküle becsületét megóvni nem tudja. Kármánban viszont — az asszony budai emlékei miatt — nagyon is sok a féltékenység. Néha, okkal vagy alaptalanul, meggyanúsítja az asszonyt, ilyenkor kíméletlen, sőt majdnem gomba is. Egyízben — május derekán — annyira gyanakvó, hogy

Markovicsné magatartását nemcsak makacsnak, hanem kétértelműnek, tettetőnek mondja, szemére hányja, tudva és örömet megragadta az ő pozsonyi távollétének alkalmát és távollétében jött Bécsbe... erről a bécsi napról pedig furcsákat beszélnek... A megbántott fél az asszony volt, mégis ő az, aki egymásután két levélben magyarázkodik. Egy hónappal utóbb azonban annyira megsértődik, hogy Kármán leveleit fölbontatlanul visszaküldi, „örökre” búcsúzik tőle és leveleit visszakéri. Ugyanakkor Kármán is nagyon kurta, pár lakonikusan írt sorban követeli a maga leveleit. Mégsem szakítanak. Pedig az ifjú régen megírta, hogy a „huszárcsetepatékat” követő forró enyelgések nincsenek kedvére. — A levelekben alábbhagy a szenvedélyes lángolás, a szerelem mindinkább családias hangulatúvá válik. Közben aggodalmak, hogy Markovicsnénál nem mutatkoznak-e szerelmüknek következményei — ez a lehetőség Kármánt nagyon nyugtalanítja, s most már maga tanácsolja Anna Máriának, hogy utazzék mielőbb férjéhez. — Az aggodalom alaptalan volt, de az utazás ideje egyre közeledett. Markovics nyár végén intézkedett, hogy felesége jöjjön le hozzá. A szerelmesek elválásának leveleikben nincsen nyoma.

Négy esztendő telt el, mikorra Markovicsné újra fölbukkan Pesten. Kármán egyszer-kétszer, csak udvariasságból, meglátogatja. 1793-ból maradt az asszonynak egy levele, magázza, „tiszelt Barátomnak” szólítja egykori kedvesét, és szemére hányja, hogy régen nem látogatta meg, pedig „Kegyed ezen egész idő alatt nem utazott és mindig Pesten volt”. Kármánnak már nem jelentett semmit a régi, imádott asszony.

Vázoltam egész történetüket. Kitéstett belőle, hogy e szerelem jelentőségét mindig is túlozták. Kármán életének egy öthónapos szakasza az egész. Egy 19—20 éves ifjút a véletlen úgyszólván megajándékoz egy fiatal, művelt, szép szalmaözvegy szerelmével, s ez kellemessé, izgalmassá teszi, gyönyörűségekkel tölti be a néhány hónapot; az érzelmek eleinte túlfokozódnak, érzelgősséggé fajulnak, mert csak ritkán és titokban találkozhatnak. Együtt tölthetnek színházban egy-egy estét, kocsikázhatnak, sétálgatnak. Vigyázni kell, hogy Schmidtné ne adja a világ számára viszonyukat, Bécsújhelyt Markovicsné édesanyja se sejtessen semmit, s főképpen, hogy a férjhez ne szállingózzanak hírek. Szép emlék maradhatott Kármán számára, mint az első, kissé tartósabb érzéki szerelemé, de életében mégis csak epizód volt, amely azért került az utókor előtt élesebb világításba, mert az utána következettek, talán mélyebbeket, fájóbbakat — talán könnyebbeket, léhábbakat, nem ismerjük. Irodalmi szempontból nem jelent semmit. Sehol műveiben nem tükrözik ez a

szerellem, inkább — mint láttuk — a levelek stílusa tükröz olvasmányi emlékeket.

Az is bizonyos, hogy a bécsi időnek nem ez volt az egyetlen tartalmas mozzanata. Beletartozott életébe, sőt néha megzavarta életrendjét, de a vezetővonal mégis csak jövőjének alakítása, az egésznek háttere pedig — és azt hiszem, ez volt Bécsbe jövetelének igazi tartalma — a pesti eszmélés után egy magasabb kultúrának, a haladó világ egy szélesebb horizontjának a megismerése. Járt-e az egyetemre, annak nincsen híre. De hogy színházba járt, hogy művészetek iránt is érdeklődött — a Belvederében is megfordulhatott — olyan társaságokat is keresett, amelyekben fejlődésről, haladásról volt szó, éppen akkor, mikor Párizsban már kitört a forradalom, annak az *Uránia* egyik-másik cikkén érzik a nyoma.

Bécs és a minket kizsákmányoló, tőkésedő Ausztria az iparosodás és vele a polgárosodás útján sokkal előbbre haladt, mint Magyarország. A polgárság, amely törekvéseinek legerősebb gátját a feudalizmusban látta, az ú. n. fölvilágosodott abszolutizmusban, s magában II. Józsefben, fegyvertársat látott e gát megdöntéséhez. Más volt II. József viszonya Ausztriához, és más volt hazánkhoz, ahol a gyarmatosítás fokozott gyorsítására és az országnak az örökös tartományokba való beolvasztására és elnémetesítésére elődeinél is jobban törekedett. Bécsnek, a „császárvárosnak”, újabb felvirulása következett be, s a gazdasági fejlődés az egész társadalom frissességén és a művelődés páratlan föllendülésén meglátszott. A „német-római” császár sok intézkedése kedvezett a fölvilágosodásnak. Bécs irodalmi és tudományos élete különösen föllélekzett, mikor Mária Terézia korának vallásos, jezsuita nyomásától fölszabadult. Gottsched bécsi szervezkedése (mert így nevezhetjük munkáját), Lessing bécsi látogatása, Sonnenfels vezető szerephez jutása, a jogi, közigazgatási, nevelési tudományoknak fejlődése az egész művelődés képét átalakította. II. József nagy jelentőséget tulajdonított könyvek nagy számban való megjelenésének; a cenzúra átalakításával, részben enyhítésével — s avval, hogy még őt bíráló röpiratok is akadály nélkül láthattak napvilágot, egyszeriben nagy eleven-ség támadt az irodalmi életben. A színházba — avult és idegen irányzatok helyébe — Lessing vonult be, és fölvirágozott a sajtó is. Divatba jöttek és gombamódra szaporodtak a folyóiratok. Nem csoda, hogy az ifjú Kármán, akinek Pesten (talán Kreil és Werthes) kinyitották a szemét, most már teljes mértékben látni akart.

Bécsi másfél esztendejének egyik jelensége volt az is, hogy szeretett volna itt maradni, (s hogy nem csupán, mint leveleiben hangoztatja, Markovicsné kedvéért, annak bizonyosága, hogy az asszony távozása után is ott maradt, amíg lehetett), kezdte beleélni magát mindabba, amit a Pestnél nagyobb világ neki nyújthatott. Miként Losonc után Pest szellemi élete, úgy hatott fejlődésére Pest után Bécsé. Amit Pesten hallott, megtudott, olvasott, azt itt átélhette, magába szíhatta. Elsőül valószínűleg az ottéló magyar írók egyikének-másikának barátságát kereshette. Sokan (mint később) nem voltak. A fiatalok élén már akkor is Görög Demeter állt, éppen elindította a *Hadi és más nevezetes történeteket*. Közvetlen kapcsolatukról nem tudnak, de Pántzél Dániel utóbb az *Uránia* bírálatában úgy beszél Kármánról, mint akit ismer. II. József török háborúja a testőrök közül is sokat hadba szólított (pl. Czirjék Mihályt). Ez a vonal, a nemesi testőrségé, az osztálykülönbség miatt, Kármánnak aligha is volt kellemes. De ott élt Kerekes Sámuel, a Theresianum magyar-tanára, találkozhatott Decsy Sámuellel, akinek most jelent meg háromkötetes *Osmanographiája*, és különösen Szacsvay Sándorral. Egy másik magyar kapcsolat az ágenseké volt. Nagy Sámuel, a reformátusok ágense — Bessenyeinek ismert ellenfele — mint láttuk, az ifjabb Ráday Gedeon nevelője volt, maga is péceli földbirtokos. Rádayék kreatúrája volt a nógrádi származású Drózdik János udv. ágens is, akinek irodájában véleményem szerint Kármán dolgozott. Mindkét ágensnek sok hazai kliense fordult meg Bécsben: Kármán sok mindenkivel találkozhatott. S leginkább Rádayékkal, akik — apa vagy fiú — elég gyakran jártak itt. Jövetelükről, ha közvetlenül nem, Drózdiktól értesülhetett.

Sonnenfels Józsefet nemcsak név szerint ismerte. Mikor utóbb *A nemzet csinosodásában* a cenzúra jogosultságának kérdését is megpendíti, a könyvvizsgálat dolgában „minden tekintetben legigazságosabb s leghelyesebb bírónak” tartja, különösen arra nézve, hogy „az írásnak megtiltott szabadsága” mikor árt a tudományoknak.⁴⁰ Erre utóbb még rátérünk. Nekünk most az a fontos, hogy haladni vágyó embernek Bécsben élni és Sonnenfelsről nem tudni nem lehetett. Ha egyebet nem hallott volna róla, *Der Mann ohne Vorurteil* (1765) c. három kötetre terjedt hetilapja már cím szerint is érdekelhette. De ennél is fontosabbak voltak számára Sonnenfels színházi reformjai s velük Lessing ismerete, (akinek fölvilágosodott véleményével már akkor is találkozott, mikor az ó- és újszövetségre vonatkozó kis idézetét írta). Bécs eleven színházi élete persze nagyon vonzotta Kármánt és bizonyára nemcsak olyankor járt el, amikor Marko-

vicsnét is vitte, hanem nagyon gyakran. Elég példája volt hozzá a költő Ráday Gedeonban, akiről Kazinczy följegyezte, hogy szinte sohasem hiányzott a színházból; az ifj. Ráday Gedeon műkedvelő színtársulatot szervezett, és lépéseket tett a magyar színészet megteremtéséért; fia, Pál pedig majd vele együtt igazgatja Kelemenék társulatát: a magyar színészet ügyének nem volt a főnemeseik között ennél a családnál buzgóbb pártolója. Miként az öreg Ráday, Kármán is már Pesten bizonyosan eljárt Tuschl német színházába, ahol a *Minna von Barnhelmet*, a *Miss Sara Sampson*t, sőt az *Emilia Galottit* láthatta. Lessing a bécsi közönség után a pestit is lázba hozta.⁴¹ A *Minna* évtizedekig nem került le a műsorról. Csak Schiller darabjai versenyeztek vele: Kármán a *Räuber*ből is kiírt egy részletet. Azt hiszem, nem merész föltevés, hogy Kármán a színház dolgában is kiaknázta a bécsi időt.

Hozzávetőleg sem tudjuk, hogy kikkel érintkezett, elment-e néha az egyetemre, hogy Sonnenfelset hallja, eljutott-e egy-egy esztétikai, filozófiai órára? Itt Bécsben e nélkül is tudomást kellett vennie róla, hogy az angol fölvilágosodás és műveltség már a hetvenes évek óta mennyire divatba jött, milyen érdeklődést váltott ki — annak alakulásába a már amúgy is népszerű Voltaire bíráló megjegyzései is belejátszottak — és tudomást kellett vennie az angol írók és bölcsészek műveinek Bécsben megjelent francia fordításairól. Figyelme Newton és Locke felé terelődött: ők azok, akiknek a nevével — a két költő, Shakespeare és Milton mellett — leginkább telvék a bécsi tudományos körök. A szenzualista filozófia, láttuk, eddig is érdekelte. Megint csak *A nemzet csinosodására* utalok, ahol ezekre az ismeretekre gondolva sóhajt föl: „— — lesz-e Pannóniából valaha Albion? támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is miközöttünk, akik — — — Félre vakmerő álmom, amely ámitó képeiddel csalogatsz!”⁴² Ugyanaz a Bécs ez, amelyet 10—15 évvel előbb Besse nyei is látott. Kármán már Pesten jóval messzebb jutott olvasmányai által világnézetében, mint akkor Besse nyei, Bécsben azonban, ahol most nyíltan, meggyőződéssel hirdették, tárgyalták az új világot (nem kellett már tartaniuk a klerikális reakciótól, amely nálunk még elég erős), alaposan kimélyültek a fölvilágosodás terén okszerű ismeretei. Rousseau nevét már jegyzeteiben emlegette, — a fiatal Rádayak is szerették — most Montesquieu-höz is közelebb jut.

Gondolatkörének, célkitűzéseinek alakulásához még jobban hozzájárult azonban Gottschednek az az eredményes mozgalma, amelyet egy tudományos akadémia megteremtésére indított, s amelyet 1761-ben egy *Deutsche Gesellschaft* szervezése köve-

tett. Bécsben, mint ismeretes, számtalan követője támadt, tisztelője és tanítványa; maga Sonnenfels is közéjük tartozott. Az *irodalmi nyelv kialakítását, nyelvtisztaságot és nyelvhelyességet* követeltek. Gottschednek is része volt benne, hogy folyóiratok özöne kezdett megjelenni. Figyelemreméltó az is, hogy Gottsched már félszázaddal ezelőtt *nők* számára indította el folyóiratait; hogy — mint utána több folyóirat — céljaul tűzte ki a küzdelmet a babona, a varázslat, a jóslás ellen, és a költészetben minden csodás és emberfölötti elem szerepeltetése ellen.

Nem akarom ezeket az ebben a korban a racionalizmussal természetszerűen együttjáró, részben antiklerikális mozzanatokat Kármánnál mind Gottsched úgynevezett hatásának javára írni. Csak együttes képben próbáltam azt a légkört megvilágítani, amelyben Kármán élt. Gondolatoknak fölmerülése cikkeiben, célkitűzések az *Urániában* és elvek feltűnédezése az *Uránia* megalapítása körül annyit mindenesetre érthetővé tesznek, hogy Kármán mennyit tanult és látott Bécsben.

Most vissza kell térnünk arra a kérdésre, amelyet már fölvetettünk pesti éveiről is: miből élt Kármán Bécsben? Bizonyos, hogy apja és talán Rádayék rendszeres támogatásából. Ha, mint mondtam, nem értek is egyet Abafival, hogy apja szegény ember volt,⁴³ inkább azt hiszem, egy kis vagyont is gyűjthetett (feleségének is háza volt Losoncon) — annyit mégis aligha kapott tőle, hogy abból kocsikázásra, színházra, társaságra és utazgatásokra is fussa, s — akkor nagy pénzt — ötven forintot Markovicsnének is első szóra kölcsön adjon. Az ágens irodájában hivatali órákban végzett munkájáért bizonyára havi fizetést kapott. De ezenkívül magánfeleknek ő is bonyolíthatott le megbízásokat, intézhetett el ügyeket. Mindez nemcsak a költségek megtérítésével, hanem a fáradság, a végzett munka díjazásával is járt. Így juthatott megfelelő jövedelemhez.

Ehhez fűzi Abafi egy kézzel írott hírlap megalapítását. Ilyennek németül írt terve meg is maradt⁴⁴ s a M. Tud. Akadémia kézírattárában van, Abafi pedig magyar fordításban adta ki.⁴⁵ Az a két mondata, hogy „A székváros az összes tudományok központja. Elvégre nem kellemetlen mindent tudni, ami ott történik, bármily jelentéktelen is az”, csakugyan arra vall, hogy Kármán Bécsből akart ilyen írott újságot terjeszteni — talán ottmaradását akarta vele megalapozni. Minthogy megbízások teljesítését is vállalná — nem valami nagy összegekért, hanem tetszés szerint való megrendelés alapján — ez megint megerősíti azt a föltevésemet, hogy Drózdik ágens mellett dolgozott: vidéki nemeseink régóta az ágensekkel szoktak ilyen megbízásokat végeztetni.⁴⁶ Viszont ilyen „levelezésre”, újságok kézzel

való megírására és levelekben való szétküldésére — Kármán egymagában aligha vállalkozhatott, ilyen „magánlevelezési intézetet” (mint a tervezet nevezi) ki kellett építeni, működéséhez több ember kellett. Udvar — kormányiszékek eseményei — folyóhírek — napi események (histoire du jour) — színházi, irodalmi, művészeti hírek — báli tudósítások — népmulatságok stb., s ráadásul a megbízások teljesítése, még Komáromy barátjával együtt, kettőjüknek is sok lett volna. A terv és elgondolás megvolt tehát, de valóság az, hogy ilyen „írott újságnak” egyetlen példánya, semmi nyoma sincs.⁴⁷

Meddig volt Kármán Bécsben? Föltevésem szerint Markovicsné — akinek elutazása régóta húzódott — szeptemberben férje csakugyan elvitte Vizesdiásra, Kármán pedig vagy ekkor, vagy valamivel később Komáromba ment hűgához, Gálossékhoz 1790 február 10-én sógorának írt levelét ugyanis — már volt róla szó ügyvédi vizsgájával kapcsolatban — akkor írja Pósonyból, mikor Komáromból visszatér.⁴⁸

Jelentem mindenek előtt szerencsés megérkezésemet, egy olyan keserves és alkalmatlan út után, melyet még életemben ki nem állottam: de hiszen megérdemlett az nagyobb alkalmatlanságot is, hogy lehetett gyönyörűségem veletek lenni.

Már Markovicsnéhoz 1789 április 5-én írt levelének egy részlete szól erről:⁴⁹

Eppen írok atyámnak. Várom az ő elhatározását. Ha csakugyan meg kell történnie, hogy lemenjek, *csak Komáromig mennék és legfeljebb három hónapra. Ezzel megtenném, amit tőlem kívánnak* és újra visszajönnék Bécsbe. — — — További terveim a jövődre nézve! oh, én éjjel-nappal dolgozom, gondolkodom azokon.

Bár akkoriban arra is gondol, hogy erre az időre Markovicsné is lemehetne vele („bizony az kellemes dolog lehet, feleli az aszszony. De hol fogok én párosodni, azt nem tudom. Ej, ej, lesz talán annyi erőm, hogy egy rövid ideig páratlanul járhassak, amíg a szerencse ismét veled párosít.”) Az út, most már végképpen a grófné nélkül, késő őszig húzódott, s úgy látszik, február elejéig maradt sógoránál. Hogy mit akart ott, mi volt atyja kívánsága, arra sem Abafi, sem Bodnár nem tudtak felelni.⁵⁰ Én úgy látom, még mindig a kancellária és azon keresztül az ágensség — és a vármegyei gyakorlat jár eszében. Mostanában szűkebben áll anyagilag. Talán — mint ingyenes gyakornok — Komáromban akar közigazgatási gyakorlatot szerezni. Ez volt számára a legjobb megoldás: hűgánál lakhatott, a megyénél szol-

gálhatott egy darabig. S apja, akinek szintén az ágensi jövő le-
beg szeme előtt, ezt sürgette. Ha így volt: 1790 február 8—9-én
ment Pozsonyba, ügyvédi vizsgája iránt érdeklődni — s onnan
megint Bécsbe, tanulni. Levelének egy utóiratában — hogy húga
ne értse — 25 frt-ot latin nyelven kér kölcsön Gálosstól.⁵¹ Úgy
látszik, már nem Schmidtnénél lakik, mert a pénzt egy könyv-
nyomdászhoz kéri, „zum Fischertor Nr. 9.”, szívesebben tanult
„éjjel-nappal” Bécsben mint Pozsonyban. Minthogy ügyvédi vizs-
gájának napját nem tudtuk megállapítani, azt sem tudjuk, med-
dig maradt Bécsben, volt-e egy darabig megint Pozsonyban, aho-
vá az országgyűlés Budáról áttette színhelyét — csak föltevés,
hogy 1790 nyarán vagy őszén, közel két esztendei bécsi tartózkodás
után tért vissza Pestre.

III.

A SZÍNHÁZ. — SZABADKÖMŰVESSÉGE

Életének most következő, közel két esztendejéről alig tudunk valamit. Azt sem tudtam megállapítani, hogy a Komáromban Lizi húgánál töltött időben gyakornokoskodott-e a vármegyénél s folyamodott-e azután a kancelláriához. A vármegyei szolgálat, ha a gyakorlat megszerzését megengedték is, jövővel nem bízta. A legtöbb vármegyében a nem nemesi származású tisztviselőket inkább megfosztották tisztségüktől, hogysen újból ilyeneket alkalmaztak volna.¹ Ezt Kármánnak is éreznie kellett. Még eleven volt a köznemesi ellenállás, azt az — első — szakaszát élte, amelyben a *Contrat Social* elveire támaszkodva, a Habsburgokkal új szerződést, kiváltságaihoz minél nagyobb biztosítékot követelt, még nem félemlítették meg az egyre szélesebb hullámokat vető parasztmozgalmak, II. Lipót rendületlen reakciója még nem kényszerítette megalkuvásra. De az egyházi reakció újból tápot kapott az udvarnál és a dikasztériumokban. S ha Kármán még mindig a kancelláriára gondolt — nem sok reménye lehetett. Rövid idővel későbben Szentjóni Szabó László példája megbizonyította, hogy ott református embernek nem nagyon nyílik alkalmá a boldogulásra. Drózdik János 1790 november 21-én hirtelen meghalt.² Bármilyen jó összeköttetései lehetek is (apjának az elhunythoz fűződő kapcsolatai és Rádayék támogatása által), helyére — mint említettem — elsősorban mégis csak mellette évekig gyakorlatot szerzett és mindenhová bejáratossa lett veje, Nisnyánszky kerülhetett. Kármánnak megyei vagy állami alkalmaztatásra, s főként ágensi helyre semmi kilátása nem volt. — Bodnár és Abafi egyöntetűen fölteszik, hogy a Rádayak vették maguk mellé valami magánügyvédjüknek. Végignéztem a Ráday-levéltár összes gazdasági és jogi vonatkozású iratait, sehol költőnknek a nevére sem bukkantam, mindig Tóthpápai Sámuel szerepel. Jóval később csakugyan dolgozik, mint ügyvéd, mint Ráday Pál „vicefiskálisa”. Az évtized első éveiből azonban erről nincsen nyomunk — pozitív adat csak a színészetnél való szereplése.

Pesten az a kör, amelyhez még két évvel ezelőtt vidám mulatozások emlékei kötődtek, elszéledt. Martinovics Márk 1790 május 21. óta Baranya megye II. tiszti-orvosa volt, május 24. óta Pécs városáé is.³ Meg is nősült. De tisztjét nem sokáig viselhette, mert 1792 március 27-én, 33 éves korában meghalt, bátyja tragédiáját tehát nem érte meg.⁴ — Nem volt itt a fiatal Ráday Gedeon sem, aki a selmeci bányászati főiskolán tanult. Rogendorff Ernő katonáskodott. Csak Ráday Pált találta itt, aki Eperjesről egyelőre visszatért, és — családi hagyományuk folytatásául — a magyar színészet ébredő ügye körül fáradozott, meg Sztáray Kristófot.

A II. József halálát követő nemesi ellenállás egyik velejárója volt az az éles és lelkes küzdelem is, amely az országgyűlésen a nemzeti nyelvért és a magyar kultúráért megindult. A némettel együtt a követek színejava a latinnak kiküszöbölését is kívánta. A küzdelem ugyan, a középnemesség megalkuvásának egyik jeleként, bizottságokba fült, majd a föllobbant tűz is pernyévé lohadt. Eddig is több volt benne a nemesi, mint a nemzeti — mondja Ember Győző — mégis, ehhez a föllángoláshoz fűződik a magyar színészet megteremtése.

A „nagy” Ráday Gedeonnak a színházért és színészetért való lelkesedése, mint ismeretes, hamarosan átragadt Kazinczyra is. Ő jegyezte föl Rádayról, hogy „a játékszínből ritkán marada el, s nem a lózsikban foga helyet, menyé és fia mellett, hanem a párterren, hogy jobban hallhasson és láthasson”.⁵ A szenvedélyes színházlátogatásra és vele a színművészet szeretetére, mint említettem, ránevelődött fia is. Az ifj. Ráday Gedeon volt tudvalevőleg az, aki már Kármán Pestre jövetele előtt, 1785-ben, avval az általa tervezett *Magyar Játzó Társasággal*, amelynek Batsányi is tagja volt, a Kónyi fordította *Gróf Waltront*, majd Voltaire *Mahometjét* előadatta.⁶ Fiainak nevelője, Gyarmathy Sámuel fáradozott a sikeren, ő volt a rendező s egyben a sűgő is. Csak természetes, hogy ez a színházért való rajongás Gyarmathy tanítványában, a harmadik nemzedékben is teljes mértékben élt és Pál hivatva volt rá, hogy elődeinek ezt a „haladó hagyományát” magáévá tegye. Nagyapja még csak levélváltásaikból ismeri Kazinczyt, mikor az unoka 1788 elején fölkeresi őt Kassán és magyar színház föllállításáról lelkendezik neki.

Kassán megismerkedtem Kazinczy Ferenc úrral — számol be nagyapjának⁷ — ki is nemrégiben mondomta, hogy vett légyen kedves Nagyatyám-uramtól levelet, és dicsekedett véle, hogy correspondenciában vagyok. Én részemről különös szerencsémnek tartom, hogy ezen értelmes úriemberrel személyesen is esmeret-

séget köthettem, kit még ekkoráig csak hírében és csak munkáiból esmértem. *A magyar teatrumról és annak föllállításáról sokat beszélgettünk. Ő is örvendene, ha ez már egyszer valahára föllállíthatódna.* Az ujságból értettem a minapában, hogy Enyeden valamely tipográfus próbál vele szerencsét. Nem hiszem, hogy Doctor Gyarmathy is ne volna köztük. Írtam néki ez dolgról postán.⁸

A Rádayaknak ez a szinte családias — de nem elszigetelt — buzgólkodása⁹ találkozott, vagy inkább talajához jutott a nemesi fölbuzdulás nyelvi követeléseinek színházi ágában; ezeknek volt következése Kelemen László vállalkozása. A nemesség tüntetőleg magyarul kezdett beszélni, de sokszor hibásan, rosszul. Szilágyi Pál színész nagybátyjától, Kelemen Lászlótól hallotta s jegyezte föl naplójában,¹⁰ hogy Kelemen éppen ennek hallatára eszmélt a gondolatra, hogy ezt a nyelvet a színészet által lehetne társalgási nyelvvé fejleszteni. „Az ígét megtestesíteni vágytam.” Péczely József már ekkor megírta fölhívását egy magyar színházársulat megalakítására. A közhangulat is követelte azt. Mi sem természetesebb, hogy fővédnökül a fiatal, ekkor 22 éves Ráday Pált kérték föl, akitől sok segítséget reméltek az engedély kieszközléséhez és a német színház bérlőjével való meg egyezéshez.

Ekkoriban jött vissza Pestre Kármán. Nem tartom kétségesnek, hogy Ráday által maga is rögtön bekapcsolódott a színházi mozgalomba. A kapcsolatok kettejük között nem szakadtak meg, ha levelezésüknek nincsen is nyoma, a két ifjú csak egymástól szakadt el — egyik Bécsbe került, a másik Eperjesre — és mihelyt megint Pesten találkoztak, barátságuk csak szorosabb lett. Váli Béla,¹¹ (s utóbb játékszintörténetében részben Bayer is), figyelmen kívül hagyta, hogy itt 21—22 éves fiatalokról van szó. Váli „Pestmegyei gazdag földbirtokosról” beszél, aki „műkedvelő gavallér” volt, lelkesült a szépért-jóért, és menten elment mindentől a kedve, mihelyt a német bérlővel nem folytak simán a tárgyalások. Nem. Ráday komoly akarattal fogott a színészet megteremtéséhez. Már félévvel előbb írt éppen Bécsben tartózkodó öccsének, hogy a műsorhoz szerezze be a Bécsben járatos darabokat. Gedeon 54 színdarab címét közli vele¹² és megkérdezi, melyeknek a szövegét vegye meg, azokat megküldi neki. Köztük van Gemmingen *Hausvaterja* is (Diderot *Le père de famille*jának átdolgozása), melyet a budai német színház már 1787-ben előadott, Shakespeare *Makrancos hölgye* (Die bezähmte Widerbellerin), a korai magyar színpadok egyik legkedveltebb darabja éppen úgy, mint a *Prinz Schnudi und Evekatherl*, Hafner darabja, amely csakhamar *Pikkó herceg és Jutka Perzsi* címmel járja nálunk a színpadokat. Hogy feladatá-

val, amelyhez a dramaturggal egyetértésben a műsor megválogatása is tartozott, nagyon komolyan foglalkozik, azt mutatja, hogy utóbb egyik hivatalos iratában Lessinget minden idők legnagyobb dramaturgjának nevezi, s hogy a színház vezetésében szerzett tapasztalataiból az újjászervezés egyik feltételének mondja a színészek anyagi függetlenítését, s ezért kész egész vagyonával felelni.¹³

Előkészületei után, most Kazinczyval együtt, akinek közreműködésére kassai találkozásuk és összebarátkozásuk óta támaszkodott is, részt vesznek a társulat megszervezésében. Zichy Károly és Orczy László segítségét ő nyerte meg, hogy az előadások tartására az engedélyt megkapják és a német színházbérlő merev ellenállását megtörjék. Figyelme minden részletkérdésre kiterjedt, annyira, hogy az első előadás (*Igazházi, egy kegyes jó atya*) felvonásközeire cigányzenéről is maga gondoskodott; hogy valóban az ő intézkedése volt, azt az bizonyítja, hogy nógrádi cigányok muzsikáltak.¹⁴

Kármán József minden tervének, törekvésének végrehajtásában segítségére volt. Endrődy János följegyzéseiből tudjuk,¹⁵ hogy gyakran helyettesítette a színház igazgatóságában, mikor ő „házi kötelességei miatt” Pestről távol volt, mondhatnók, az irányításban is valóságos jobbkeze volt. Az 1790 őszén tartott két előadás után azonban közös munkájuk kátyúba került. Egyrészt a német bérlőnek gáncsvetései, melyeknek kivédése a következő év ősziig húzódott, másfelől a színészek egymásközti villongása — sokan, Rádayék igaz céljától eltérőleg vidéken akarták az előadásokat folytatni, majd maguk készítette színházi törvényekkel álltak elő — Rádayt egészen elkedvetlenítették. Kezdett a színház ügyétől visszavonulni. Podmaniczky József, majd Széchenyi Ferenc közbenjárásával — akiket Kazinczy szabadkőműves vonalon nyert meg az ügynek — a magyar színészetet csak nehezen, de mégis sikerült jobb útra terelni. Nem tudjuk, erre az időpontra vonatkozik-e, de jól illik ide, amit megint Endrődy János jegyzett föl: hogy a színészet épülete az összeomlástól megmeneküljön, „aztat Kármán József vállaival támogatta”. Úgy látszik, a baj másik részét, a tagok villongását, neki sikerült megszüntetnie. Úgy lehet, ebben Kelemen Lászlóval való régi kapcsolataira támaszkodhatott. Lugosi tudomása szerint ugyanis¹⁶ Kármán baráti kapcsolatokat tartott fenn a szintén nagyműveltségű Kelemen Lászlóval. Ez valószínű is; sőt: a barátság még Bécsből is származhatik, mert Kelemen László 1789-ben külföldre vitt útjában először Bécsben fordult meg.

Hogy Ráday Pállal együtt Kármán is elhagyta-e a társulattal járó teendőit, nem tudjuk. De mikor a társulatot Kelemen

László újból megszervezte és 1792 júniusában Ráday újból vállalta az igazgatást, Kármán József hivatalosan is mint helyettese szerepel, s az övéhez hasonló jogokkal ruházta föl. Kármán segédkezett neki az anyagiak intézésében is, ellenőrizte a napi bevételeket, „szívvel-lélekkal” gondját viselte a társulatnak és a *Magyar Hírmondó* szerint¹⁷ Ráday buzgólkodásából és okos intézkedései által teljesen lábraállt a társaság. Csak a fegyelmet kellett még helyrehozni. E célból színházi törvények szükségesek, aminők más színházaknál is vannak. Ezek szerkesztésével Ráday Kármánt bízta meg. Kármán a munkájához Endrődy szerint, a hamburgi, berlini és bécsi nevezetesebb színházaknak szabályzatát használta, azokat a részeket pedig, amelyek a mi viszonyainknak nem feleltek meg, ez az „igen szép elméjű és hasonló tehetségű nagy hazafi önnön maga találmányából elkészítette”.¹⁸ A színházi „alkotmány” tervezete megvan Abafi Kármán-kiadásában.¹⁹ Ez a szöveg nem fedi teljesen Kármán fogalmazványát. Amit Abafinál olvasunk, abban Podmaniczky József és már nem Ráday a főigazgató; a megyékhez intézett beadványt közli bevezetésül, ebben megköszönik a megyék hathatós eddigi pártfogását és „további segedelemre való kész voltokhoz tökéletes bizodalomát” fejezi ki — s ez is a „kir. tanácsos urat”, Podmaniczky Józsefet emeli ki. Végül: ezek a Podmaniczky-féle szabályok közelebb állnak a pesti és budai német színházak szabályzatához. Pest vármegye levéltárában²⁰ csak a színészek (játósó-személyek) kötelességeiről szóló részt találtam meg, két egymástól alig eltérő példányban.²¹ Ezek egyikével szöveg szerint egyezik az Abafi-kiadta szöveg: Abafi kiadásának tehát az akkor még teljes magyar példány volt az alapja. Ezeket írták alá a társulat tagjai és ezek 1793 januárjában életbe léptek. Bayer tehát nem téved, mikor az „alkotmányt” 1793-ra keltezi s a fentiek alapján osztozom abban a véleményében is, hogy Abafi *nem* a Kármán szerkesztette törvényeket közli, Kármán tervezete elveszett.

1792 novemberében Ráday Pál az eperjesi Kir. Tábla asszeszszora lett, a társulatot elhagyta. Nem szívesen távozott oda és nem érezte ott magát nagyon jól²² — a város elmaradottnak látszott és hiányzott neki a színészet. Már augusztus 31-én — ekkoriban bizonyára ígéretet kapott kineveztetésére — bejelentette, hogy Kármánnal együtt leteszi az igazgatást. A korai bejelentésre az is készítette, hogy Sehy Ferenc alattomos cselszövéseit és a társaság tagjainak nyugtalan, folyton mozgolódó magatartását nem bírta. Sehy a tagokat Ráday és Kármán ellen izgatta, s előfordult, hogy a tagok nem akartak a hirdetett előadáson fellépni.²³ Nem bizonyos, hogy Kármán is vele együtt

hagyta el a társulatot. A decemberi „alkotmányban” ugyan már nem szerepel a neve, de meglehet, hogy Kelemen Lászlóhoz fűződő barátsága még kötötte egy darabig; azonkívül a társulat tagjai mellett még szerepel egy név, amely további kapcsolatot jelent számára, sőt új fejezetet élete folyamataiban is: ez a név a színház dramaturgjáé, Schedius Lajosé.

Schedius a pesti egyetemem Werthes helyére került. Werthes, akihez véleményem szerint Kármán egész kultúráját sok szál fűzte, II. József halála után, 1790-ben lemondott állásáról és visszament hazájába, Württembergbe. A tanszék betöltésére csak most, 1792-ben került sor. Az év elejéig hatan pályáztak, köztük — mint ismeretes — Batsányi, Rajnis és Révai is. A helytartótanács az exjezsuita Tóth Farkast ajánlotta első helyen kinevezésre, Bécsben azonban úgy döntöttek, hogy a pályázókat bocsássák vizsgára. A vizsgán a három költő már nem vett részt. Werthes utóda a győri születésű Schedius Lajos lett. Schedius is, mint Werthes, Göttinga tanítványa volt, 24 éves és most jött meg az egyetemről. A pesti karban különösen három piarista állt mellette. Mégpedig Koppi Károly — akitől az imént jelent meg egy füzet Ráday Gedeon emlékezetére — továbbá az osztrák Gabelhoffer, akinek véleménye azért is mértékadó volt, mert Werthes távozása óta ő látta el a tanszéket, végül Dugonics András, aki az *Etelka* késedelmes imprimatúrája miatt minden exjezsuitára haragudott. De kiváltképpen Schedius mellé állt Kreil Antal, aki utóbb Bécsből is, 1802-ig sűrűn levelezett vele.²⁴ A döntő mozzanat az volt, hogy — Révai Miklós értesülése szerint — maga az országbíró, Zichy Károly szólott érdekében nyomatékos szót. Annyit általában tudtak Schediusról, hogy Bécsben igen magas pártfogója volt.²⁵ Főként ennek köszönhette, hogy május 19-én már el is foglalhatta tanszékét.

Schedius is, miként Kármán, igen rokonszenves megjelenésű fiatalember lehetett; a pesti társaséletben s — amennyiben ilyenekről ekkoriban beszélni lehetett — tudományos körökben is hamarosan elfoglalta helyét. Ráday Pál nagy körültekintésére vall, hogy a színtársulathoz őt hívta meg dramaturgnak, nemcsak most, hanem két évtizeddel később, 1814-ben is, mikor a német színház főigazgatói tisztjét avval a tervvel vette át (megvalósítani nem tudta), hogy a német és a magyar színelőadást valamiképpen egyesíti. Ekkor (mint most Kármán Józsefet) helyettesének is megtette. Podmaniczky József idejében is ő maradt a dramaturg. Egyelőre mindezt csak esztétikai tanszékének és jóhírének köszönhette. Tekintélyét és tudását Kármán is nagyrabecsülte, de azt is, hogy Göttingából jött, ahonnan Werthes, s ahová — ha maga nem járt is ott — haladó gondol-

kodásának sok-sok gyökérszála fűződött. Közel egykorúak voltak (Schedius alig pár hónappal idősebb). A közjó és a közérdek szeretetének, vagy az ízlés fejlesztésének kérdésében a magasabb látókör, a haladás messzekörü perspektívája összekötötte őket. Sok fontos kérdésben volt egyforma a véleményük, hamarosan jól megértették egymást.

Sokban, de nem mindenben. Schedius, német és teológiai alapműveltségénél fogva, és azért, mert II. József uralkodásának éppen utolsó éveit, a rákövetkező nemesi ellenállást nem itt élte át, s az ellenhatásnak már II. Lipóttól megfélemlített, tehát megalkuvó szakaszában kezdett működni, nem értette az eseményeket, amelyek a 48-as forradalom nemzeti törekvéseinek csíráit hordták magukban. A nyelvi kérdéstől, amely Kármánnak a legfontosabb lett, teljesen távolállt. Ha fölteszem (és azt hiszem, jogosan teszem föl), hogy az *Uránia* megnyitó cikket németül írta meg és Kármán a maga fordításában tette a cikkek élére, (s hasonló történhetett az 1799-i pesti árvíz névtelenül megjelent cikkével is),²⁶ akkor első magyarul írt cikke egyetemi tanárságának csak negyedszázados fordulóján, 1817-ben látott napvilágot.²⁷ Mint egyik méltatója megállapította,²⁸ összes magyarul írt cikkei nem terjednek túl 50 lap terjedelmén. A hagyomány szerint Széchenyi Ferencnek azt mondta, hogy nyelvünk nem alkalmas a kultúrára: a jozefinizmus, amelyben felnőtt, egészen vérévé vált. Függetlenségi törekvéseink iránt semmi érzéke nem volt. Magyar szempontból egyetlen érdeme, hogy tudományosságunk tekintélyét a külföld előtt ő is növelte.

Schedius eleven társasági életet élt. Maga nem volt jó társalgó — egyetemi előadásaiból is hiányzott minden elevenesség — de mint képzettségével jóhirű, fiatal egyetemi tanárnak, csakhamar bejárása lett mindenüvé: az ifjabbik Ráday Gedeonhoz, s vele Telekiékhez, éppen úgy, mint Orczyékhoz s velük Beleznaínéhoz — azokra a helyekre, ahová Toldy Ferenc tanúsága szerint,²⁹ abban az időben műveltebb társaság gyűlt. Rádayéké volt nézetem szerint a legelevenebb, mert fiatal íróink még nemrégiben is — id. Ráday Gedeon ebben az évben halt meg — megszokták, hogy a nagytekintélyű öregnek ajtaja mindenki előtt nyitva áll. (Itt találkozhattak pl. Szentjóni Szabó Lászlóval, aki ekkor már megírta és kiadta politikai célzatú drámáját, a *Mátyás királyt* — éppen akkor, mikor Kármán volt a színháznak Ráday Pál mellett igazgatója, és Schedius a dramaturgja. (Schediust még külön kapcsolatok fűzték a szeptemvir (a későbbi koronaőr) fiához, legifj. Ráday Pálhoz, akinek — íme — segítsége volt a színházban is. Hasonló ismeretség volt — ezúttal az ifjú Rádayval együtt, mindhárman egyivásúak voltak

— a Kármáné is. Toldy Ferenc úgy tudja, hogy magának az *Urániának* a gondolata is Schedius egyik „estélyén” született meg.³⁰

Volt azonban még valami, ami hármukat összefogta — s ez a szabadkőművesség volt.

Akivel csak a színház körül is találkoztunk, Kazinczy és Ráday, Podmaniczky és Széchenyi Ferenc, és most Schedius, valamennyi szabadkőműves. De a minket érdeklő többi közül Kreil és Werthes, Kovachich Márton és Nisnyánszky is — az a kornak csaknem valamennyi szereplő egyénisége.

Kármán kora ifjúsága óta vágyódott a szabadkőműves „rendbe”.³¹ Ez a vágyódás csirájában talán már akkor megvolt benne, mikor nagydiák korában a misztikum felé hajlott s a szellemidézéssel foglalkozott. Mert a misztikusról mindenféle könyvet összeolvasott s ez megnövelte érdeklődését a titokzatos iránt. „In diese Zeit mag es fallen — írja — dass ich dunkle Nachrichten von einer vorhandenen Gesellschaft, welche Geheimnisse aufbewahrt, die den Uneingeweihten unzugänglich sind, bekam.”³² Így vajúdik benne a vágy, hogy e „rendnek” tagja lehessen. „Zu dieser Zeit war aber dieser Wunsch nur aus der Liebe zum Verborgenen, aus der Sucht nach Geheimnissen entstanden.”³³ Idevágó fogalmai lassacskán tisztultak. Hallott testvéri szeretetről, nemesebb lelkekről, rendi titkokról, és ráeszmélt egy nagy gondolatra: közreműködni fennkölt célokért való munkában, részt venni a társadalom bajainak leküzdésében. A nagy egésznek javáért dolgozni, más-más úton, de egy cél felé — így mondja el sejtelmeit (*Ahndungen*) a szabadkőművességről. Humanizmusról itt alig esik szó, politikai célokról sem. Kármán vélekedését figyelmen kívül hagyva mégis meg kell állapítani, hogy a páholyok ebben az időben általában egyházellenesek, elsősorban jezsuita (most már exjezsuita)-ellenesek. Más vonalon azonban fékezik a haladást, hiszen a „testvériségnek” ez a fogalma tagadása az osztályharcnak, a harc helyett inkább kiegyezésre, kiegyenlítődésre törekednek. A reform-mozgalmak egyike-másika tőlük indult ki. De még a nyelvért való küzdelem sem folyt a hazafias törekvésekkel egy síkon, mert előadási nyelvük Kármán idejében a német és a latin volt;³⁴ pedig Kazinczy mindjárt 1790-ben sürgette a magyar nyelv bevezetését.³⁵

Kármán fölvételéről Abafi azt mondja, hogy az 1793 előtt nem lehetett, „mert a szabadkőművesek csak teljeskorú férfiakat vesznek föl körükbe, Kármán pedig ekkor vált 24 évesse”.³⁶ Ezzel szemben az igazság az, hogy a dégi levéltárnak (ma már elpusztult) szabadkőműves jegyzőkönyveiben Kármán neve már

1792 szeptember 17-én fordult elő a maga aláírásával. Ennél régebb kellett hogy legyen a fölvétele, mert az arról szóló határozatot maga nem írhatta alá. — A pesti *A nagylelkűséghez* (Zur Grossherzigkeit) címzett páholynak volt a tagja, amelynek főmestere ekkoriban éppen Kreil Antal volt, tagjai között Kovachich Márton, Cornides Dánielt, Koppi Károlyt, sőt Szlávgy Györgyöt láthatjuk. — 1793 március 15-én a páholy „munkájában” együtt vesznek részt; Kazinczy tehát az *Urania* megjelenésekor már személyesen is jól ismerte Kármánt.

Ez év június 25-én az „inast” másodfokra emelték, „legény” lett, nagyobb titkok birtokába, ismeretébe jutott. Tudjuk, hogy 1794 folyamán Kármán különösen tevékenyen vett részt a páholy munkájában. Hogy miről lehetett szó, azt ma már, a jegyzőkönyvek megsemmisítése után nem tudtam kikutatni. De tudjuk, hogy ott volt június 13-án, amikor Pajor Gáspárt fölvették tagnak, (ügylehet ebben már Kármánnak is része volt), aki ettől kezdve szorgalmas látogatója az összejöveteleknek. — 1795 május 5-én a páholy föloszlik, szabadkőműves nyelven „elaltatják”. Ez utolsó jegyzőkönyvében volt olvasható: „Kármán ist in Lossoncz.”³⁷ Ezt nyilván Pajor Gáspártól tudták, s azért is érdekes, mert ez az utolsó megbízható hír Kármánról.

Jancsó Elemér, aki még kiírhatta ezeket az adatokat a tudomásom szerint azóta teljesen elpusztult dégi levéltár szabadkőműves jegyzőkönyveiből, helyesen teszi hozzá, hogy akik Kármánnal régebben foglalkoztak, megfélekeztek vagy tudva nem emlékeztek meg „egyik kevésbé ismert, de műveiből felismerhető vonásáról, a fölvilágosodás szeretetéről”. S részben helyesen érzi, hogy „fejlődésében milyen szerepet játszottak olvasmányai és főként a szabadkőműves páholyban szerzett összeköttetései”. Olvasmányainak jelentőségéről volt szó. De „összeköttetései” (Ráday, Kovachich, Kreil, Podmaniczky stb.) nem itt szerezte; ellenkezőleg, ezek segítségével vették föl a páholyba. — Van azonban Jancsó kutatásainak még egy, Kármán ismerete szempontjából érdekes adaléka. Martinovics Márk, az orvos már 1787-ben szeretett volna a „rendbe” jutni, éppen abban az esztendőben, mikor Rádayékkal, Kármánnal, Sztárayval a nagy mulatozások folytak. Kérelmét a páholy elutasította „bis er sich durch verbesserte Sitten und einen regelmässigen Lebenswandel zu einem würdigen Candidaten werde gebildet haben”.³⁸ Érdekes, hogy a jórészt még suhanckorukat élő ifjak dorbézoló életének — középpontjában a náluk tíz esztendővel idősebb orvossal — milyen híre volt, hogy az a szabadkőműves páholyokba is eljutott. Maga Martinovics Ignác, aki 1789—1792 közt többször megfordult a pest-budai páholyokban, ebben az időben egyszer

sem vett részt a *Grossherzigkeiten*hez címzett páholy munkájában.

Mióta Kármán visszajött Pestre, a társaságból egyik-másik már nem volt itt, s valamennyien megkomolyodtak. Az 1792. év most mégis újabb, részben szomorú eseményeket jelentett életében. Meghalt id. Ráday Gedeon, családjának évtizedeken át barátja, apjának magánéletében támogatója, aki neki az egyházi ügyek intézésében mint seniornak, majd tractuális főjegyzőnek jóindulatú segítsége volt. Az év végén eltávozott Pestről gyermekkori játszótársa, első ifjúságának mulatozásaiban, szórakozásaiban pajtása, az azóta megkomolyodott, sőt közben fiatalon megházasodott Ráday Pál. Sztáray Kristóf a helytartótanács fogalmazója. Ebben az évben, távol Pécsett, meghalt Martinovics Márk is. Ő maga azonban a színház igazgatása révén — mert ezt jelentette Ráday gyakori távolléte — sok munkával járó, de kedvérevaló munkatérhez jutott; becsvágyát elégíthette ki, hogy páholytestvér lett — és megkapta, apja után, a nemességet, ami végső elhelyezkedésében némi előnyt jelenthetett volna.

Nem volt eddig szó róla, hogy Pesten voltaképpen hogyan helyezkedett el. Kazinczy mint pesti prókátort emlegeti. Bodnár Zsigmond szerint nem tudjuk, ügyvédséggel vagy más hivatallal volt-e elfoglalva, „de azt hisszük, hogy ilyes valamivel tartotta fenn magát. Atyja — mondja — a kisvárosi lelkész nem adhatt neki annyit, hogy Pesten élhessen”.³⁹ Az ügyvédség pedig nem sokat hozott neki. Valószínűbbnek látszik, hogy 1790—1792-ben még a színház körül tevékenykedett, ezért rendszeres fizetést kapott Ráday Páltól. A színházi számadásokban ennek nincsen nyoma, de már a *Bécsi Magyar Kurir* megállapította Rádayról, hogy ez az ifjú az egyetlen Maecenás, aki (a színészet támogatásával) a nemzet előmenetelét szívében viseli:⁴⁰ nyilván Kármán munkáját sem kívánta ingyen. Valahogy így fogta föl a dolgot Abafi is, aki azonban ezután Ráday Pál titkárát, másutt a Ráday-családnak valami „magánügyvédjét” látta benne.⁴¹ Ebből az időből sem egyikre, sem másikra nincsen bizonyosságunk. Egyik írása s az előkerült némi adat mást mutat. A valamelyik szabadkőműves főmesterhez⁴² intézett, már többször idézett *Ahndungen* c. töredékes kézírata az egyik adat, amely talán útbaigazítást ad:⁴³

Nun trat ich aus dem Jünglingsalter und trat in die grosse, gesellschaftliche Welt. Wie lagen alle meine Hoffnungen, die sich der unerfahrene Jüngling so rosenfarb zu mahlen weiss, alle meine Aussichten, die ich mir machte, zertrümmert, zusammen-

geworfen vor mir. Ich seufzte nach Bestimmung, nach festen Beruf — und nirgends war Hilfe.⁴⁴

Vidám szórakozásokkal és állandó, komoly és mély önképzéssel töltött ifjúság után most nem találja meg a nekivaló helyet. Még mindig apjára utalja helyzete. Körötte barátai mind elhelyezkedtek; Ráday Pál a Kir. Táblánál van, Sztáray Kristóf a helytartóságnál, Martinovics már tisztifőorvos volt, unokatestvére, Pál, Halason a közigazgatásnál működik. Vidékre Kármán — Pest és Bécs után — nem kívánczik. Vágya még mindig Bécs, a kancellária, az ágensség. A legjobb foglalkozások egyike. Nagy Sámuel évi 1000 forintot kap a református egyházkerülettől, s a mellett magántermészetű megbízásokból — az udv. ágenseket drágáknak tartják — nagyon sokat keres. Pécelen háza és birtoka van.

Még egyszer fölcsillan benne a remény. 1793 februárjában id. Kármán József még mindig nem kapta meg armálisát, pedig, úgy gondolom, fia elhelyezkedése végett is szüksége volna rá. Nagy Sámuel ágenszt kérte meg, hogy járjon utána s megtudta, hogy a taxa be van fizetve, a fogalmazvány kész, csak a leírás és expediálás késik. Már novemberben azt ígérték, hogy egy hónapon belül megkapja, de mivel Nagy Sámuel megbetegedett, nincsen aki sűrresse. „Még eddig is — írja Ráday Gedeonnak — a' dologban semmi sincsen, és *mint a' Fiam írja*, noha a' conceptus készen van, de sem purizálva, sem annyival inkább expediálva nincsen.”⁴⁵ Rádayt a következőkre kéri: 1. Tudja meg a Pécelen betegen fekvő Nagy Sámuelről, hogy kire bízta a dolgot és annak sürgetését, 2. ha Teleki József még Bécsben van, írjon neki, hogy sűrresse ki az expediálást, 3. vagy írjon Pogány Lajos kancelláriai előadónak, 4. Teleki pedig hozza magával az armalist, 5. ha elhozza, Ráday juttassa el az ő kezeihez, Lonsocra. — Ez a levél sok mindent mond. Egyfelől, hogy a „kisvárosi lelkész” (ahogy Bodnár mondta) könnyen bírja a taxát és egyéb költségeket, másfelől, megengedheti magának, hogy az excellenciás grófot”, a szeptemvirt ilyen szívességekre kérje, majdnem, hogy maga járjon el mindenben, csakhogy ő az armalist megkaphassa: tanúsága, hogy a két család között a régi, közeli barátság még él.

Lehetséges, hogy fia, a mi Kármánunk ebben az ügyben Bécsben járt és ott tudta meg az ügyek állását, de lehet, hogy csak a beteg Nagy Sámuelnél tudakozódott. Id. Kármán József kétszer is rátér levelében arra az eshetőségre, hogyha Nagy Sámuel meghal... „Halála találván történni az Ágens Urnak; könnyen a pénzem is veszedelemben foroghat” — mondja leve-

leben egyhelyütt. Másutt azonban olyan részletet találunk, amely belevilágít Kármán József életébe is:

Hahogy (kit Isten távoztasson még) Ágens Urnak halála történne; alázatossan ajánlom kegyes protekciójában Excellenciának *szegény fiamat*. Nagy költséggel 's valóságos megerőltetéssel minden részben lett qualificatióját hogy nevezetessen illy hivatalra alkalmatos lehessen; nekem előadni nem illik. Maga commendállya magát az ideje is, mely már complet 24 esztendő, nem léssen akadály: mert akkor lép már az ember emberkorban; és ha addig valaki valamire nem alkalmatos, azután sohasem. Jobb is az illy sok maga alkalmaztatással 's néha szemtelenséggel is járó hivatalt ifjú korában kezdeni. Drózdik úr sem volt idősebb, mikor Matolai úrnak succedált, mégis dicséretessen vitte dolgait.⁴⁶

Ezek a sorok igazolták azt a föltevésemet, hogy kezdettől fogva ágensnek készült s azért szeretett volna, mint legjárhatóbb útra, a kancelláriához jutni — s hogy erről a tervéről ezideig sem mondott le. Drózdik halála után annak vallása és veje miatt nem volt semmi reménysége. Nagy Sámuelnél nem volt ilyen „örökös”, azonfelül Nagy Sámuel a református egyházkerületek ágense volt, ezekben pedig Ráday Gedeon szava a döntő, akit most választottak meg apja helyébe a dunántúli kerület főgondnokává. (Éppen ebben a levélben köszöni meg neki id. Kármán József, hogy a főkurátorságot elfogadta.) A jövőnek reménységei, mint egykor Bécsben, most újból fölcsillantak előtte, vágyai, mintha ábrándból valósággá váltak volna — teljesülésük csak egy bökkenőn múlt: az ágens nem halt bele betegségébe, Nagy Sámuel túlélte Kármánunkat és 1796-ban vonult nyugalomba péceli birtokára.

Kármán életében nagy megtorpanás következett be. Íme, 24 éves volt, s a remények, amelyeket a tapasztalatlan ifjú egykor rózsaszínben festett, minden kilátásával együtt romokban heverték. Állást szeretett volna, hivatást, rendeltetést, nagy jövőt — és sehol sem volt számára segítség. Így idéztük az elébb az *Ahndungen*ből — így, kétségbeesetten, helyzetére eszmélve látjuk most. Apja jól írja le róla a szókat: „szegény fiam!” — — — Pedig a Rádayakkal tovább is tart a jóviszony és Ráday Gedeonnak nagy befolyása van az udvarnál is.⁴⁷

1793 elején vagyunk. Pár héttel előbbi időből találtam Kármánnak egy bárónőhöz, Acsára írt levelét. Acsán a Prónayaknak volt kastélyuk, és Prónay Ágnes az ő legrégebb barátjának, Ráday Pálnak a felesége. Úgy látszik, Ágnes valamelyik húgának, Piroskának vagy Honorátának szól. Van a rövid levélkében valami bizalmas, ha nem is családias: a jóismerősnek szemére

hányták, hogy egészen megfeledkezett az acsaiakról, s erre felel Kármán:⁴⁸

Gnädiges Freifräulein!

Ich habe Eurer Gnäden Auftrag vollzogen, indem ich die verlangte Seide hiemit schicke. Selbst glaube ich es auch, es sey nicht fein auf Atsa so sehr zu vergessen; mein Gewissen sagt es mir aber überzeugend genug, dass die Schuld dessen nicht im mindesten an mir liege.

Ich bin Eurer Gnaden unterthäniger Diener
Pesth, den 21. Dezemb. 792.

J. K.

A kapcsolat tehát, különösen a fiatalokkal, megvan, az Prónayé-kig is kiterjed, és akkor is, mikor Ráday Pál a feleségével már Eperjesen van. Az is természetes, hogy a szeptemvir sem zárkóz-nék el Kármánnak különösen elhelyezkedésére vonatkozó bár-milyen kérése elől. És mégis: sehol semmi.

I. Ferenc nyíltan reakciós uralma kezdte éreztetni hatását. Egyre nyomasztóbb rendeletek jelentek meg, a megyék ellent-mondása s viszont: fenyegetése megkezdődött, az egyházi befo-lyás az egész vonalon erősödött. A protestánsokat egyre inkább mellőzték. Kármánnak mindinkább reményvesztett lesz a hely-zete, ami azután teljesen letöri. Talán az első, de a leghevesebb megrázkódtatás ez. Erről az esztendejéről, a magasabb szabad-közművesi fokozat elnyerésén kívül nem tudunk semmit, s a páholyban való közreműködéséről sincsenek adataink.

Valószínű mégis, hogy kényszerűségből, kedve ellenére ek-koriban már ügyvédkedik. Pestrejövetelének idejéből ennek csak egy kis halvány nyomát találtam: Schedius Lajos írja,⁴⁹ hogy „er kam nach Pesth um sich hier dem juridischen Geschäfts-leben als Advocat zu widmen. Aber neben seinen Berufsarbei-ten benützte er die übrige Zeit zu wissenschaftlichen, besonders belletristischen Beschäftigungen, überhaupt zu fortwährender Ausbildung und Erweiterung seiner Kenntnisse.”⁵⁰ Mindez azon-ban úgy hangzik, mintha már az *Uránia* tervezgetése és elindí-tása idejére vonatkoznék. 1794 tavaszáról van egy verse, amelyet úgy ír alá, mint „Mélt. Uraság Vitze-fiscalissa”.⁵¹ (Ez a „méltó-ságos úr” csak ifj. Ráday Pál lehet, mert II. Ráday Gedeon ek-koriban már kegyelmes úr.) Vicefiskális pedig annyit jelenthet, hogy Tóthpapai Sámuelnak, a Rádayak ügyvédjének nagy el-foglaltsága miatt — ez a következő évben az első köztársasági mozgalom több részvevőjének védelmével is gyarapodott — Kármánra várt Ráday Pál kisebb családi peres ügyeinek inté-zése. Fiatal pesti prókátornak emlegeti őt Kazinczy Ferenc is az

Uránia megjelenésekor.⁵² Bizonyos tehát, hogy 1793—1794 körül Kármán, nagy keserűségében, ügyvédkedésre adta magát. Schedius soraiból pedig kiviláglik, hogy ugyanakkor szakadatlanul dolgozik, tudományos, főként pedig szépirodalmi munkák írásával foglalatосkodik — tervezgeti az *Urániát*. 1793 február végén Hadusfalvi Spilenberg Pál, szintén ügyvéd, visszalép az *Ephemerides politico-litterariae* szerkesztésétől és abban a hiszemben búcsúzik olvasóitól, hogy munkáját más folytatja majd; lehet, hogy Kármán neve is fölmerült. A lap azonban, amely a cenzúra akadékoskodása miatt egyre többet veszített vonzóerejéből, már a következő számmal az előfizetők csökkenése miatt, pártolás hiányában megszűnt.⁵³ Talán ez is hozzájárult az új, másikirányú folyóirat megindításának gondolatához.

IV.

AZ URÁNIA MEGALAPÍTÁSA

Toldy Ferencnek kissé romantikusan beállított előadása szerint¹ Schedius Lajosnál egy „írói estvélyen”, 1793-ban (bizonyára az év vége felé) született meg a gondolat, hogy Pestet irodalmi központtá kell tenni: „itt a nagy mező, honnan — — — ki tisztázott nézetek áradhatnak ki az egész országra s egy irodalmi köztársasággá olvaszthatják a sok elszigetelt erőket.” Ez a nagyszerű gondolat Kármán Józseftől eredt, az ő lángeszére, széles látókörére vall. Toldy mindazt, amit Kármánról és az *Urániáról* tudott, eléggé hitelesnek látszott helyről vette: magától Schedius Lajostól, a kortárstól és jóbaráttól, aki 1842-ben, tehát félszázaddal a történetek után emlékezetből mondott el adatokat fiataalkori barátjáról, mikor Toldy az 1843-ban megjelent, ma már nagyon ritka kiadást előkészítette. A Kisfaludy-Társaság elnöki székében ült, mikor Toldy a kiadást bemutatta.² 74—75 éves volt és Toldy rég nem bolygatott dolgokat kérdezett tőle. Nem csoda, ha egyben-másban tévedett, pl. abban, hogy „Fanni, egy nemes ház gyermeke, Kármán kedvese volt”. Toldy még jogosan gondolta Schediust „hiteles forrásnak” — emlékezéseit ma nem mindenben tekinthetjük annak, különösen mert Toldy utóbb kissé kifényesítette, regényes világításba állította őket. „Nem csatlakozott senki Schediuson és Pajoron kívül — — — de Generális Beleznainé mélyebben nézett az érettlelkű ifjúba — — — és segedelmét ígerte.” Beleznainéről — Orczy Lőrinc sógornőjéről, Bessenyei Beleznaijának özvegyéről — Kazinczy is följegyezte, hogy „ajtaja nyitva vala, minden idegennek, minden magyarnak és nem magyarnak, ha születés vagy érdem ajánlották”.³ Ezt Kármán is említi az *Uránia* I. kötetének *Ajánlásában*:

Házát

a' tiszta Vidámság' Hajlékát,
a' tsinos Társalkodás' Piattzát
a' Hazafi

nemes Kérkedéssel mutatja
és örömmel keresi
az Idegen.

Beleznainé e szerint nyílt és vendégszerető házat vitt.⁴ De azt csak Toldy tudja, hogy Kármán Beleznainé háziasszonyságával írói estélyeket indítványozott, „melyeken Pestnek magyar tudósai gyülekezének”.⁵ Mindebből annyi valószínű, hogy Beleznainénak — ha ugyan ott volt a Schedius állítólagos estélyén — tetszett a gondolat és valamivel talán hozzá is járult az *Uránia* I. kötetének kiadásához, azért ajánlják neki e kötetet. A lényeg másutt van.

Kármán az általa jólismert kassai, komáromi vállalkozások és az *Ephemerides* balsikere után is,⁶ gondolkodik egy folyóirat megindításán, amely, ha népszerűvé válik, Pestből irodalmi központot teremtené.⁷ A szerkesztésre megvolt a hajlandósága, a kedve (emlékezzünk az írott újság tervére), megvolt a tehetsége, bizonyos nagyvonalúság volt benne és volt hozzá gyakorlati érzéke is. Ebben az időben, talán éppen a *Phaedon*-fordítás cenzúrai hercehurcái, vagy annak megjelenése után kerülhetett ismeretségbe a gömöri származású, református Lipcsei Pajor Gáspárral, aki e kötetének tanúsága s Wieland-szeretete⁸ szerint hozzá hasonló gondolkodású, erősen haladószellemű ember volt, nagyképzetségű, olvasott orvostanhallgató. Vele beszélte meg az *Uránia* tervét és együtt fordultak véleményért és támogatásért a fiatal, de tanzéke miatt is tekintélyes, a vezető társaságokban is kedvelt Schedius Lajoshoz, aki Pestre jövele óta, talán Rádayék révén, de a szabadkőműves páholyból is, Kármánnak jóbarátja volt. „Er verband sich — mondja Schedius — mit seinem vertrauten Freunde Dr. Pajor zur Herausgabe einer Zeitschrift *Uránia*”.⁹ Waldapfel mutatott rá,¹⁰ hogy Kármánnak színházi ügyekben is találkoznia kellett az *Ephemerides politico-litterariae* iménti szerkesztőjével, Spilenberg Pállal — s hogy nem csak ők, hanem elveik és nézeteik is találkoztak. Ilyen közös véleményük volt, hogy a fordítások helyét, mint már Besenyei is hirdette, eredeti művekkel kell betölteni, és egy volt az álláspontjuk a nyelvművelés dolgában is. Hadd tegyem hozzá, hogy mindebben a Gottsched által hirdetett eszmék alapján álltak. Nemcsak azért, mert ezeket Kármán Bécsben megismerte, hanem, mert azok akkor a társadalom és a kultúra haladását segítették, megfeleltek a fejlődés szükségyszerűségének és így széles körben népszerűek voltak. A Bécsből jött Kármán azonban nálunk először eszmélt rájuk.

A feladatok kitzúése után a megvalósításra került a sor.

Ebben Kármán szabadkőműves társa, (Pajort csak majd Kármán vezeti be a titkos társaságba 1794 júniusában), Kilián Ádám könyvtáros volt a tanácsadó jóbarát. Hárman nagyon ösztartottak, a páholyok munkájában is többnyire együttesen vettek részt.¹¹ Nyilván az ügyes és jónevű könyvkereskedővel együtt tárgyalták meg a kiadás lehetőségeit. — A Ferenc király által elrendelt cenzúrai megszorításoknak, a reakció erősödésének egyik első jelentkezéséül 1793 április 9-én megjelent a 9486. sz. helytart. intézkedés, hogy folyóiratok megindításához (qui ejusmodi scripta periodica edere cupiunt¹²) megelőzőleg a kiadóknak engedélyt kell kérniük. Úgy látszik, Kármánék ezt vagy elmulasztották, vagy tudva elhagyták.¹³ Az *Uránia* címlapján sehol sem szerepel, hogy az folyóirat és az első felhívásban is csak olyan „munkáról” van szó, amelyet negyedévenként fognak közrebocsátani. Csak a szövegben van néhol „folytatott írásról” szó. — Nagy lelkesedéssel és ügyességgel fogtak a „hírvetéshez”. Az *Uránia* nemcsak célkitűzésében volt modern, hanem ebben is. „A’ két Hazának minden nevezetes helyeire” már 1794 elején szétküldték jelentésüket.¹⁴ A félféves, csinos kiállítású füzet¹⁵ *A Magyar Asszonyi Nemhez* szolt. Erkölcsi, történelmi, természettudományi, esztétikai és gazdasági cikkeket ígértek benne, hírekkel, anekdotákkal, elmés mondásokkal, házi tudnivalókkal és orvosságokkal vegyest. Ugyanezt a fölhívást közölte, alig egy-két szó változtatással a *Magyar Hírmondó* 1794 február 28-i száma a *Toldalékban*.¹⁶ Azontúl gondoskodtak róla, hogy a következő, 18., 19., majd a 24., 25. számban is szó essék az *Urániáról*. Végre, a 41. számban, május 23-án közölték, hogy az első kötet sajtó alatt van, öt rézmetszetéből is négy elkészült, a kötet tehát napokon belül („rövidnap”) az olvasó kezében lesz.

A felhívás nem árulja el sem a szerkesztők, sem a kiadó nevét, munkatársak sehol sem szerepelnek. A cikkek alatt — egyetlen kivétellel — szerző neve sincs, csak néhol egy-egy betűjelzés, amely nem mondott semmit. Nem akartak folyóirat lenni — ez a színe — s engedélyt nem is kértek, sőt ebből a szempontból, úgy látszik, a cenzúrárt is mellőzték. Ha a köteteknek helyenként szabad szellemét nézem, az az elgondolásom, hogy cikkeiket, mégpedig a cenzor szemében is ártatlan cikkeket, és csak azokat, egyenként cenzúráztatták. Erre vall, hogy amikor egy-két évvel a folyóirat megszűnte után, 1796-ban és 1797-ben vizsgálat folyik, hogy ki, mikor engedélyezte és ellenőrizte az *Uránia* megjelenését, a Batsányi-ügyből is hírhedt Salhausen kassai cenzor is azt jelenti a Helytartótanácsnak, hogy Kassán a folyóiratnak egy példányához sem lehet jutni és

csak az újságban is megjelent tervezetet tudja fölterjeszteni.¹⁷ Schediusról (akit *Ladislaus* keresztnévvel emleget) mondja, hogy „libelli hujus directorem esse mihi fidedigno relatum est”.¹⁸ A nyomozás során — Medgyánszky Alajos az ügy referense — sikerült Pajorhoz is eljutniuk, aki ekkor „az Orvos-tudomány' Doctora és Sz. Endre Koronavárosnak rendes orvosa”; ez a parancs iránt való engedelmességgel, de igen röviden intézi el a Helytartótanács rendeletét.¹⁹

A' Felsőleges Királyi Helytartó-tanács, Főszolgabíró Betsky Sándor Úr által velem közlött Parancsolattya eránt való Engedelmességből, a' mi magunk és Urániánk Igazítására ezen Fellelettel tartozunk: az Urániában levő Munkák Censor Tiszt. Beresovich József Úr Helybehagyása és Aláírása mellett mentek a' Sajtó alá. Ez a' Vátzi könyvnyomtatónál lévő kéziratok által bizonyítatik. Költ. stb.

Több mint három hónappal utóbb a Helytartó-tanács rendeletére Gosztonyi szolgabíró kérdőre vonja a váci könyvnyomdászt, Máramarosi Gottlieb Antal „szab. Ts. Kir. 's Püsp. Könyvnyomtatót” és jelenti, hogy „azon könyv Manuscriptumainak több részét is, a' mellyekre az Imprimatur szinte reá vagyon írva, azon könyvnyomtató nékem elő mutatta.”²⁰

Ezekre alapítom elgondolásomat. Az *Uránia* tehát, mint folyóirat, úgyszólván suttymban jelent meg: ezt a jellegét elhallgatták. Megvolt az okuk rá. Kazinczyéknak, Pétzelinek vagy Rát Mátyásnak II. József korában nem kellett engedély; most, a francia forradalom óta, féltek a folyóiratoktól. Ferenc abszolútizmusának már nagyon is érezhető kezdetén a két fiatalember aligha kapott volna ilyet. Tudták, tehát megpróbálták ezt a sajátos módot. A cenzúrát pedig úgy kerülték meg, hogy a közleményeknek csak egyikét-másikat cenzúráltatták; Beresovich József, akinek nevével sehol sem találkoztam még, úgy látszik Vácott működött és talán a püspöki aulához tartozó katolikus pap volt. Olyan valaki, akit a Helytartótanács, talán a püspökre való tekintettel, már nem vont kérdőre. — Evvel megfeleltünk mindjárt egy itt önkénytelenül fölmerülő kérdésre: miért nyomatták az *Urániát* Vácott, mikor Pesten több hírneves könyvnyomda, Landereréké, Trattneré, sőt az egyetemé is rendelkezésükre lett volna és korrektúra szempontjából jobban állott volna kezükügyéhez. Tragor Ignác úgy gondolja, hogy Kármán gyakran utazott apjához, akivel irodalmi dolgait is megbeszélgette,²¹ és Losoncra menőben útjába esett Vác. Ilyenkor a korrektúrát mindig magával vihette. Ez azonban csak lehetőség, pusztán ezért nem kellett volna a köteteket ott nyomtatni. Tragor

szerint „talán ismerte az itt működő cenzort és attól elnéző bírálatot várt, vagy pedig éppen a pestit, budait és pozsonyit ismerte személyesen és azok szigorúságát akarta elkerülni”. Inkább azt gondolom, hogy a váci cenzort könnyebb volt a jelzett módon megkerülni, mint a tapasztaltabb és gyanakvóbb pestieket. E körülmények mellett kevésbé tesz számot, hogy a Gottlieb nyomtatványainak igen szép a kiállítása. Bázélból hozatott betűivel a *Hirmondóban* dicsekszik is.

A szerkesztőt hivatalos helyen — mint láttuk — Schedius Lajosban látták és az irodalmi köztudatban is úgy élt, hogy ő volt ugyan a szerkesztő, de Kármán volt a folyóirat lelke. — Schediusnak azonban, szerény véleményem szerint, a szerkesztéshez semmi köze sem volt. A „munka” tervét megbeszélhették vele, véleményét is kérhették róla, azután megkérték, hogy írjon bevezetőül egy cikket is számukra. Ennyi lehetett az egész. Ha valóban Schedius a szerkesztő, a IV. kötet, amelynek anyaga már akkoriban gyűlt, Kármán eltűnte után is megjelenhetett volna. — Sándor István *Magyar Könyvesházában* találták meg utóbb, hogy az *Urániának* Kármán és Pajor voltak a szerkesztői.

Ma már van ennek hitelesebb bizonyítéka is. Mikor az Erdélyi Nyelvművelő Társaság megkezdi működését a magyar irodalom és nyelv kiművelésére, az *Urániát* is megkeresik a csatlakozásra, mint ahogyan Aranka György minden számbavehető író és irodalmi megmozdulást számontartott. Fölhívására *Pajor és Kármán, az Uránia kiadói* 1794 október 23-án felelnek, ²² elküldik az *Uránia* eddig megjelent két kötetét és így folytatják: „— — — ámbár mi célul egyenesen a nyelv művelését nem választottuk, azt hisszük, hogy ha jó magyarsággal íratnak hasznos könyvek, természetes következés szerént az által a nyelv csinosodik és pallérozódik.” 1795-ben még rátérnek a jómagyarság kérdésére egy egyenest Aranka Györgyhez szóló levélben, erről azonban majd másutt lesz szó. Már az aláírásból is — ahol udvariasságból elől van Pajor neve — és a levelek stílusából is megállapítható, hogy a fogalmazás Kármáné. Ez a két levél az, amelyből a szerkesztők neve kétségtelenül bizonyossá válik.

Az *Uránia* első kötetének, s talán a többinek is költségeit valakinek a támogatása fedezte.

„Egy Hazafi, a'ki titkosan és Rejtekbe summás Adakozásával Lételét tsetsemő Urániánknak feltartotta, el-vonta magát Háladatosságunk elől, és rajtunk azt az édes Terhet hagyta, hogy egyenesen néki véle nem adózhatunk: Nem halgathattjuk-el ezt mindazáltal egészen, és itt a' Közönség előtt azt háládóan említjük. Az a' Gondolat: hogy egy jó Intézet' Fenn-állása az ő

Kezel' Munkája, — és a' maga nagy Szívinek Megelégedése, éppen Szívéhez illő jutalom. — — — Bölts Vezetésével, Támogatásával ugyan az volt Fő-meg-tartója Igyekezetünknek.²³

Beleznainéről föltettük, hogy pártolta és anyagilag is segítette valamivel az *Uránia* megteremtését, de a fenti sorok aligha vonatkoznak reá. „Ő és egy ismeretlen hazafi segélyezték a kiadókat”, mondja Bodnár is.²⁴ Abafi is Beleznainét és az ismeretlen emlegetik, mint akik „a nyomatási költséget fedezték”.²⁵ Szerinte a valóságos kiadók a budapesti szabadkőművesek voltak. Az eddig tudottak alapján azonban talán nem merész az a föltevés, hogy az „ismeretlen hazafi” ifj. Ráday Gedeon, a szepetevir, vagy fia, Ráday Pál volt. Semmi valószínűsége annak, hogy az *Urániát* a szabadkőművesek adták ki: föltevését Abafi avval okolja meg, hogy ezek ekkoriban külföldön is sokat foglalkoztak a nő-kérdéssel. Az *Urániának* az a célkitűzése azonban, hogy „különösen az Asszonyi Nemet illető esméreteket hozzon forgásba; kedveltető móddal hasznos Tanításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készítsen jó, 's gondolkodó Anyákat — — — egyszóval: Kézi-könyve legyen Hazánk Leányinak” —²⁶ nem korszerű szabadkőműves gondolat, hanem a folyóiratoknak már a század első negyede óta hangoztatott iránya volt. Gottsched, aki hasonlóan, mint Kármán, protestáns pap fia, 25 éves korában, éppen, mint Kármán, folyóiratot indít meg, *Die vernünftigen Tadlerinnen* címmel, ennek is céljául tűzi, hogy a nők erkölcsi és szellemi képzését előmozdítsa; sőt, hogy a nőket olvasóközönségül méginkább meghódítsa, a cikkek alá, mint szerzők, női neveket irtak: maga Gottsched vagy nemes munkatársa, Hamann is női álnévvel szerepelnek. Gottsched is az anyanyelv szeretetét, a tudomány és költészet kedvelését kívánta a nőktől. Folytatólag *Der Biedermann* címmel kiadott másik folyóiratában pedig harcot hirdetett a varázslás, babona és jövendőmondás ellen, s a költészetből az emberfölötti, a csodás elem kiküszöbölését követelte. Nemcsak Kármán tudott ezekről a fölvilágosodást, polgárosodást fejlesztő célokról. Kovachich Márton György is tervezetet készít egy ú. n. egyetemi folyóirathoz és abban²⁷ ugyanezt a harcot hirdeti. Kármán folyóiratán Gottschednek mindkét irányvonala meglátszik. Nem mintha Bécsben Gottsched követőivel barátkozott volna, hanem mert Gottsched példája az egész századon át, mindenütt hatott. Nálunk Kármán József az első, aki a nőkhöz fordul, azokat akarja olvasóközönségül megnyerni, de divatos európai példát követ vele.

A készülő folyóirat címéről az a fölfogás járta, hogy a szerkesztők egy hasonló német folyóiratéról vették.²⁸ Kayser sze-

rint²⁹ csak 1803-ban, Majna-Frankfurtban jelenik meg egy *Uránia, für Frauenzimmer*; de Kármán maga tiltakozik a címlopás vádjá ellen *Betsület-mentés* címmel a *Hirmondóban*, hogy ha a „német Faradéknak — — — később tettzhetett is ezen közjelen-tésű Tzímét — a’ maga Munkája eleibe függeszteni, mellyet mi elébb választottunk, tzélunk *különböző* és Munkánk *más*”.³⁰ Nincs módomban megállapítani, hogy az *Uránia* cím nem valami szabadkőműves vonatkozást takar-e. Kazinczy szép címnek tartotta, bár első kritikája a kötetről egyébként elítélő volt is.

Kármán bizott benne, hogy célt ér, hitte, hogy szerencsésébe-k lesznek Kazinczyéknál, vagy Pétzelinél. Számított munkatársakra is, de úgy vélem, ezen a téren hiba történt: nem szervezte meg a folyóirat munkatársait. Amit Batsányi és Kazinczy, de kiváltképpen a szerényen háttérben maradó id. Ráday Ge-deon, célszerűen kialakítottak: levelezésükkel, személyes bizta-tásokkal, a beküldött cikkeknek még megjelenésük előtt jobbra-balra dicsérgetésével és elmutogatásával a *Museum* köré tudták gyűjteni a haladó szellemű fiatal tehetségeket, akiknek azután az *Orpheus* csak újabb teret adott a nyilvánosságra — azt Kár-mán nem is tudta volna így megtenni. A dolgoknak mégis csak az a fáciája, hogy Rádaynak vonzó és köztiszteletben álló egyéni-sége, Kazinczynak már mindenütt megbecsült neve, Batsányinak szervezésre, vezetésre született nagyszerű tehetsége és mellettük Baróti Szabó Dávid, akire sokan mint nagy emberre, nagy poétá-ra tekintettek, alkalmasak voltak erre a feladatra. A fiatal Szentjóni Szabó László büszke volt rá, hogy Kassán mennyire dicsérik, Verseghy Ferenc boldog volt, hogy a *Museum*ban tere nyílt — Kármánnak, Pajornak a nevét senki sem ismerte, nem gyülekeztek köréjük önként a fiatalok. — A megnyitó cikkre föl-kért és népszerűsége törekvő fiatal professzor szívesen állt melléjük: Kármán nagy műveltségét, kiváló tehetségét szemé-lyes tapasztalatokból ismerte, mint szabadkőművest is támo-gatta. Kívülük a megjelent három kötetben összesen csak négy szerző szerepel, ebből is kettő csak betűjelzéssel, kettő névtelenül. Nem tudjuk, hogy a *G. i.* és *J...i.* betűk kit rejtenek.³¹ Szinnyi stílárís okokból az első mögött is Kármánt sejtí, véle-ményem szerint helytelenül. A két névtelenül szereplő költő (a III. kötetben) Csokonai Vitéz Mihály és Verseghy Ferenc. — Csokonairól régebben azt tanították, hogy ő is csatlakozott a „kötéshez”; a valóságban Csokonai 1794 novemberében postán küldte föl verseit az *Urániának*, s mikor 1795 májusában Pesten járt, csak Pajorral ismerkedhetett meg, Kármán éppen akkor nem volt Pesten. A’ *Ró’sához* c. verset is³² neki tulajdonítot-ták,³³ csak Major Ervin mutatott rá,³⁴ hogy az Verseghyé. S ver-

sokról szólva: az *Urániának* még egy hiányosságával kell számolnunk. Kármán nem lelkesedett a versekért. Nem nézte le a költészetet, vagy inkább, mint maga mondta: nem gyűlölte a poézist, de azt tartotta, hogy nem szabad csak virágos réteken járni, mialatt ugaron maradnak a tápláló és éltető szántóföldek.³⁵ Ezért is alig-alig közölt verset olyan folyóiratban, amely az érzelmességnek nálunk legdivatozóbb évtizedeiben és a nőknek jelt meg.

Egy másik hiba volt, hogy Kazinczyt nem vonta be terveibe, pedig ha Rádayéktól nem, de a szabadkőműves páholyból, mint láttuk, ismernie kellett őt. „Nekem iránta nem írtak — mondja Kazinczy³⁶ és gyanítom, hogy reá okok, jó okok volt. Az idevaló collectorok, Főszolgabíró Darvas János Úr sem tudja, kik légyenek. Schedius Barátunk bizonyosan fogja tudni; ha nyughatatlan lettem volna éránta, tudnám én is eddig”.³⁷ Tehát nem nagyon nyugtalankodott érte, mert nem nagyon érdekelte, hogy kiknek a vállalkozása az *Uránia*, csak annyit tudott róluk, hogy Kármán is közöttük van, talán éppen „direktoruk”. Bizonyára jobban lelkesedik, ha a szabadkőművesek adják ki. — Nem egy vízen jártak — Kármánéknak csak ez lehetett az „okuk”, Kazinczyból viszont a sértett hiúság beszélt. Az *Uránia* mindenestre sokat veszített vele az elindulásakor, előfizetők dolgában is. A 103 előfizető között jóformán csak Kazinczy és Aranka szerepelnek az írók közül és a dii minorum gentium közül legföljebb Belnai György Alajost, Német Lászlót vagy Vietorisz Jonathánt, az irodalmi életen kívülállókát lehetne még idesorolni. Az előfizetők jórésze afféle jóindulatú, pártoló laikus, mint pl. Barcsay Ábrahámné vagy a két Prónay-leány — és negyedrésze (26) nő. Közelennyi a főnemes is, amiből hamarosan maga Kármán állapítja meg, hogy „a’ nemzeti Litteratura Fő Rendeink előtt nem kedvetlen”; annál nagyobb a panasz — bár tapintatosan mondja el — a „közép rend” ellen. Ezen nemcsak a köznemességet, hanem az őt és törekvéseit legjobban érdeklő értelmiséget is kell értenünk. „Megbántanánk a’ közép rendet — a’ mellyben olly sok Hazájáért és nemzeti nyelvéért melegen verő szívet esmérünk, ha annak hidegségének, vagy még ki nem tsinosodott Izlésének tulajdonitanánk azon kevés számot (t. i. az előfizetőkét). Inkább hisszük azt, hogy annak okát abba kell keresnünk, mivel ki eresztett Jelentéseink ’s már ki jött Darabjaink nem eléggé terjesztettek ’s nem eléggé lettek esméretessé.” Később élesebben és nyíltabban megmondja a véleményét: „nem sokára igazságosabb lesz az a’ szemrevetés, hogy a’ Közép rend éppen ’s tellyességgel nem olvas, mint az, hogy a’ Főbb Rend idegent olvas”. — A lényeg az, hogy éppen abban az osztályban

csalódtak, — bizonyos mértékig a nőkben is — amelyre támaszkodni akartak. Mindamellett a teljes évfolyam megjelenése biztosítva volt, az utolsó kötet is megjelenőben.

Megfelelő irodalmi visszhangja sem volt az *Urániának*. Az I. kötet megjelenése után Kazinczy már kissé melegebben ír a vállalkozásról hűségese Kis Jánosának. Nincsen meglegedve a kötettel: „az nem érdemli az *Uránia* nevet” — „azonban tisztellem a szándékot, és igyekezni fogok rajta, ha igyekeznem szabad lesz, hogy többet nyújtson Kármán, kitől sok fog kitelhetni, ha vezető Barátjai lesznek”. (Nem sok ideje és módja volt rá: e sorokat október 6-án írta, és december 11-én már a zsarnokság rabja volt.) Annyi azonban kiérzik a sorokból, hogy Kármán tehetségét fölismerte, és hogy ő is — mint bizonyára sokan — Kármánt kezdő ismeretlen embernek tartotta, csakhogy törekvéseivel most már egyetértett és hajlandó lett volna segítségére lenni.

„Hazánknak minden rendű és korú Fiatal és legérdemesebb Litteratoraitól hozzánk eresztett bátorító, serkengető, *igyekezettünket javalló és ditsérő*” írásokról szól Kármán.³⁸ Ezek közé kell sorolnunk az egyetlent, amelyről tudunk, Aranka Györgynek levelét. Ez sincsen meg, de Kármánék válaszát, amely most már nem az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságnak, hanem egyenest Aranka Györgynek szól, már említettük.³⁹ Aranka nem írt nagy dicséreteket, de megígérte a folyóirat fölkarolását Erdélyben, — ahol Kármán válasza szerint — „elevenebb a hazai nyelv — — eránt való vonzás, hübb a literatúra szeretete, kedvesebb minden jó és jámbor intézet, mint a magyar hazában, ahol ezer akadályok minden lépten előtolakodnak, hogy a legmelegebben érző s törekedő hazafit kifárasszák”. Ami Aranka György leveléből Kármánnak leginkább hiányzott: „vártuk mindenek felett — — — leginkább a Munkának *öszvességgel* való ítélését”. E helyett Arankától nyelvi, mégpedig leginkább szavakra vonatkozó megjegyzéseket kaptak, amelyekre egyenként meg is feleltek.

Az „öszvességgel” való bírálat az első magyar kritikai folyóiratban, Pántzél Dániel *Bibliothecájában* jelent meg. 1795 májusában és júliusában — Kármán ezeket már aligha olvasta. A bíráló eleinte „fanyalogva” nézi az *Uránia* cikkeit,⁴⁰ de kötetről-kötetre javul a véleménye. A két első kötetben pl. a mesékről azt írja, hogy Lessing lelke, újság és *csomó* nélkül, a harmadikban már: „Lessing ízlése szerint. A *Fanniról*, amelyben „kevés van feljebb a közönségesnél”, azt írja utóbb, hogy „a legérzékenyebb és legkedveltetőbb” részletek következnek. — Általában az utolsó kötet cikkei „többnyire mind jelesek és különös kedvességűek

s az előbbieket sokképpen meghaladják". A végső következtetés pedig nem dicséret, hanem biztatás: folytassák munkájukat, mert az még sok jó gyümölcsöt teremhet, tökéletesítsék azt — tökéletes semmi sincsen a világon, de az iparkodás is érdem. — Kármánék bizonyára nem ezt várták. Való az, hogy vállalkozásukban névtelen kezdő fiatalberek próbálkozását látták, azt jóindulattal nézték, de Kármán igazi értékét, a cikke egyik-másikának mélyebb értelmét, jelentőségét senki sem vette észre.

Úgy tartják, hogy az *Uránia* egy fontos kérdésben nem felelt meg annak a programnak, amelyet maga elé tűzött. Ez az eredetiség kérdése, amelyet már Bessenyei is hangoztatott. „Eredeti Munkák — mondja a *Bévezetés* — vezetik a' Népet a jó Formálásra. — — — A' Közéletből-való Scénák, mindennap előforduló Hazánkat 's magunkat illető Dolgok ellenálhatatlanul vonsznak magokhoz. — — — A'menyire tehát kis Erőnk ér, feltételünk az-is, hogy magunkból 's körülünk merítsünk, — el hitetvén magunkkal azt, hogy szebb a' Fülemile természeti Erdei-tsatsogása, az Kanariai-madár' költsönvett módos süvültésénél...” Ezt a feltételt, amelyet a III. kötet utolsó cikke (*A nemzet csinosodása*), még hangsúlyozottabban kifejt, csak kevésbé tudták teljesíteni. A cikkeek szám szerint legnagyobb része fordítás volt, véleményem szerint leginkább azért, mert hiány volt a munkatársakban. Hiába csalogatják a II. kötet előszavában ismét az írókat, hogy kisebb műveiket kész örömmel fogadják be, hiába szólítják fel őket, hogy a hazai tudományok művelői válasszák e folyóiratot eszközül munkáik közrebocsátásához — Verseghyn és Csokonain kívül, amennyire megállapítható, senki sem jelentkezett. A közlemények nagyobb részéről tehát Kármánnak, a többitől Pajornak kellett gondoskodnia.

Mit írt Kármán? Egyenként hitelesen megállapítani nem tudjuk. Mint ismeretes, kilenc cikk alatt olvasható a *Kn*-jelzés. De az sem bizonyos, hogy ez a jelzés csak a közvetlenül előtte álló cikkekre, vagy az azt megelőzőkre is vonatkozik-e. Abban sincsen rendszer, hogy mely cikkeket jelzett így, melyiket sehogyan sem. A *Fanni hagyományai*, *A nemzet csinosodása*, *Egy új házasság levelei*, *A fejvesztés*, *A módi* stb. névtelenül jelentek meg. Maga az *Uránia* tehát semmi támpontot nem nyújt a következtetésre. Toldy Ferenc az 1843-i kiadásba a közleményeknek csak mintegy felét vette föl, csodálatosképpen öt *Kn* jelzésűt elhagyott. Az a hagyomány, hogy Schedius tanácsa szerint járt el. Azonban semmi valószínűsége nincsen annak, hogy Schedius majdnem egy félszázad után meg tudta volna neki jelölni, mely cikkeket írt Kármán, s ha megjelölte, akkor megbízhatatlan munkát végzett. — Abafi Kármán műveinek kiadá-

sában (1879—80), amely az irodalomban újból fölhívta Kármánra a figyelmet és a Kármán-kutatást Halász Ignác és Bodnár Zsigmond tanulmányaival megindította, az I. kötetben csak azt közölte, amit Toldy 1843-i kiadása, a II. kötetben mindazt, amit az *Urániában* az ismert munkatársak (Schedius, Pajor, Csokonai, Verseghy, G...i, J...i) művein kívül talált. (Nem számítva ide két, inkább Pajornak tulajdonítható cikket, vagy a tűzoltására való jó szerről, az üvegragasztóról, a füstölthús megtartásáról, a száraz húslevesről vagy a száraz ecetről szóló, bizonyára hasznos, de nem irodalmi tudnivalókat.) Bodnár Zsigmond hamarosan megjelent értekezése már kételkedett Abafi igazában és fő érve volt, hogy Kármán nem dolgozhatott ennyit egy esztendő alatt. Utóbb Szabó Ferenc⁴¹ bizonyos önkényességgel 1. a nőket tanító célzatot, 2. a stílus szónokiasságát választotta kritériumul és ezek alapján — melyekhez utóbb a szerelemnek semmire sem becsülését fűzte — kimondja, hogy munkájának meglett az eredménye: az *Uránia* minden egyes névtelen cikkéről sikerült vagy valószínűleg, vagy „minden kétséget kizáróan” megállapítania, hogy Kármán műve-e, vagy sem. Sajnos, ebből egy-két kivétellel nem árul el semmi részletet. — Kényelmesebb álláspontra helyezkedett Pintér Jenő.⁴² Szerinte a névtelenül megjelent cikkeket nem lehet Kármánnak tulajdonítani — külön szót tehát Kármánról és külön „az *Uránia* névtelenjeiről”. — Éppen Pintér kényelmes és helytelen megoldásától indítatva Szinnyi Ferenc a *Kn*-jelzésű, mint kétségtelenül Kármántól származó cikkekre támaszkodva és ezeknek a stílusából elindulva, megpróbálta Kármán prózájának ritmusát megtalálni és ezt a névtelen cikkeken megkeresni. — *Kn* jelzéssel a következő cikkek jelentek meg:

I. kötet: *Petrárka Remetesége*. — *Kachimir vagy az ártatlan hegyek*. — *Fata Morgana*. — *Epigrammák* 1—6.

II. kötet: *Szeretet és házasság*. — *Mesék*. — *Eliza*.

III. kötet: *Mesék*. — *A régiek márványkoporsói*.

Ezek alapján próbálta a névtelenül megjelent cikkek közül a Kármánéit megállapítani. Legjellemzőbbnek az aránylag rövid mondatok arányos beosztását, a gondolatok művészi hullámzását, az ú. n. *numerust* ítélte, s ugyanezt a numerositást még Kármánnak Markovicsnéhoz írt német leveleiben is megtalálta. További szempontnak a szókincsnek egyénibb adatait tekintette. Ilyenképpen a következőkre tisztázta Kármán szerzőségét:

Bé-vezetés. — *Fanni hagyományai*. — *A nemzet csinosodása*. *Egy új házassági levelei*. — *A módi*. — *A fejvesztés*. — *Ajánlás* (Be-

leznainéhoz). — *A hazaszeretet.* — A meséknek általa megjelölt jórésze. — *A vándorló.* — *Kertek eredete.* — A II. kötet bevezetése. — *Remekek a düsseldorfi képpalotában.* — Anekdoták jórésze. — *Nagy Sándor és a halhatatlanság.* — *A mozaik munkáról.* — *A nagy zsidógyűlésről.* — *A kinczsásó.* — *Az oszlopokról.* — *A régiék márványkoporsói.* — *Leírása egy palotának Berlinben.* — *A windsori erdő.*

Szinnyei ezen kívül a G. i. jelzéssel megjelent, *Az általváltozott törpe* c. elbeszélést is („Gróf H... I-né írásából”) Kármáné-
nak tartja, Kármánra ismer *Az embernek különbféle nemeiről*,
eddig, szerintem helyesen, Pajornak tulajdonított cikk szerző-
jében, viszont a II. kötet anekdotáitól és *A tűzpróbáról Magyar-
országban* c. cikktől megtagadja Kármán szerzőségét.⁴³

Véleményem szerint azonban Szinnyei álláspontja sem tel-
jesen biztos és szilárd talaj Kármán szerzőségének megállapítá-
sához. Tárgy szerint is, előadásának terjengős és második részé-
ben unalmas részletei miatt is, semmi okunk — különösen *A*
kinczsásót ismerve — az első kötetben megkezdett *Az általválto-*
zott törpét, Kármán fordításának ítéli. Olvassuk el egy kis rész-
letét:

...de bezzeg ha tudta volna, hogy azok a medvék, amelyek
oly nagyon megijesztették Nagyságodat, a gróf medvebőrbe öltö-
zött inasai voltak, hogy a kőszikla, amelyből, amidőn a törpe meg-
ütötte, víz szökött ki, egy mesterséges makhina volt, amely alatt
egy szökőkút volt elrejtve, mely egy ütés által kinyílt — bizo-
nyosan nem engedte volna magát arra beszéltetni, hogy a kis
csudatevőnek kezét esedezve kérje.

Azt is kérdezhetnők: hol itt a Kármán numerozitása? De még
több lesz a kételyünk, ha ezt a lapos, nehézkes körmondatot a
Fanni bármely részletének stílusával összevetjük. Belső okokból
tartom továbbra is Pajor cikkének *Az embernek különbféle ne-*
meiről címűt; s ha Szinnyeivel elfogadtam, hogy *A nagy zsidó-*
gyűlésről szóló közlemény Kármántól ered, akkor ezt kell mon-
danom az ugyanabba a kötetbe ugyanegyhelyről fordított, érde-
esebb *Tűzpróbáról* is.

A cikke legjavát — mennyiségben és terjedelemben — így
is Kármánnak kell tulajdonítanunk.

Valóban, messzire térve Pintér Jenő elkülönítő módszerétől,
amelyet utóbb ő maga is visszavont, el kell fogadnunk azt
az álláspontot, amelyet az irodalomtudomány Abafi óta vallott,
hogy az *Uránia* névtelen cikkeinek legnagyobb része, kevés kivé-
tellel minden, Kármán József alkotása volt. Bodnárnak avval az
ellenkező véleményével szemben, hogy Kármán ennyit nem ír-
hatott egy év alatt, igazat kell adnunk Abafinak,⁴⁴ hogy — nem

irhatott volna, ha mindez eredeti volna. Fordításra azonban elegendő idő állt rendelkezésére.

Márpedig az *Uránia* cikkeinek legnagyobb része fordítás: az *Uránia* bevezetésein, a *Fanni hagyományain*, *A nemzet csinosodásán* kívül talán csak a *Szeretet és házasság* és az *Eldorádó* eredetiek. Fordításai, átdolgozásai közül, sajnos, a kutatás eddig alig néhánynak akadt forrására.⁴⁵

A folyóiratnak ezekből az adatokból alakult képe — megjelenésének körülményeitől anyagának vizsgálatáig — mégsem igazi tükre jelentőségének. Rendeltetését is tekintve, nem mérhetjük össze a *Magyar Museummal*, színvonala azonban eléri az *Orpheust*. Egy nagytehetségű, de kezdő embernek — aki jóformán maga írta a kötetek nagy részét⁴⁶ — kísérlete volt az egész, arra való, hogy a nők műveltségét a jóízlés figyelembevételével fokozza, változatos olvasnivalókkal ismereteket — mint rámutattunk, erkölcsi és nevelési, történelmi és természettudományi, esztétikai és gyakorlati ismereteket — terjesszen. Ebben a tervben magában is benne van a fölvilágosodás terjesztésének gondolata. Még jobban érvényesül ez a célkitűzés magának Kármánnak haladó eszmevilága és egyéni tehetsége által. Miként Bessenyei, ő is tudatára jutott, hogy a magyarság műveltségét fokozni, fejleszteni kell, mert elmaradt nemzet vagyunk. Bécsnek még Gottsched elveitől átítatott levegőjéből visszakerülve Pestre, arra a nálunk csakis benne megszületett gondolatra eszmélt, hogy a nőkhöz kell szólani, őket kell céljainak megnyerni, s általuk a „középrend” következő nemzedékét nevelni. Serdülő évei óta lelkesedett az irodalomért. Megerősödött benne a tudat, hogy a nőkre csak az irodalmon át lehet ilyen irányban hatni: ezt próbálta meg a nekik írott, őket érdeklő, szórakoztató és ezen át tanító folyóirat megteremtésével elérni. Nem rajta múlt, hogy az *Uránia*, nagy célkitűzéseivel, fiatalos frissességével, változatosságával, színvonalával is, partra nem jutott kísérlet maradt. Pusztán esztétikai szempontból nézve cikkeit — elég, ha már a Pántzél Dániel által is kipécézett⁴⁷ *Két szerecsen ifjúra* rámutatunk⁴⁸ — van bennük kivetnivaló, van olyan is, amely nem mérkőzhetik a korszak sok becses alkotásával. Mögöttük azonban sugárzik a fölvilágosodás és kiragyg Kármán József nagy tehetsége; írói hivatásának nagyszerűsége áthatja őt, és ki nem fogyó lelkesedéssel szinte egymaga végzi a magavállalta munkát. Az *Uránia* egymást követő köteteiben fokozódó lendület van az I. kötet *Általváltozott törpéjéről* a II.-ban kibontakozó *Fannin* át a III. kötet befejező cikkéig: *A nemzet csinosodásáig*. A két utóbbi alkotást eddig is Kármán munkálkodásának legértettebb gyümölcseiként tartották számon.

V.

FANNI HAGYOMÁNYAI

Horváth János mondja a *Fanni hagyományairól*, hogy ez a kis mű mintegy kvintesszenciája a maga műfajának, a szentimentális regénynek.¹ Valóban, érzelmes szépprózánk két kiemelkedő határköve eminnen a *Fanni*, a túlvégen a *Karthausi*, egyben a két csúcspontot is jelenti. A *Fanni* fejlődéstörténeti szerepe a kettő közül azért esik nagyobb súllyal a latba, mert közvetlenebbül és mélyebben gyökerezik a kor gazdasági és társadalmi viszonyaiban, közelebb áll, sőt majdnem benneél a szentimentalizmus virágkorában.

A polgári szentimentalizmus együttjárt a fölvilágosodással és a polgárosodással, a társadalmi fejlődésnek avval a korszakával, amelyben Kármán élt. A tőkésedő, de ekkor még a haladást és vele a társadalom érdekeit képviselő polgárság élesedő harcot folytatott a törekvéseinek útjában álló feudalizmus ellen. Harcainak fegyvertársát egy ideig az ú. n. fölvilágosodott abszolutizmusban kereste, amely a nemesi kiváltságok letörésén fáradozott, de a maga hatalmának megerősítése érdekében. Volt a nemességben is irányzat, amely a fölvilágosodás bizonyos törekvéseivel szívesen azonosította magát, de félt a leszámolástól. A polgárságnak tehát, amelynek nálunk a nemesi megalkuvást is látnia kellett, egyszerre több vonalon kellett a harcot folytatnia, s meg kellett nem egyszer érnie küzdelmeinek megtorpanását, tehetetlenség és bizonytalanság érzete fogta el. Ezért befelé fordult. Egyre erősödött benne a maga érzelmeivel való, már-már túltengő foglalatosság, az egyes ember jogainak lázadozó követelése az elnyomó osztályokkal és az államhatalommal szemben. A jelenségeknek, tehát a valóságnak minél bensőségesebb elszenvedése egyidejű és együttjár e befeléfordulással,² az érzelmeik korlátlan föl szabadulásával s ebből alakul ki a szentimentalizmus, nálunk leginkább „a feudális társadalom béklyói ellen való tiltakozás, vágyódás egy másfajta, szabadabb élet iránt”.³

A feudalizmus embere hasonló bizonytalanságában istenhez menekült volna. A fölvilágosodás szentimentális embere a magánosságot keresi, oda, s főképpen a természethez menekül a gyűlöletes, de számára megdönthetetlennek látszó társadalmi rend elől, már csak azért is, hogy túltörő érzelmeit ott élhesse ki. Ott sirja ki magát, mert számára a könnyek is, a természet szépségein való áradozás is fölszabadulást, a lázongó érzelmek kitörésének levezetését jelentik.

Az érzelmes ember a családi életben meglévő feudális zsarnoki elnyomással szemben egyéni érzelmeinek teljes szabadságára törekszik. A férfinak kereső munkája már a törzsi élet korában korlátlan egyeduralmat biztosított a családban,⁴ a hűbériségben ez az ellentmondást nem tűró uralma még merevebb lett. A haladás a családi életben is változást követelt, sőt egy szovjet fölfogás szerint a szentimentalizmus „a demokratikus polgári köröket jellemző családi életből táplálkozik is”.⁵ Az apai zsarnokság elől az elnyomott a magánosságba zárkózik, lázadzik az önkényesség ellen, tehetetlenségében pedig a gyűlöletes rabságból, ha más szabadulása nincsen, a halálba menekül.

A fölvilágosodás emberének ez a túláradó érzelmessége korán szóhoz jut az irodalomban is. Egyik érzelmes írásmű a másikat követi, szinte egymást tüzelik. A szentimentalizmus Kármán idejében már a szépirodalomnak majdnem minden műfajára rányomta bélyegét.

Az angol irodalomban kezdődő szentimentalizmus, tudjuk, Rousseau-ban és Goethében érte tetőpontját. *Az új Héloiz* és a *Werther* lázbahozta Európát, és a szentimentalizmust tudatos írói törekvéssé tette.

Kármán József érzelmessége már ott gyökeredzett a családi otthon pietizmusában, s elzárkózásában a kiváltságos iskolatársaktól. Hatottak rá olvasmányai. Elegendő hirtelenében négy tudott olvasmányára rámutatni: *Az új Heloizon* és a *Wertheren* kívül a *Siegwartra* és a *Bácsmegyei gyötrelmeire* (melynek szerzőjét egyesek éppen Sonnenfelsben keresték). Méginkább fokozta érzelmességre úgyszólván érett hajlandóságát, mikor a kancellárián át szép jövőjét tervezgette, de mint nem-nemes és református ember, beleütközött a feudális és klerikális reakcióba, s egészen megtört, mikor az egyetlen járható út, az udvari ágensség is elzáródott előle, s tervezett jövőjének minden reménye szétfoszlott.

Nem véletlen, hogy érzelmességével Markovicsnéhoz írt leveleiben találkozunk először. Ekkoriban ütköznek először akadályokba jövőjét illető elgondolásai:

Igen, a mennykő majd megütött. Haj — gondolám magamban — te elbizakodott ifjú. Lám, miképpen rognak össze fejed fölött a fellegvárak, melyeket építettél.⁷

Megtorpanásának jele még ugyanakkor ez a részlet is:

Szegény emberek, mi, akiket a sors, mint valami drótbábúkat kormányoz! Ugy szorong a szívem, megvallom, valahányszor a jövődnök megmérhetetlenségére tekintek. Szinte eltévedek a kilátások messzeségében.

Az ilyen és hasonló esetek, amelyek a társadalommal szembeállítják, teszik első ízben szentimentálissá; finom választékos-sággal, néha retorikus keresettséggel írt levelei, melyek inkább irodalmiságra, mint közvetlenségre törekszenek, mély érzelmes-ségnek tanúságai.

A másik ilyen, a társadalmi viszonyoktól való visszariadás 1793-ban következik be nála, mikor Nagy Sámuel helyére hiába vár és leírja a kétségbeesett szavakat a főtisztelendő szabad-kőműves főmesternek:

Ich seufzte nach Bestimmung, nach festem Beruf — und nirgends war Hilfe. Ich fühlte in mir einen Drang mitzuwirken, thätig für einen Endzweck zu sein, Theil zu nehmen an der grossen bürgerlichen Gesellschaft — und ich sah mich allein.⁸

Ebben az állapotban kell annak az érzelmi túltengésnek a közvetlen okát keresnünk, amely a szentimentalizmust ismét kiteljesíti benne — és ebben a hangulatában kell a *Fanni* keletkezésének időpontját látnunk.

Természetes, hogy az irodalmi példák hatottak rá. „A halhatalan költők és írók valóban csak *egy* irodalmat alkotnak; kölcsönösen emelik és világosítják egymást. Az egyiknek világa a másikra sugárzik vissza.”⁹ Így érnek össze benne a fejlettebb társadalmat tükröző olvasmányok eszméi és a mi feudalizmusunkban alakult érzelmesség, így teremtik meg benne az első eredeti magyar szentimentális regényt, és abban a jól meglátott társadalmi problémákat. Eredetinek mondtam; és itt érkeztem ahhoz a kérdéshez, amely a nem nagy Kármán-irodalmat legtöbbet, a kelleténél is jóval többet foglalkoztatta.

Mint ismeretes, 1843-i Kármán-kiadásában Toldy Ferenc a *Fanni hagyományait* valóban egy *Fanni* hagyományainak gondolta és Kármánt csak azok közrebocsájtójának.

Kevés az — írja — mit e rejtélyes személyességről tudunk, de e kevés is elég arra, hogy *Fannit* a legérdekesebb aszszonyi egyediségek közé soroljuk. *Fanni*, egy nemes ház gyerme-

ke, Kármán kedvese volt, s mert szüléi gátolták szerelmét, ennek kora áldozata.¹⁰

Hozzá teszi, hogy amíg erről a viszonyról „hiteles forrásból” (nyilván Schedius Lajostól) nem értesült, a *Fannit* fordításnak tartotta, mert kételkedett, hogy „ily szellemvirágok magyar földön teremhetnek”. — Negyedszázaddal később, amikor a Werther-gondolat már feltűnt, maga is hirdette, hogy a szerkezet művészete „a teljes, arányos egésznek kikerekítése a nyelvvel együtt Kármáné”.¹¹ Gyulai Pál már túl volt a szerzőség kérdésén. Ő mondta ki ismételtén és véglegesen, hogy a *Fanni* eredeti alkotás, Kármáné, de még mindig hitte, hogy igaz történetre épült. Az ú. n. Werther-hatást Gyulai tanítványai közül elsőnek Halász Ignác vizsgálta,¹² és kutatásaiból azt a véleményét szűrte le, hogy Kármán jól ismerte a *Werthers Leident*, „mindamellettt egészen eredeti”. Mégis ez a megállapítás vetette föl az eredetiség kérdését.

Eltérek a vizsgálódások időrendjétől és elsőnek Heinrich Gusztáv tanulmányára utalok, *Fanni hagyományai eredetéről*.¹³ 1785 január 14-én szerelmi kétségbeesésében a müncheni Frauenkirche tornyából leugrott és szörnyethalt egy fiatal leány, Fanny, akinek történetét még ugyanabban az évben Anton Baumgärtner, a választófejedelem ezredének hadbírája megírta és nyomtatásban kiadta. Valószínűleg ez a hírlapokat is megjárta esemény ösztönözte F. G. Nesselrodét szintén még ebben az esztendőben kiadott levélregényének (*Die Leiden der jungen Fanny*) megírására, amely egyebekben is, címében is a Werther-utánpótlások közé tartozik. Heinrich fölteszi, hogy ezt a regényt Kármán ismerhette. Szerény jómagam is osztozom ebben a föltevésben — Heinrich értekezéséről akkor nem tudva, ezelőtt közel félszázaddal, magam is „fölfedeztem” egy berlini könyvtárban ezt a „forrást” — és utalok három mozzanatra, amelyek Heinrich véleményét valószínűsítik: az egyik a Fanni név, a másik, hogy levélregény s egy harmadik, hogy itt is szerepel a bál, mint Fanni szerelemregyulladásának színhelye. Voltaképpen a név találkozásán kívül a többi csak általánosság. Kármánnak semmi több közét a kis, a *Fanni hagyományaihoz* hasonló kötetkével nem látom. A gondolatot a *Fanni* megírására ez a kis levélregény is adhatta neki. S ennyiben lehet Kármánnak „forrása”. Egyebekben ma is hiszem, amit Heinrich mond, hogy a *Fanninak* a költő alkotó tehetségén kívül „forrása” nem volt. De sugárzott alkotásában egy világirodalmi jelenség, s „egyiknek a világa a másikra”.

Ilyen sugárzó világ volt Kármánra nézve — s ezt eddig nem említették — — J. M. Millernek 1776-ban megjelent, nálunk

hirhedtté vált regénye, a *Siegwart, eine Klostergeschichte*, mely a legnépszerűbb, mert egyben a legirodalmibb *Werther*-utánczát volt. Hogy Kármán jól ismerte, annak bizonyossága ott van a Markovicsné-levelezésben:

Ismered elvemet: én a szerelemben nem szeretem sem a siránkozást, sem a gyermekeskedést. (Ámor) Szelid, örömeket nyújt, a szívet könnyű hullámszóba hozza — — — a szerelem a *Siegwartok* magas tragikai hangja által munkává válik — márpedig az csak üdülés, csak öröm legyen.¹⁴

Az imént (1787) jelent meg Barczafalvi Szabó Dávid nyelvünket keréketbört fordítása („az új szók előttünk nem éppen kedvesek” — írja Kármán utóbb Arankának)¹⁵ — ezt ismerte, de aligha tudott Kazinczy *Szegevárjáról*. A *Siegwartot* bizonyára akkoriban, Bécsben eredetiben olvasta. Fanni a szenvedésben éppen olyan állhatatos és kitartó angyali lélek, éppen olyan lágy és érzékeny, mint a *Siegwart* Mariannája. „Félénk és kellemetes volt az az asszonyi angyal”, mondja a *Fanni élete* c. bevezetés, „édesen”, „csendesén” tudott szenvedni. — És miként *Siegwart, T* — — ai is, „alig mondhatta ki a szót a zokogás miatt — — — sűrűn folytak le könnyei — — —”

1789-ben látott napvilágot Kazinczy honosítása, a *Bácsme gyei gyötrelmei*, amelynek messzeszállott irodalmi visszhangja bizonyítja, hogy a szentimentalizmus, mint a fölvilágosodásnak kísérő jelensége, nálunk is mennyire eleven, jóllehet a polgárosodás még alig vette kezdetét. Kármánról csak föltesszük, hogy a *Bácsme gyei gyötrelmeit*, részint nagy híre miatt, részint Rádayék révén is ismerte; de ismernie kellett egy — a szentimentalizmus alkotásai közül a *Werther* előtt leginkább világraszóló művet — Rousseau *Nouvelle Héloïse*-ét. Nem „hatásokra” akarok rámutatni, csak egy-két mozzanatra, Claire barátságára, vagy a keményszívű atyának való megbocsátásra — s amire egy idevágó dolgozat leginkább utal,¹⁶ az elbeszélés retorikus hangjára. Kármánnak nem kellett példákat, mintákat keresnie — olvasmányainak egész sora természetszerűen érzelmes volt.

S itt jutottunk el az eredetiség kérdésében a legjobban előtérbe jutott fejezethez: a *Werther*-kérdéshez. — Werner Adolf Halász Ignácnál már kissé messzebb ment és bizonyos külsőségeken megállapította Goethe hatását, „ami a mű eredetiségéből mit sem von le”.¹⁷ Kétkedőbb volt Bodnár Zsigmond, aki Halásznak túlzásaival szemben Kármán jelentőségét minden téren lekicsinyelte. Kétszer is elmondja, hogy a *Fanni hagyományait* „valamely idegen termék átdolgozásának vagy imitációjának” véli, hogy az „hihetőleg valamely külföldi *Werther*-

utánzatnak átdolgozása, vagy *ha éppen eredeti*, a középszerű wertheriádok egyike” — — — „a kis novella nem azon remek dolgozat, amely Toldy szerint irodalmunk egyik örök dísze és fénye fog maradni”.¹⁸ Mindez kialakította azt a véleményt, hogy a *Fanni* Kármánnak eredeti, de *Az ifjú Werther keserveinek* hatása alatt készült műve.

Ennél szélsőségesebb véleményt csak Szabó Ferenc mondott, aki sok álbölcselkedéssel, erőltetettséggel, s hozzátehetjük még, nem kevés magahittséggel fölépített dolgozatban¹⁹ azt bizonygatta, hogy a *Fanni hagyományjai* a *Werthernek* az *Uránia* céljaira készült átdolgozása. Nincsen annyi értéke, mint hogyha eredeti volna: olyan, mintha Goethe az élő emberről festett volna képet, Kármán pedig Goethe festményéről. Csak annyit enged meg, hogy Kármán önálló felfogásának is van valamelyes része a *Fanni*-ban, és az „sem lopásnak, sem szolgai utánzásnak nem mondható”. Egymásutánjában, szerkezetében úgy mondhatók: a jelenetezésben, sőt a jelenetek rendezésében, lépésről lépésre követi Goethét; más szavakkal Szabó Ferenc állítása úgy hangzik, hogy Kármán mázolóok módjára, a *Werther*-ből kivágott mintákkal dolgozott. — Szabó Ferenc párhuzamainak legnagyobb része azonban közhelyeket állít egymás mellé. Ahol nem naplementéről, vagy olyan véletlenekekről van szó, hogy a későbbi szerelmesek bálban ismerkednek meg (így van a német *Fanny*-ban is, rámutattam, a *Siegwart*-ban is) vagy arról, hogy — végre! — megcsókolják egymást, hogy elválásuk előtt nyugtalanul töltik az éjszakát — ott az összehasonlítás mindig nagyon mesterkélt. Kármán, akit Wieland költői alkotásai, de Zimmermann vagy Hissmann munkái is érdekeltek, azt a munkát, amely egész Európát lázba hozta, bizonyosan s talán nem is egyszer olvasta; s mint a szentimentalizmusra viszonyai következtében fogékony ember, átérezte annak társadalmi vonatkozásait is. De azért, hogy az érzelmes szépirodalomnak szokásos fordulatai nála is megismétlődnek, semmi okunk eredetiségét egészében kétségbevonni. Különösen pedig magyar társadalmi vonatkozásai alapján vessük el a „hatásoknak” alapján nem igazolt tételeit, fogadjuk el, hogy a *Fanni* nem fordítás, hanem eredeti alkotás. Kármán tehetségének a gyümölcse. Olyassuk el, amit egy-két esztendővel később (már említettük) *A nemzet csinosodásában* az eredeti munkákról ír:²⁰

Eredeti munkák gyarapíttyák a' Tudományokat, tsinosíttyák a' Nemzetet, és emelik fel a' nagy Nemzetek ragyogó sorába. Nagy akadállya az nálunk a' Tudományoknak, hogy nálunk termett eredeti munkák még eddig nintsenek. — — — Nintsenek! még egyszer jól megfontolva mondom. Avagy lehet

e Munkáknak nevezni azokat a' kis munkátskákat mellyek Vidékeinn termettek,²¹ vagy azokat a' Munkákat, mellyeknek nints egyéb Neveknél, a' mi eredeti, és a' mellyet tsak ugyan idegen hulladékokból kapargattunk össze?

Az *Uránia*, cikkeinek száma (de nem terjedelme) miatt, kevés eredetiből szerkesztődött. Ismeretterjesztő és szórakoztató cikkei — azon a színvonalon, amelyen egykorú, kevésbé jelentékeny német vagy francia zsebkönyvecskéi — jórészt fordítások. Kármán bizonyára nem ilyenekre gondolt, mikor a fenti sorokat leírta. De gondolt művészi gondallal szerkesztett, komoly, nagyobb alkotásokra, amilyen éppen a *Fanni hagyományai*, amely már csak azért is eredeti, mert különben magára is vonatkoztatva aligha írja a fenti sorokat, hogy „idegen hulladékokból kapargattuk össze”.

A *Fanni hagyományai* eredeti alkotásnak készült és csak összhangba került az európai szentimentális irodalomnak néhány olyan jelentősebb alkotásával, amely Kármán kezén megfordult: közös vonásaival is csak annyit árul el, hogy egy talajból nőtt ki velük.

Van-e már most történetkéjének élményi alapja? Láttuk, hogy a *Fanni*ban valami önéletrajzfélét kerestek, egy fiatal leány szerelmének szomorú történetét, aki maga írta meg szenvedéseit. A leányban Kármánnak a kedvesét tudták.²² Mindezt már Gyulai Pál elvetette. Voltak mások, akik költőknek és Markovicsnének a viszonyára építettek, és Anna-Mária asszony eszményivé finomult alakját vélték *Fanni*ban fölismereni. Már megpróbáltam ennek a szerelemnek a jelentőségét a valósághoz mérni, és Kármánra nézve nem túlbecsülni mint eddig tették, főképpen csak azért, mert egyedül ennek a viszonynak emléke maradt meg a levelekben. Hét-nyolc esztendő történetében Markovicsné csak egy volt a több közül, Kármánnak bizonyosan más hasonló esetei közül az, amely 19 éves korában egy szép, érett és szellemes, de alapjában romlott asszony karjaiba vetette. Bár egyfelől a szerelemben könnyű, vidám örömeiket emlegetett (Musalion), másfelől jövődjé miatt szentimentális érzelmekkel gyakran rajongva gondolt is az asszonyra — nehéz a közben érettebbé vált emberről elképzelni, hogy egykori szeretőjét modellnek vegye egy ártatlan és ártatlanul meghurcolt leány alakjához. A Markovicsné-levelezésben és a *Fanni hagyományai*ban csak egy közös vonás van: a szentimentális. Ennek okaira rámutattam. Sem érzelmes hangulatért, sem eszményített leányalak rajzáért nem kellett neki a múltba négy-öt esztendőre visszaneznie.

Már itt jegyzem meg, hogy ha valahol személyes vonatkozás rejtezik, azt inkább T — — ai alakjában kell keresnünk, akibe *talán* magából is vitt valamit Kármán: a nem-nemes embernek nehéz boldogulását, a „szép embert”, aki udvarias, előzékeny, művelt, mindenkinek rokonszenves és igen jó csevegő.²³

A kis regény meséje nem bonyolult. Egyik jelessége a szépen szerkesztett fölépítése. Arányos részeiben jól alakul a cselekmény.

I. Az édesanya emlékezetén sokat emésztődő Fanni megismerkedik egy jobb időket látott, szegény sorsra jutott özvegy-asszonnyal, aki gyermekei és bánata társaságában, egyedül él, ennek lassanként meghitt barátnője lesz. Valami melegséget érez, mert otthon csak apja ridegségében és mostohája rossz bánásmódjában van része. Minden nyugodalmas. („Napsugarak és méhdöngicselés — édes borzadások órája — csuda árnyékformák — bükkfák alól a kakuk szava.”) Homályos érzések lassan tudatosodnak. Barátnője tanácsokkal látja el. („A messziről villámló dörgés előtt nem hasztalan az idejénvaló oltalomkeresés.”) (1—20.)

II. Egy volt osztálytársa, Teréz, meghívta a nevenapjára, kastélyukba vendégül, és ott bál is lesz. Itt ismerkedés T — — aival. Teréz hosszabb tartózkodásra hívja meg. Fölbred a szerelem, eljön az első boldogság. („Miért, ó miért nem halhatok itt meg, itt a te öleléseid között.”) T — — ai a családdal is megismerkedik és igen jó benyomást tesz. Boldog idők után elkövetkezik a válás. Apjához megrútítva és hazug nagyításokkal eljutottak a „kártörülő” hírek. Otthon sokat sír. (21—50.)

III. Feledni társaságba viszik, a városba, ahol a mendemondák miatt megaláztatásokat él át. Szeretne meghalni. A rágalmak összeroppantják. Lázás lesz (már azelőtt is volt hideglelése), s betegségében, T — — ai, karjai között, kiszenved. (51—63.)²⁴

Ez a nagyon rövidre fogott vázlat is megmutatja, hogy az élmények fokozatosan és jól csoportosítva teremtik meg a feszültséget, az összeroppánás, a tragikus vég gyorsan pereg le. De természetesen nem világlik ki belőle eléggé Fanni alakja. Bence régebbi irodalomtörténetíróink annyit láttak, hogy „az érzelm elnyomja az akaratot... Szomorú sorsában elhervad lassú haldoklással”²⁵ — „a célját nem érhető leány elég saját tüzeiben, a szerelem boldogtalanságában”, hangzik másutt.²⁶ Kármánban leginkább a női lélek ismeretét dicsérték, s a természet képeinek kongruens fölhasználását. Kiemelték Kármánnak azt az ügyes „művészi fogását”, hogy elbeszélésének hőseül leányt választott, akihez jobban illik az érzelmesség, sőt Halásznál már olyan hang is hallatszott, hogy evvel a *Fanni* tulajdonképpen a *Werther*nek is fölötte áll.

Pedig *Fanni* nem a lassan hervadó leány. Fanni szenvedésre született, mondhatni a szenvedések szerelmese. Rajza, jellemzése ebből a szempontból típusos is. A szenvedőtől a valóban szenvedőig minden vonást egyesít benne Kármán. Anya nélkül való nevelkedése, feudális környezete a családon belül, és az egész lékör, amelyben élnie kell, kiváltják belőle a magánosság vágyát és fokozzák természetének érzelmességrehajlását. A társadalmi viszonyok okozzák, hogy egy átszenvedett nagy megárázkódtatás hevenyében beteggé teszi: a társaságban átélt megaláztatás, a ráeszmélés, hogy erkölcstelenség hírébe keveredett. Ezekbe szörnyű családi izgalmak kapcsolódnak, amelyek ágynak vetik. „Szárazak a szemei, mint a mező aszály idején”, reszket és egész éjjel a „forró hideg” kínozza: ebbe hal bele.²⁷ Azt helyesen vették észre, hogy az elbeszélésnek külön szépsége a természet képeinek az eseményekkel párhuzamos költői festése. S ez tartozéka a szentimentális alkotásoknak; az érzelmeiben túlhevített ember a fölvilágosodás korában már nem istenhez, hanem a természethez menekül, annak a szépségeiben próbálja feszültségét feloldani. Így van ez a *Wertherben*, a *Siegwartban*, így olvashatta Kármán a *Bácsmegyei gyötrelemben* is:²⁸

Tegnap este ismét kimentem a szállók alá. Melegen sütött a nap, s kedves tavaszi szellők lengedeztek. A feléledő természet elfogta szívemet és érzékeimnek mindenikét. Elveszve láttam magamat ezen megszámlíthatatlan életben, s egy jobb világ reménye jöltévőleg folyt elmégesült sebeimbe.

A vidék itt gyönyörű; való honja a beteg szívnek s csüggedt szerelemnek. Iszonyú szirtmasszák emelkednek az ég felé, s agg fejek minden percben összeomlással rettetget. — — Itt járok szüntelen. Bekalandozom a mezőt és az erdőket, a leg-sivatagabb, legmeredekebb bérceket; s ha osztán kifáradva eldőlok egy köven, s a világ előttem elalkonyodik, s az összeszorult szívből Nincsimnek neve kireppen, utánam jajdulnak a szirtok.

Végül, hogy leányt választott hőseül,²⁹ abban Kármánt aligha vezette tudatos esztétikai szempont. Inkább csak megérezte, hogy a feudalizmusban a nő még elnyomottabb helyzetben él, mint a férfi. Tekintettel lehetett azonban Kármán — ha a *Fanni* akkor készült, amikor már az *Urániát* tervezgette — a kötetek céljára és remélt olvasóira is. Végül: ha Nesselrode kisregényét ismerte, adva volt a hősnő, sőt neve is. — Érzelmesség szempontjából mindegy volt, hogy a hős férfi-e vagy nő; csak régebbi irodalomtörténetírásunk látta másképpen. Nem szabad elfelejteni, hogy T — — ai, ha viselkedését nem lehet is megmagyarázni, semmivel sem kevésbé szentimentális, mint Fanni. Mikor pl.

Gessner idilljeit együtt olvassák — itt Kármán Kazinczy fordítását sző szerint szőtte bele az elbeszélésébe³⁰ — azt látjuk, hogy közben T — — ainek „reszketni kezdett itt a szava, és szeme zugolyában egy könny reszketett”, mikor pedig az idill végére értek: „Szörnyű felháborodással olvashatta ezt, alig mondhatta ki már az utolsó szókat a zokogás miatt. Elvetette a könyvet, sűrűn folytak le könnyei.” Anyyira, hogy Fanni — megszánta!

T — — ai mindvégig a háttérben marad. Viselkedését sehogyan lehet megmagyarázni. Szereti a leányt, megismerkedik a családdal is, de — mondhatnám — céltalanul. Tisztában van vele, hogy nem házasodhatik anyagi helyzete miatt. A híre inkább a csélcsap emberé, mint a szerelmesé, nem látjuk, hogy megérdemli-e Fanni szerelmét. Egészében pedig — passzív szereplő, hasonló a fölvilágosodás gyakran személytelen hőseihez, s hasonló a szentimentális regények hőseihez: Werther is az, Siegwart meg éppen az. T — — ai alakja tehát végeredményében homályos, érthetetlen, passzív, elhibázott.

Annál jobb az „özvegyasszony” rajza, akiben típusos magyar nemesasszonyt állít elénk. Jobbidőket látott, de a nehezebb körülményeket is elviselni tudó, okos és tapasztalt asszony képe ez; mégis fölismerszik rajta a „báróné”, aki dolgozni nem tanult, és azért vonult szemérmesen falura, hogy ismeretlenül lehessen szegény.

Kézimunkával magam s ártatlan árváim nem tarthatom szolgálni — nem vehetek annyi erőt ezen kevély szíven, hogy azt tudnám... A legszükségesebb dolgok maholnap nálam kifognak. Én! — — — de gyermekeim éhen nem láthatom halálos fájdalom nélkül — — — Óh én vagyok gyermekeimmel a legnyomorultabb teremtés. Miért nem vagyok én gazdag?

A regényben fontos szerep jut neki: ő az ellenképe Fanni családjának, akár apjának, akár mostohaanyjának, ő az, akiben melegség, megértés és együttérzés van. Nála tanul meg Fanni valamit abból, ami otthon s az életből hiányzik. — Pedig ezt az „otthont” is kissé ferdén állította be az irodalmi köztudat. Legalább is egyik mozzanatban: az apa, aki csak rossz, erkölcsileg rossz híreket, mendemondákat hall leányáról, és tudni akarja, ki-miféle az a férfi, akivel hírbehozták; és a mostohaanya, akinek két leánya van, és a Fannit érintő pletykák miatt azok hírét félti, — a maguk helyzetéből érthetően viselkednek úgy, ahogy viselkednek:

Itt, látod-e haszna ismeretségednek, gaz leány! egész házam csúfjára vagy... Szegény ártatlan testvéreidnek is szerencsés-

jöket összerontod. Ládd, szaladnak előled az emberek! Bujj el, szemtelen! bujj el! ne is mutasd magad többé az emberek előtt ...

Bizonyos, hogy kegyetlenek, és a tényeket nem ismerve, igazságtalanok. Gonoszok, mert azelőtt sem voltak mások Fannival. De a feszültség tetőpontján érhető a viselkedésük. Fanni nem beszél velük a valóban történekről, mert azelőtt sem volt ilyen beszélgetésre alkalma. Megelégszik avval és boldog vele, hogy T — — ai a családban mindenkinek tetszett, hogy „az én T — — aimnak nincs párja”. Hogy valójában ártatlanul és tisztán szereti T — — ait, azt csak nekünk árulja el a napló, szüleinek nem.

A konfliktus azonban nem itt van. A regénynek, a fölépítésén kívül, a legnagyobb érdeme a társadalmi ellentétek rajza. Fanni családja a jómódú, vidéki birtokos nemesember életét éli; bármennyire visszahúzódik is a leány a társasélettől és keresi a magányt, bizalmasa és barátnője báróné és grófné. Mikor mostohaanyjával a városba kell mennie: „Házallottunk egész délután, én is velök csavarogtam. Tudod, mennyi itt a nemes ház, mindenkire be kellett egy kicsinyt kukkantani.” Mikor a család híret veszi az özvegyasszony-barátnőnek, már szemérehányják: „Nem kell a csinos társaság neked, a koldusokhoz kapcsolod magad” — „Mi asszony ez? — — — miféle hát? ki volt az ura; miből él? micsoda nemből származott? — — —

Teréz nevenapjára kastélyba mennek; számtalan gyertya, muzsikazengés, tánc, uszály, sarkantyú. „E tájon a szerelem vad tűz — és a házasság haszonvadászó alku.” Ebbe az alkuba azután nem illik bele T — — ai személye. Az apából megszólal az osztálygóg:

Hát mi ember ő? Ingyenélő, kóborló, se kenyere, se háza — — — No, hadd halljuk hát? Hol fekszik a józága? neme? hát hol a familiája? Nem hallottam én se hírét, se nyomát — — — Nem oly alacsony? hát, mi hát, micsoda tisztéget visel?

Ugyanazok a kérdései, mint a „koldus” barátnőről, akiről nem tudja, hogy báróné: származása, neme, birtoka — evvel kezdődik az ember, s avval a tudattal, amelyet a német irodalomban Hippel fejez ki ugyanekkor: „Adel gehört zu Adel” (Nemes a nemeshez tartozik). A feudális, nemesi fölfogás érvényesülése ez, a merev elzárkózásé mindenki elől, aki nem körükbe való, ennél is több: a feudális házi zsarnoké, aki otthon is kényúr — a házban csak egy akarat van, az övé — és az ellentmondást nem tűr. T — — ai már ottjárt közöttük és mindenkinek tetszett.

Szép embernek ismerték el a leányok, „tud emberséget”, mondta a mostoha, tanultságát s nem kis műveltségét dicsérte az apa. De a társaságban kedves és hódító ifjú iránt a rokonszenv menten elpárolog, mihelyt házasságról eshetnék szó; akkor első szempontnak a nemesi származás és a birtokkérdés lép előtérbe, vagy annak hánytorgatása, hogy legalább honoratior-e? — Mihelyt Fanni mindezekre nem tud választ adni, — másutt tudjuk meg, hogy az ifjút, amint „sírással panasolta”, apja „tábori életre” szánta — máris ott van a kínai fal, amelyet nemesi balítélet és megrögzött konokság vont a szerető szívek közé.

Az apa kíméletlen akarata mellett jólrajzolt háttér a „család”: a mostohaanya és leányai. Társadalmi helyzetükre féltékenyen büszkék, magatartásukból azonban kéri az uralmon lévő osztály, a „jó társaság” erkölcsi képmutatása. Fannit bűnösnek, erkölcstelennek ítélik, pedig nem tudnak, nem is tudhatnak róla semmi rosszat. Csak mendemondát. De a pletyka eljut ismerősökhöz, „xx-néhoz”, „aki oly híres ájtatosságáról”, aki hasonló álszenteskedő balvéleményből elindítja a botrányt. Ez az álerkölc, hazug szeméremézés fut végig az egész „jobb társaságon” — „az egész frekvencia ábrázatjain olvastam — írja Fanni — a sokféle indulatokat, láttam sok sápító anyának jóváhagyó szájfacsarását, soknak kártörülő örömét, némelynek üres fején a báméskodást”. Erkölcstelennek bélyegzik őt, aki „a jobb nevelés példája” volt, azok, akik ájtatoskodnak és közben embert esznek, akikben hazug képmutatás jelenti az erkölcsi színvonal mértékét. Közéjük tartozik, akinek Fanni mellé kellene állnia, lányaival a mostohaanya. Együttérez a társasággal, s „magánkívül a harag miatt”, a botrányból ezt a tanulást vonja le: „egész házam csúfjára vagy — — szegény ártatlan testvéreidnek a szerencséjüket összerontod! Bujj el, szemtelen! bujj el! ne is mutasd magad többé az emberek előtt!”

Ebben a pillanatfölvételben, az egész munka legdrámaibb jelenetében mutatkozik meg, hogy Kármán milyen nyitott szemmel látja az uralkodó társadalmi osztályok belső világát is. A konfliktus, amelynek középpontjában az érzelmeinek szabad áradására hajló, elnyomott, ártatlan leány és az egyeduralom biztos tudatával szilárd apa között folyik a többnyire néma harc, itt éleződik ki, és rohan a megoldás, a leány katasztrófája felé.

Csak jelentéktelen, és éppen azért alig kísértő árnykép a háttérben L — — — báróné anyja, másik méltó képviselője ennek a feudális hagyománynak. Leányához való szeretete abból áll, hogy egyenrangú házasságot kívánt és örvendezett, hogy a vidék legtehetősebb ifjai udvaroltak neki. A leánynak boldogsága is a külső fény, rang és név lett.

A vidéki magyar nemesség élete tükröződik ezeken a felvételeken, különösen a feudális családi élet, amely sok évszázados hagyományok csökevényeit, elsősorban az apa kíméletlen egyeduralmát a család fölött, a 18. századig is megőrizte. Ezzel kerül ellentétbe, összeütközésbe az egyén joga, ezúttal a szív joga, amely az érzelmek szabadságát követeli, s a küzdelemben belepustul. Ezúttal a mindenben érzelemvilágának élő leánynak nemcsak gyöngesége, hanem anyátlansága, magárahagyatottsága is sietteti a tragikus összeomlást. L — — — báróné ugyan, mint bizalmas barátónő, bizonyos mértékig helyettesíti az anya szerepét, de nincsen hivatva — nincsen módjában sem — a család életébe belenyúlni. Kármán, ismételjük, jól látja a kor nemesi életének ezt a sötét visszásságát és Fanni szenvedéseinek áradatával élezi ki céltudatos bírálatát. Talán ennek aláfestése az apja céljainak éppen így alárendelt T — — ai akaratgyengesége, passzivitása, amellyel egy forró szerelem hevében s a helyzet megoldhatatlanságának tudatában maga is csak könnyezni, érezelegni tud.

Mindezt Fanni naplójából és leveleiből tudjuk meg. A levélforma, közvetlensége által, maga is lelki megkönnyebbülést, föl szabadulást jelent. Nálunk a katolikus reakció barokk világában a missilis levél, az udvari kultúra formalizmusával erős stílusbeli megkötöttséget követelt. A gondolatokon, érzéseken, mondhatni, kötelezően merev, cikornyás stílus, kifejezésbeli modorosság volt az úr. Fontosabb volt a formák megőrzése, mint a lényeg elmondása, fontosabb volt a *hogyan*, mint a *mi*. Ennek folytonosságát segítette, őrizte a hivatalos levelezés stílusa is.

A fölvilágosodásban az egyén a feudális társadalommal szemben emberi jogait követeli — az élet jelenségeinek szinte korlátlanul szenvedélyes, belső átélésével az érzelmek áttörik a bilincseket,³¹ s az irodalomban a közvetlen és korlátlan formát a levélben találják meg. Ezért van, hogy a szentimentalizmus adott formája a levélalak, vagy az önmagához írt levél, amelyben már nincs is másodík személy, akire tekintettel kell lennie: a napló. Az egyénnek teljes érzelmi föl szabadulásra való törekvése természetesen szólal meg a legszubbjektivebb, legegységibb formában. Az érzelmek, a szenvedések áradatának itt nem kell gátakat elsodornia, mert nincsenek is gátak. Ezért írja meg már Richardson Sámuel az első ilyen én-regényt, a *Pamelát* (1740), majd a *Clarissát* is, a *Grandisont* is levélalakban, s ezért következik utána minden nyugati irodalomban a levél- és naplóformájú, szentimentális én-regényeknek föl számlálhatatlan sora. Kármán a *Fanni*hoz nemcsak a példák által, melyeket ismert, ha-

nem célkitűzése által természetszerűen is rá kellett, hogy eszméljen erre az egyedül megfelelő kifejezésformára.

A középkor a maga ömlengéseivel istenhez fordul s ott keresi túlvilági boldogságra vágyódásának kielégülését; a fölvilágosodott ember a természethez menekül. Példákkal mutattam meg a *Bácsmegye*iben, hogy az érzelmes regénynek ez szükségkövetelte velejárója. A *Fanni hagyományai*ban is így kell ennek lennie. A neki nem tetsző környezet, a körötte élő társadalom neki visszatetsző, sőt fájdalmas világa elől érzelmeit a természet világában éli ki. Kármánnak írói művészete nem abban mutatkozik, hogy ő is eljut ehhez a megoldáshoz, hanem a megoldás mikéntjében. Ez az a mozzanat, amelyet az irodalomtörténet eddig is — bár magyarázatát, okát nem adta, csak a tényt figyelte meg — legjobban méltányolt benne: Kármán művészetében a természethez menekülés tudatosan megmutatott, költői szépségű harmóniává finomodik azáltal, hogy az érzelmek hullámzása mindig valaminő kapcsolatban — összhangban vagy ellentétben van a természet életével. A magánosságba menekülő Fanni a természet képében mindig neki megfelelő hangulatra talál.

Suhog az estszél a falevelek között. A magas tölt hold függ a levegőben. Csípő hívésséget harmatoz le... Minden homályos szegletéből a bokroknak csuda árnyékformák ballagnak elé!... Az én szívem megtelik szomorú emlékezetekkel szerelmes halottaimról!...

Mikor L — — — nével kezd barátsága kialakulni:

Bocsáss meg, természet, hogy kis ideig elfelejtettelek. Hiszen a barátság érzése oly közel van a te szépséged érzéséhez! Szép vagy te, midőn kellemeidet elhányod is. Az én kis hajlékom temérdeksége ritkul, lassan elveszti már zöld koronáját, és, midőn így írok, egy összefonnyadott sárga levél panaszolva s búcsúzva esik pennám alá. A puha sétáló utakon hallik a lehullt száraz levelek szomorú zörgése, melyet a sivatag őszi szél összeráz... Magános csevegéssel repdes a madár a puszta s lefosztott ágon, melynek titkos barlangjai alatt a boldog tavaszkor párjával a szerelmet érzette s énekelte — — — Nehéz szívvel vál el tőled barátnéd, és *nehezebb szívvel engedi magát bezárni az emberek szoros társaságába.*

Vagy egy részlet abból a rövid időből, mikor szerelmében boldog:

Az egész világ vidám formát ölt magára. Leesett a homályos fátyol, az a kedvetlen fedél, mely eddig minden dolgot bebori-

tott... A föld, ezelőtt egy tágas irtóztatások barlangja, most az édes örömek — nem! a gyönyörű elragadtatások lakhelye lett... A zuzmarával beterített fa, a fagytól csikorgó hó — szebb, mint azelőtt a virító rózsabokor.

A hideg szeretetlenség, mely azelőtt szívemet oly keserűn nyomta, elmúlt! Szeretet, forró, édes szeretet akad előmbe minden lépten... Minden élő állat barátom! minden ember testvérem — általöllelhetném mindazt, ami él, megcsókolnám és megcsókolnám még mostoha testvéreimet is, és még abban a szempillantásban is, melybe kínoznak.

Érzelemvihar és természetkép így találkoznak össze. Amott — édesanyjára gondol, árnyékformák csillognak elő a bokrok szögletéből a holdsütésben. Majd az őszi elmúlás képe, amely azért is fájdalmas, mert ismét bezárja őt az emberi társaságba. Emitt a boldogság ragyogása és a zuzmarás fa, a csikorgó hó — szebb, mint egy virító rózsabokor. Mintha egy homályos fátyol lehullott volna — a természetről és róla magáról...

Természetnek és érzéseknek ez a megkapó harmóniája is megfogja az olvasót. Még inkább a művészet, amellyel Kármán a természetet leírni tudja. Túláradó, tehát irreális érzelmeknek és a legreálisabb valóságnak, magának a természetnek ábrázolására, kifejezésére megvannak a maga művészi eszközei, a maga avatott tolla. Hogy mennyire vonzódik a természethez, azt *A nemzet csinosodásában* is megmutatja: „a széptudományok elfutnak az ily vidékről, ahol az erdők s hegyek hiába kékelnek, a csergetegek hiába hívogatnak az édes ábrándozásra, a mezők hiába terítik ki gazdag zománcaikat, és ahol az egész szép természet hiába kiált a tompa, érzéketlen szíveknek”. Természetleíró művészete nem önkéntelen, hanem tudatos. Látszik, hogy minden szót, minden kifejezést megválogat, érezni lehet, hogyan törekszik festőiségre.

Az egész elbeszélést a szerzőnek egy ügyes fogása teszi valószínűvé: az elhithetőség eszköze a kettős keret. A belső keret volt az, amely Toldy Ferencsel is elhitette, hogy Fanni valóban Kármán kedvese volt, Gyulai Pállal is, hogy az elbeszélésnek élményi alapja van.

A keret első fele aláfesti azt, ami az elbeszélésből kevésbé éles vonalakkal mutatkozik meg, hogy t. i. az apának a „keménység” szilárd nevelési elve volt, „parancsoló és rettentő dörgő” volt a hangja, a leány csak hallására is reszketett, és ezért lett félénk és visszavonult a természete. „Csak néha, a magánosságban folytak keservesen könnyei.” — Evvel a kedves lélekkel ismerkedik meg a napló és levelek beküldője, elmondja, hogyan szerették meg egyszeriben egymást. De „kegyetlen attya, ez a

tyrannus" nem nézhette boldogságukat, mert a „szeretetet csak úgy esmérte, mint minden állat". Ez a jellemző pár sor megmagyarázza, miért gyanúsította Fannit atyja is erkölcstelenséggel. De a regénynek egyetlen kérdőjelét ez sem oldja meg: T — — ai viselkedésének rejtélyét, sőt még érthetlenebbé teszi. „A fátum minket egymástól elszakasztott." Mi volt ez a fátum? T — — ai titka, és az olvasónak is titok marad. És mégis, a fátum ellenére, az apa kegyetlensége ellenére — kétségbeesetten rohan Fanni betegágyához, hogy „utolsó óráiban véle lehessen", tanúja lehessen halálának. Hogy még ezt is hihetővé tegye, végül az atyát is megtéríti. Az érzéketlen embernek most egyszeriben „fájt, hogy leánya sohasem érzette azt, hogy ő atya" és szorgalmas ápolással akarja az életre visszahívni... És íme, Fanni, szeme láttára a kedves karjai között halhatott meg. — A keretnek ez a második része hivatva van az anyagot kikerekíteni, befejezni. Igazságot akar szolgáltatni: az apa leányának halálos szenvedéseiben bűnhődik kegyetlenségéért — s eddig rendben van. T — — ai azonban nem „bűnhődik". Karjai közt mosolyogva hal meg a leány, akit pedig „a szeretetlenség hidege meg nem emésztett, hanem a szeretet édes melege" hervasztott el.

Toldy Ferenc nem közölte, de Abafi fölvette kiadásába a külső keretet is, amely nélkül pedig a *Fanni* még mindig T — — ai szájába adott első sorai: „forrón köszönöm, hogy ti is Fannimat kedvelitek — — — hátra maradt írásait, melyek mint szent hagyományok, holta után nálam letéve voltak, itt küldöm" — értelmetlenek. Az *Uránia* I. kötetében t. i. bevezette az egészet *Egy szó az olvasóhoz*:

egy esméretlen küldötte hozzánk az ide beiktatott életfolytát és árnyékát (?) azon személynek, kit ő Fanninak nevezett. Méltónak ítéltük, hogy azt közöljük olvasóinkkal.

Ezt köszöni meg a *Fanni* pár bevezető sora, hogy „*Uránia*-tokba befogadtátok". A kettő tehát egymásra vonatkozik. Ugyanakkor azonban ellentmond egymásnak, mert az előhang megköszöni, hogy befogadták, és csak most, „íme itt" küldi az írásokat.

Az I. kötet nem is közöl mást, mint ezt a kettős keretet: a regény, előhangjával, a II. kötetben kezdődik. Az ellentmondásokból az következik, hogy Kármán regénye készen volt, mikor az *Urániában* való közléshez a keretek megírására szánta el magát.

A külső keretnek azonban a valószínűsítésen kívül más célja is volt. Ez a cél is polgári gondolattal függ össze: „nemcsak a világot ijesztő isten vesszel, Attilák, Sándorok, vagy a világ gyö-

nyörúségei, Titusok és Trajánok érdemlik meg”, hogy cselekedeteiket hirdessük. Minden embernek neve, aki jó ember, jó polgár, jó atya, jó barát, megérdemli, hogy az utókor nevezze. Nemcsak a Kleopatrák és Aspasiák emlékezetesek, jó anyák, jó feleségek, jó leányok is azok, ha nagy elméjüket nem trombitálták is ki a világba. Fanni története is erre példa. A hőroszok kultusza helyett az *emberre* kell figyelmünket szegezni, a kis ember is lehet érdekes: a polgári fölvilágosodás szól ezekben a sorokban. Fanni is „a szenvedések heroinája”, heroizmusa egész méltóságában megmutatta magát halálos ágyán — beszél a hagyományok „beküldője”.

Külön kell azonban még megemlékezni a regénynek tökéletes belső egységéről.

Kármánnak biztos és tudatos vonalvezetésére vall Fanni lelkiállapotának egyre melegebb hangulatú, emberileg egyre közvetlenebben festett képe. Ebben a fejlődő folytonosságban semmi kisiklás, semmi elcsuszamlás nincsen. Ez volt a művészi célja és szemelláthatólag erre fordította a legnagyobb gondot. Meg kellett mutatnia, hogy az emberi jogait követelő fiatalos érzelmvilág küzdelme a feudális társadalom ellen tragikus és hirtelen összeomláshoz vezet, és ezt a maga korában páratlan művészettel oldja meg.

Erősíti a képnek összhatását és belső egységét az a tompított megvilágítás, amelyben a halvány színek finom harmóniába olvadnak össze. És tökéletessé teszi a stílus (elemeiről még lesz szó): tudva gyarapított szépségeivel, belső ritmusával, aminő csak kevés és csak nagy költő prózájában lüktet hasonlóan.

A *Fanni hagyományai*val kezdődik a modern magyar szépirodalom.³²

VI.

A NEMZET CSINOSODÁSA

A fiatal Kármán a *Fanni hagyományai*ban is haladó szellemű gondolkodásának adta bizonyosságát. A hűbéri rendszernek egyik, sok évszázadon át megcsontosodott bűne ellen harcolt benne, a társadalomnak egy a fejlődés során megrögzött, de teljesen elavult jelenségét tette éles kritikájának tárgyává. Azonban nemcsak egy irányba nézett. Ismerte és bátran támadta a magyar nemesi életnek, a bomlóban lévő feudalizmusnak még sok eleven vadhajtását. Ennél is többet tett a haladásért: a művelődésnek és az irodalomnak — Bessenyei után először — olyan programját adta, amilyenek tovább megint Kölcseyig nincsen méltó párja. Mélyenszántó elmélkedéseinek ez a foglalatja, újszerű gondolatainak valóságos kincsesháza *A nemzet csinosodása* c. cikke.

A preludium hangjai már az *Uránia* hírverő és bevezető cikkeiben megszólalnak. A *Magyar Hirmondó* 1794 március 4-i számában mondja meg először, hogy „kiki — — — mit várhat igyekezetünktől”. Két célt tűz ki. A távolabbi feladat 1. egészséges és józan ismereteket terjeszteni, 2. a tiszta ízlést általánossá tenni, 3. eredeti munkákat közzétenni és ezekkel 4. nemzeti karakterünket tisztítani, vezetni és erősíteni.

A tudomány által való ilyen nevelés, ország-átalakítás a fölvilágosodás korának persze csak utópiája; utópia, mert nem alapjánál fogva, a termelési viszonyok gyökeres átalakításával, hanem pusztán a műveltség terjesztésével, a tudományok fölvirágoztatásával, tehát egyedül fölvilágosítással reméli a társadalom megváltoztatását.

Ebbe az irányba vág a másik, a közelebbi cél is: a szépnemnek eddig elfelejtett formálása, szórakoztatással való oktatása, hogy akiknek a nevelés a feladatuk, hasznos nevelőkké legyenek és keltsék föl a másik nemből a vetélkedés kedvét.

A távlat, amelyet az olvasók elé tár, ebben a híradásban is tiszta és nagyvonalú. Mélyebbre hat az I. kötet élén megjelent

Bé-vezetés, amelyben a „folytatott írások” feladatait fejtegeti. Más a céljuk fejlettebb nemzeteknél, virágzó állapotban — itt az angol *Spectator*re hivatkozik, amelybe egy Pope, egy Addison dolgozott, s a francia *Enciklopédia* íróira, akiket „csak a korcs tudós gyaláz” — és más a hosszú szunnyadásukból csak most ébredő népeknél. Amott az ilyen „folytatott” írásoknak a fejlődésben részük van; emitt csak az a feladatuk, hogy az utakat egyengessék. A természetben minden csak lépcsőnként, halad, nincsen rés és nincsen ugrás: a vak nem lehet egyszerűen éleslátó, a tudatlan nem lehet rögtön bölcs. A sötétségből „a fényes szűrő napfényre” hirtelen tett lépés vakmerőség és vaksággal járhat. A tudomány is árt annak, aki vele élni nem tud. Azért az ilyen „folytatott írásoknak” röviden, kedveltető hangon csak annyit kell szoktatásul közölniük, amennyire az embernek szüksége van, hogy *ember* legyen. A sivár tudást hasznavehető tudománnyá kell alakítani, az eszeskedést célszerűvé. Hordják össze tehát a folyóiratok apránként és igazságokból az anyagot, amelyből a bölcsesség palotája, a nagy Egész fölépül. Kármán szerint az igazságok örökkévalók, csak a köntösük változik. Ezért úgy kell őket előadni, ahogyan az illető kor szereti — akkor lesz a *jóból* *közjó*.

Az örök igazság gondolata téves. Egy akkori olvasmánya, Montesquieu *Lettres Persanes*-ja adta a gondolatot, aki azt hirdette, hogy „az igazság örökkévaló és éppenséggel nem függ emberi kontraktusoktól”.¹ Megegyezésekkel az igazságnak csakugyan nincsen oki kapcsolata; de megismerése azoktól a körülményektől függ, amelyek e társadalmi formát vagy mozgalmat létre hozták, és azok dialektikus változásával változik.²

Mit nevez Kármán tudománynak? A bölcsiséget az értelem adja és az értelem minden okos embernek „örökös jussa”. Nem sajátíthatják ki és zárhatják a maguk kőfalai közé a tudósok, még a négy fakultás sem szoríthatja rostélyai közé. A bölcsesség egyszerű és kedves, ellenben a „mély tudományok tartománya komor és sötét”. A tudományokat az élet céljaihoz kell alkalmazni — más szóval gyakorlatiasakká kell tenni. Ezzel Kármán is eljut a fölvilágosodásnak egyik szanaszerte hangoztatott fogalmához, a hasznosság elvéhez. Mintha csak Herdert hallanók,³ aki az imént követelt hasznos természettudományt és gazdaságtant (nützliche Naturlehre und Oekonomie). Nálunk már Herder előtt Bessenyei így értette a tudományokat: a tudomány nála is a hasznosság jegyében jelentkezik, nem elvont elmélet vagy gondolatrendszer, hanem a társadalmi viszonyok változásának tényezője, amely a „közboldogságot” — íme Kármánnál a közjót — mozditja elő.

A tudományt ismeretterjesztő és szépirodalmi cikkekkel akarja folyóiratában népszerűsíteni; ehhez pedig még egy időszerű feladat járul: a nemzeti nyelv fölvirágoztatása.

Ez az a' Palladium, mely fenn-tartja Alkotványunkat; ez a' végvár, a'melly az Idegent, míg idegen, el-tiltt Határinkról, vagy Hazafivá által-változtat, az a' Mód, a'melly Nemzetünket Lételeben megtartja, az a' Jegy, a'melly meg-őjj, hogy a' többik között el ne olvadjunk.⁴

A célkitűzés, a beharangozó tehát nem rejti véka alá Kármán racionalista fölfogását, sőt annak egyenes hitvallása. Nemcsak a *Spectator*re és kivált a francia *Enciklopédiára* való hivatkozás, de maga a fejtegetés egymásutánja is azt mutatja, hogy a sötétségből lépésről-lépésre akarja nemzetét a napfényre vezetni, gyönyörködtetve ugyan, *hasznos* gondolkodást és *hasznavehető* tudományokat akar terjeszteni, a közjót, a közérdeket akarja szolgálni. Mindehhez a nyelvápolás gondolata, már Széchenyi későbbi fogalmazásában, hogy: nyelvében él a nemzet. — Más szóval: racionalizmus, fokról fokra való haladás, a használni akarás és a nyelv életéért való harc.

1794-ben, mikor a francia események hatása alatt megrettent uralkodók, nálunk I. Ferenc, a szabad gondolatot és a szabad szót a legkegyetlenebb bilincsekbe verik, mikor az egyházi reakció kezd újból hatalomhoz, erőhöz, befolyáshoz jutni, és az 1790-i föllángolás már pernyévé kezd hamvadni — bátor dolog volt ezeket leírni és kinyomatni — mint én vélem: cenzúra nélkül. Attól, hogy első ifjúkori jegyzeteiből vegyen anyagot, és Zimmermann antiklerikális, Hissmann materialista cikkeiből fordítson, vagy a *Bölcsészeti végrendeletet* közé tegye, visszatartotta őt a köteteknek még mindig remélt jövője. De abban az időben, mikor az első köztársasági mozgalom részvevői már ítéletüket várják, megjelenik az *Uránia* III. kötete, s benne Kármánnak legérettebb, hosszú időre kimagasló, irányjelölő cikke, *A nemzet csinosodása*. Az első és évtizedekre egyetlen munka, amely a haladás szellemében irodalmunk feladatait tüzetesen körvonalozza, az írói hivatást hangoztatja és ugyanakkor önkritikát követel a korabeli írótól. Megszerkesztésében és kidolgozásában egyaránt jelentős alkotás. Kármán cikkének egy-két mondatát érdemes összevetni Petőfi versének, *A 19. század költőinek* első strófáival — persze más-más szempontból — mindkettőjüknél az írói hivatásról van szó.

Nincs vége se hossza az öröm-ujongásoknak tudományaink felde-
Vannak hamis próféták, a-
kik

rültt egerül, a' világosság' hasadó hajnaláról, a' felébredt jőzan Értelemről és az édes anyai, hazai, nemzeti nyelv', litteratura' 's a' tudományok' szerentsés megérkezéséről. Ártalmas ez a' szédítés.

A' felséges és érdemes költők szövétnekei a tudományoknak. Hányan nyultak Minerva ellenére a' hurok' pengetéséhez.

Petőfinek ez az egyik legjelentősebb, legmagasztosabb költeménye a népért való küzdelmet, az egész társadalom átalakítását követeli, Kármán (bár országépítő utópiával) csak a hasznos tudományok előbbrevitelét. A fölépítés mikéntje, a költői elhivatás hangoztatása és a kifejezések rokonsága mégis igazolják párhuzamunkat.

A *nemzet csinosodása* bevezető szavaiban Kármán, miként fent idéztük, önkritikát követel. A II. József korában terjedő fölvilágosodásból és a Lipót-korabeli, az országgyűlésen megnyilatkozott föllendülésből úgy látszott, hogy az irodalomnak elérkezett az aranykora, de vele a racionális szellem is; a *világosság* hasadó hajnala s a fölébredt *jőzan értelem*. Pedig a tökéletességtől még messze vagyunk; megállapodtunk ott, ahol elkezdettük. Milyen pompásan látja, milyen igen jól tudja:

Egy kis 'sibongás, egy kis felforrás az egész dolog' summája! Augustus' és XIV-dik Lajos' századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is multak.

Feladata, hogy megmutassa az irodalom, „a tudományok” fejlődésének akadályait. Ez a feladat alkalmat ad neki, hogy jól áttekintett messze perspektíváig, tehát tág területen bemutassa a maga irodalomszemléletét. Akár elmaradottságunknak mélyig hatoló bírálatáról, akár a haladás útvonalának más tisztogatásáról van szó, elevenen tapint rá mindarra, amit az utolsó évtized irodalmában, de vele irodalom és társadalom összefüggésében, hibáztatnia kell. Frissen, szellemesen, ötletesen következtetve beszél. Ilyen kritikához és ilyen ítéletekhez Kármánnak ritka alapos műveltsége, nagy tájékozottsága és mindenekfölött sziporkázó tehetsége kellett. Jól eltalálja a hangot is, amelyen beszéljen. Szabadon ír, úgymond, mert ezt elhatározta. Szívből ír, mert a szívekre akar hatni. „Nints epe, sem mé-

Azt hirdetik nagy gonoszán,
Hogy már megállhatunk,
mert itten
Az ígéretnek földe van.
Lángoszlopoknak rendelé
A költöket, hogy ők vezes-
sék

A népet Kánaán felé.
Ne fogjon senki könnyelműen
A hurok pengetéséhez!

reg ártatlan pennámban, és a szatírának ostorát csak az ellen fordítom, a'ki kacajt érdemel.”

Kármán művelt otthonból jött, a 18. századvégi német polgárságéhoz hasonlóból; élt a művelt, józan, nagytudású Ráday Gedeon otthonában és környezetében; az éles hangján is szellemes Zimmermann és a kor röpiratirodalma már kora ifjúságában kedves olvasmánya volt. Másfél esztendő telt Bécsben akkor, mikor a császárváros levegőjét Gottsched gondolatai, Lessing törekvései, Sonnenfels tanításai járták át, az angol fölvilágosodás könyvei (francia nyelven) divatban voltak. Nyitott szemmel nézte az életet és a valóságot, belelátott, bele kellett látnia a társadalom mozgalmába.

Hazajött Pestnek pezsegni kezdő világába. Már tudott az események mélyére nézni. Ezekkel a képességekkel akart maga is bekapcsolódni a magyar viszonyok fejlesztésébe, a nemzetnek az irodalmon (tudományon) át való nevelésébe. A legnehezebb körülmények között, Ferenc egyre súlyosabb kényuraságának kezdetén fogott hozzá, mikor az első köztársasági mozgalom elindítóira már kezdtek fölfigyelni. *A nemzet csinosodása* mégis a fölújulás elgondolásával készült. Kármánnak nemcsak a legérettebb, de a legönállóbb műve is. Bessenyei óta senki előzője nincs. Annyira a mi viszonyainkra épült, hogy külföldi forrásokra nem támaszkodhatott. „Az öngondolkodás síkján állnak le nem szedve sok virágok”, ezekből fúzi bokrétáját. Gondolatvilágának alakulását ismereteinek folytonos továbbképzése is segítette. *A nemzet csinosodása* valóságos tárháza nagy műveltségének. Eredetiségén nem változtat, hogy e műveltség be- ragyogja alkotását. Előtte áll az ifjabbik Seneca mondása, amelyet leveleiből több hasonlóval együtt, éppen az önállóság bizonyítására idéz: „Qui alium sequitur, nihil sequitur, nihil invenit, imo nec quaerit. — — Aliud est meminisse, aliud scire. Quousque discas, jam et praecipere!”⁵ Nem követett másokat, s amíg maga egyre tanult, érezte hivatását, hogy tanítson is — nemcsak „emlékezett”, hanem tudott is. Ilyen szemmel kell néznünk azokat a szilánkokat, amelyek *A nemzet csinosodásából* kicsillannak — ezek készítetik „öngondolkodásra”. Olvasmánya talán Mikes Kelemen is (az imént jelent meg)⁶ és mindenképpen Bessenyei György. Sokat tanult tőle. — Demokritos és Homeros, Seneca és Horatius, Socrates és az „isteni” Platon — De Sacy és J. J. Barthélemy, Newton, Locke, Shakespeare és Milton, Wieland, Adelung és Sonnenfels nevét említi tanulmányában. Goethének — „egy kedves írónak” — idézi egy halhatatlan mondását. — Olvasmányai és különösen idézetei sorában van egy érdekes, új jelenség: a német mellett, úgy látszik, élete

utolsó éveiben nagyobb figyelemmel fordul a francia irodalom felé. Jean Jacques Barthélemynek nyolckötetes munkája: *Az ifjú Anacharsis utazásai Görögországban*, nemrégiben (1788) jelent meg és máris kezében van, hosszabb idézetet közöl és sokat tanul belőle. Calonne-t olvasgatja és De Sacy báró műveiben nagyon gyönyörködik.

Haladásának leginkább azonban két emléke érzik nagyszerű tanulmányán, mindegyik olyan, hogy olvasásuk elől a maga idejében ki sem térhetett. Az egyik Herderé. A magyarság elenyészését hirdető sötét jövődöleése fölrázta egész értelmiségünket, de feléje is fordította figyelmüket. Első alkotásait, a *Fragmentet* Kármán biztonnal olvasta. Az *Anacharsis utazása* is az antik világ felé irányította érdeklődését és most Herdernél evvel kapcsolatban sorra szó esett a fordításokról, az eredetiség kérdéséről, a grammatikusok szerepéről, szó és fogalom, gondolat és kifejezés viszonyáról, ehhez tartozóan a szó jelentéktelenségéről, a szóújításról, a nyelv géniuszáról és a nyelvek fejlődéséről, a költészet szerepéről és a nemzeti szerzőről. Nem Herdert követi, de Herdernek egy-egy szikrája lobbantja föl a maga gondolkodásának lángjait, amelyek mellett élesen megvilágítva látja meg a magyar viszonyokat.⁷

A másik: Montesquieu, az alkotmányos monarchia híve, éppen azért a nemesi ellenállás kedvelt politikusa, a társadalmi átalakulás filozófus-harcosainak jobbszárnyáról — már Besse nyeknek egyik kedvelt írója, most Hajnóczynak, Szentmarjaynak, Abaffynak kedves olvasmánya.⁸ Ő oltotta Kármánba *Lettres Persanes*-jából az „örök igazság” gondolatát, Bessenyei is tőle tanulta. Ugyancsak Bessenyeivel (*Geschäfte der Einsamkeit*), és most Kármánnal az *Esprit des lois* hiteti el, az éghajlat, a klíma befolyását a családi életre, a társadalomra, az államra — a kultúrára. Kármán egy jó hazafitól hallotta, hogy „a mi climánk ellenséges a tudományoknak”. —

„— — — — az a teljes erő, az a physica tökéletesség, mely az eredeti magyart ékesíti, az a józan okosság, az a természeti ítéllettel úgy látszik, mintha ebbe a szép tájékba választotta volna lakhelyét. — — — — Valamint határink termékenyek, hazánk gazdag, *úgy alkalmatos* is a nagy lelkek nemzésére. — — — — A bárdolatlan magyar, véghetetlen pusztáinkon, egészségesebb ítéllettel van felruházva, mint amott a' tsinos külföldi az ő kevély városaiban”. — Együgyű, kába, szájatátott, bamba magyar nincsen. — „Van erő, van tehetség a mi climánk alatt is, és talán szebb, magasabb, elevenebb, mint akárhol, de az a jegyzés igaz, fontos és mély tapasztalásból merített, hogy a mi climánk ellenséges a tudományoknak.”⁹

A polgári szociológia „földrajzi irányzatának” ez a hatása¹⁰ azonban nem változtat Kármán látásán, mikor a hazai „klíma” viszonyairól van szó. Annyira nem, hogy ítéleteinek igazát sokban ma is el kell ismernünk. Mondanivalóinak kerete: „rámutatni arra a féregre, mely fiatal plántácskáink növést akadályozza”. Ez az ítélet egy puszta helyzetkép, nem a magyar klíma, nem a magyar alkat, hanem a magyar feudalizmus viszonyaié. Voltaképpen ott lappang mögötte a vidéki-nemesi elmaradott — és a városi-polgári feltörekvő életmód ellentéte.

Eszméi természetesen rokonok Martinovicsék eszmevilágával. Egyik-másik gondolata az *Oratio ad Proceres*¹¹ témakörére emlékeztet, amelyet Laczkovics János fordításából ismerhetett. Mikor a nemesi társadalom elmaradottságát, „henye és vad életmódját” rajzolja, közelkerül a mozgalom vezetőinek fölfogásához. Amire pedig végső céljában törekszik, a nemesi hanyatlással szemben a polgári fejlődés.

A munka első fele válasz arra a kérdésre, hogy miért ellenséges a mi klímánk a tudományok iránt. Mi teszi ilyenné?

Azzá teszi a családi környezet. Amit erről Kármán elmond, azt lényegében már Mikes is látta: főiskolát járt ifjak otthon rögtön elparlagiasodnak (vadászat, fegyver, agarászat), érdekes csak az, hogy Kármán, a papi ivadék, ezt még a teológusokról is elmondja: csöndes parókiájukon lassan ők simulnak hallgatóik alacsonyabb színvonalához, utóbb csak a ruhájukkal különböznek tőlük, és megpotrohosodnak. Erre szemeim tanítottak! — mondja. Ehhez járul az a rossz hagyomány, hogy a szegényember — itt a kismemesekre gondol — azt akarja, hogy gyermekei is megosztva abból a kis földből éljenek, amelyből ő élt. Pedig lehetne belőlük kereskedő, iparos, a becsület útja nyitva áll a bátor embernek „és nem méltóbb-e hozzájuk jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mint ha azok maradnak, amik: nemzetes betyárok”. A családi környezeten túl akadály a fejlődésnek a tágabb környezet is: a falusi élet, ahogyan Kármán nevezi: a mezei élet, mert ez szűk látókört teremt. Ebben a gondolatban megmutatkozik Zimmermann olvasásának emléke: a falusi élet magánosságra kárhoztat, a „félre való élet, az elzárkózás a világtól elzár a gondolkodástól is”. Két dolog foglalja el az ilyen koponyákat: a jégesőtől és a birtokpörök ítéleteitől (deliberatum est) való rettegés. Megszűnik az önálló gondolkodás. Mennek az olyan ember szava után, aki elhitette magáról, hogy másoknál tanultabb és mélyebben lát; az ilyen ember állítása törvény és igazság. A magánosság növeli az önhittséget is. Ha valaki mindig csak maga beszél, és nincsen, aki ellentmondjon, az elhitei magával, hogy mindig okosan beszélt, és Mon-

tesquieu hozzá képest csak árnyék.¹² A falusi élet még mindig „ájtatos hiedelemmel” terjeszti a balítéletek, babonások ősdi hagyományait. Veszedelmes féltudósság, tudákosság uralkodik a „mezei életben”. Az animális életmód, kenyér, hajlék, ruházódás meglegyen. Azontúl elég annyi, amennyit a majorosuktól hallanak, — és megmaradnak a sötétségben. Senki sem fárasztja magát azon való fejtöréssel, hogy „jó-e az mind úgy, amint van?” Ilyen körülmények között, sóhajt a „világosságból” hazajött Kármán, „támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is miközöttünk, akik... Félre vakmerő álom, amely ámitó képeiddel csalogatsz!”

Akadály a tudományunk fejlődésének az is, hogy csak a két haza a piaca — keskeny kis mező. Éppen azért kellene a tudományoknak oda fejlődni, hogy a külföld is észrevegye. Ez a kelet a megokolása, hogy miért nincs nálunk tudomány, irodalom, haladás.

Amint látjuk, feudális társadalmi viszonyainkban találja meg az okokat, és amiről ír, a „mezei” élet rajza, voltaképpen az egész elmaradott vidéki magyar köznemesség kultúrájának a képe. A falusi birtokos házánál a legutolsó jószág a könyv és ennél kedvesebb egy játékkártya, vagy egy üsző. „Nem régi dolog, hogy az egész könyvtár egy házi- és úti-kalendáriumból állott.” Kármán ezt a helyzetet a művelt, világlátott városi ember szemével nézi. A jobbágyország iránt nem érdeklődik, sohasem volt jobbágyokkal dolga. Úgy hiszem, gyerekkorában is inkább a két kis Rádaynak meg hasonzorúeknek a társasága voltak játékainak osztályosai, semmint parasztyerekek. Losoncra a török idők óta behúzódott a vidéki nemesség, a városban sok nemesi ház volt, paraszt kevés. A vidéki nemesember életét jól látta, mert apjával sok nemesi háznál falukon is megfordulhatott. És ezekben nem volt más, csak maradiság, a hagyományos nemtörődömséghez való kényelmes ragaszkodás.

Minek nékem az? — azt kérdik minden lépten, és megavult szokásaik mellett maradnak, és tüzzel-vassal kergetik azt, aki nekik megmutatja, hogy másként jobb volna, mint úgy, amint van.

Polgárosodásnak a „mezei életben” nem igen találhatta nyomait.

Egy érdekes fordulattal, szinte önmagának ellentmondva tér most rá magára (a címben adott) tételére: hogyan fejlődhetik (csinosodhatnak) a nemzet. *Nem* ezek az akadályok az igazi okai, hogy nem gyarapodnak a tudományok — hanem megfordítva: azért vannak meg ezek az akadályok, mert nem gya-

rapodnak a tudományok. Ha egész műveltségünk fejlettebb volna, megszűnnék a „mezei élet”, a vidéki nemesség elmaradottsága. Hozzátehetnők: ezért született meg az *Uránia*. Pestnek, mint középpontnak növekvő kultúrájából, független folyóirattal fejleszteni kell a vidéki kultúrát, az erre fogékonyabb aszszonyi nem kiművelése által. Így indulnának el a középpontból a világosság sugarai mindenüvé, az elmaradott vidékre — így emeli magához a művelt városi polgárság a műveletlen vidéki nemességet — a haladás vonalára. A tudományt — persze Kármán és a századvég fölfogásában értve e szót — népszerűsíteni kell. Éppen azért stílusában sem szabad „mord ábrázattal” megjelennie. Populáris tudományokat kell művelni — ez is a századvég jelszava — és azokat kellemes formában kell terjeszteni. Így látta a göttingiaiaknál, így tanulta első komolyabb, éppen populáris filozófiai olvasmányjaiból. De leginkább így tanulta kedves költőjétől, Wielandtól, aki a gráciákat is le tudta hozni — kár hogy köztünk egy Wieland még nem született.

A tudomány az első. A költőnek hivatása igen szép, ezt Petőfiig senki sem hangoztatta olyan öntudatosan, mint ő. De a költészet művelése csak akkor nem akadály a tudományok terjesztésének, ha „felséges és érdemes” költők művelik. Csak az igazi költő éri el, hogy alkotásai az érzelmeket megszelídítik, ellágyítják. És csak ezek halhatatlanok. A versfaragók és a ritmuskoholók elmerülnek a feledékenységbe, a poétát nem a kiszabdalt mérték, nem a megszámlált hang teszi. Ezenközben nem egy költőnk, írónk — köztük Dugonics András is — megkapják a magukét. Nem rájuk vonatkozik a De Sacytól idézett mondás: lehet verset írni poézis nélkül, és poéta lehetsz verselés nélkül. Talán haza is beszélt vele, ő maga nem igen értett a verseléshez, nem is igen próbálta, csak lelkesedni tudott az igazi költőért. Mi teszi a költőt?

A merész képek, az eleven költés, az ábrázolatok különféle-sége és szépsége, az az entusiasmus, tűz sebes rohanás és erő, és az a *nem tudom mi* a szókban és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet.

Nem költészet az, amikor a versíró erőltetett szólások formájával körösösítja szép nyelvünket. Talán csak Kalmár Györgyre, talán a két Szabó Dávidra gondol. Alig van élesebb kritikája a kezdődő nyelvújításnak és az idegen példákat utánzó „idétlen és erőltetett faragásnak”, mint amilyet Kármán mond róla.

Mindig csak követtek, mindig csak emlékeztek, sohase formáltak, sohase gondolkoztak, kivették eredeti erejéből, szívós és ve-

lős természetéből nyelvünk egész alkotását, és ha így új, megcsönkített vagy megrútított szókból összeraktak egy visszásanhangzó, értetlen, korcs verset, azt hitték, hogy a Helikontól egyenesen szakadtak és a Pegazus hajjaitól részegek.¹³

Ezek a költészetnek a „féltudósai”. De még az igazi költészet sem minden, a tudományokat nem pótolja. Mi a tudományokban is csak pepecselgetünk, azért nincsen fejlett ízlésünk sem. A nemzeti irodalom rossz utakon jár.

A nyelv művelése szükséges, tökéletesítése kívánatos — bár lenne egy Adelung köztünk! De a nyelv maga nem tudomány, *a szó, beszéd nem bölcseség.*

A nyelv csak eszköz a bölcselkedésre, csak kulcsa a tudományoknak. (Herder is azt vallja: die Sprache ist ein Werkzeug der Wissenschaften).¹⁴ Kikel a „grammaticális epidémia” ellen. Mióta Görög Demeterék 1789-ben (éppen Kármán Bécsbe érkezése idejében) a *Hadi és más nevezetes történetekben* pályázatukat meghírdették, csakugyan előtérbe került a nyelvtan megalkotásának ügye. Sokan foglalkoztak vele, Ráday Gedeon pártfogoltjai közül pl. ketten is, Földi János és Gyarmathy Sámuel, és csakhamar harcok is dúltak körülötte. Kármán helytelenül bár, de a grammatikát fölöslegesnek tartja. Szerinte száraz, véltlen szabályok helyett hosszas, gyakori olvasás, beszéd és gyakorlat által könnyebben tanulunk nyelveket. A született magyar amúgysem nyelvtanból tanul magyarul, az idegen pedig minek tanuljon meg egy nyelvet, amelyet Európának csak egy kis szögletében beszélnek, ahol sem a tudományokban, sem a mesterségekben új találmányok nem születnek, és amelyhez az idegent annyi szál sem fűzi, mint Asztrahánhoz, vagy Hindosztánhoz. Érdekes pontja a nyelvet illető fejtegetéseinek, hogy a purizmus ellen is kikel. Szerinte nem kell kerülni az idegen szókat, a tetőpontján élő német irodalom pl. tartózkodás nélkül használja a latin és francia szókat. Mi még csak kezdetén vagyunk a nyelv-művelésnek, szókincsünk szűk és szegény. De nem nyerünk vele semmit, ha idegen szók helyett inkább új magyar szókat faragunk és az olvasónak azokat előbb latinul kell elgondolnia, hogy azután magyarul megértse. Kármán nem vette észre, hogy evel a logikával nincsen nyelv-művelés, és nem fejlődött volna nyelvünk. Ilyen tévútra került a fordítások kérdésében is.

Eredeti munkákat követelt — erre már többször utaltunk — és Bessenyei után ismét merészen mondotta ki, hogy nálunk termelt eredeti munkák még eddig nincsenek — pedig a nemzetet azok csinosítják (művelik) és emelik föl „a nagy nemzetek ragyogó sorába”. Az eddigieket csak idegen hulladékokból ka-

pargattuk össze. (Ilyen kevésre becsülte Dugonics András *Etelkáját*.) A fordításoknak Kármán szerint kevés értelme van: „a tolmácsolás nem haszon, kis érdem”. Ez csak útegyengetés. Kis „készítő” munkákat könnyebb megírni, mint fordítani. De nemcsak ilyeneket, hanem nagyrészt remekműveket fordítunk — a *Siegwartra* gondol-e? — olyanok kedvéért, akik az eredeti nyelvet nem értik. Ez nem érdem. Idő és szorgalom kell hozzá, míg az eredetinek minden szépségét ilyen fordításon át kiérezzük, és ha nem látunk élesen, nem tudjuk minden szavának savát-borsát elérteni. Mert pl. az angol íróknak Angliában minden célzásukat megértik, de „Magyarországban... ahol ezt mind nem tudják” a könyv alattóan hat. „Erőltetett minden gyümölcs, minden plánta, melyet messze világról nálunk ültetünk el.” Inkább kevesebbek legyenek munkáink, csak jók legyenek.

A két gondolatból fűzi aztán össze végső következtetését: eljön az idő, mikor

a magunk világát fogjuk könyveinkben találni. A gondolkozás, a meggyőződés és gyökeres tudományok veszik fel az uralkodó pálcát — — — ez lesz nálunk az igaz világosodás boldog időnyitása. — — — Oh, ha én — — fel tudnám serkenteni szép tehetségeit hazámfiainak, fel tudnék ébreszteni sok szemérmes és félnék lelket — — elvonhatnám az alól a rabság alól, mely miatt nem mernek soha maguk költeni, és mindig csak tolmácsolnak, mindig csak magyaráznak, föléleszthetném azt a szép tüzet, amely őket *nemzeti szerzőkké* tisztítaná és formálná! — örömet lennék én az a fenkő, amely tompa maga, és élesít — az a tűzkő, amely maga nem meleg, de tüzet ad.

A vezetésre, irányításra termett, messzire látó igazi nagyember, a nagyműveltségű és szerepére elhivatott vates az, aki így szól. E sorokban benne van a jövőbe vetett hite, annak a boldogabb világnak elkövetkezésében való reménysége, amelytől a korhadó feudális világ urai félnek és „tűzzel-vassal kergetik azt, aki nekik megmutatja, hogy másképp jobb volna...”

A fölvilágosodás utópiás hitével hitte, miként Bessenyei is, hogy ezt a „hasznos tudományokkal” érhetni el. Ezért akart nagyon céltudatosan irodalmunk föllendítésén dolgozni. S ha nagyobb visszhang nélkül szólt is, megtette a cél felé az első lépéseket.

Az első író volt, aki sajátosan az irodalom kérdéseivel foglalkozott, a jövőnek programot adott haladó, nemzeti fölfogással. Kölcsenynek még mélyebben járó tanulmányáig, a *Nemzeti hagyományokig* nincsen, aki csak megközelítse is *A nemzet csinosodásának* problémáit. Józan ésszel nézi és vizsgálja a je-

lenségeket, kíméletlenül ítél, ha kell, de mindig szellemes és a maga meggyőződése szerint igazságos. Finom érzékének, amelylyel egyik-másik jelenség igazságát meglátta, külön emlitem meg egy példáját. Az *Uránia Bé-vezetésében* mondja el, hogy ha *Jáson és Medea*¹⁵ vagy *Phaedra és Hyppolitus* történetét látjuk a színpadon — Bécsben mind a két klasszikus francia darabot láthatták — hidegen megyünk el a színházból, mert tárgyük távol áll tőlünk. De ha olyan darabot látunk, amelyben a magunk viszonyaira, körülményeire ismerünk, közéletünkben előfordult jelenetekre, mindennap előforduló dolgokra — könnybe lábad a szemünk. „Magunkból és körülünk merítsünk.” Az *Urániával* fölvetett gondolatát, hogy Pestet irodalmi központtá teszi, Kisfaludy Károly valósította meg *Aurórájával*. Kisfaludy Károly juttatta érvényre ezt a drámai igazságát is: ő tudta a nézőteret és a színpadot egymáshoz közel hozni, ő vette észre, milyen nagy szó, ha a színpadon a néző magára, környezetének alakjaira, élményeire ismer a darab alakjaiban és cselekményében — vígjátékainak sikerét jórészt ennek a már Kármántól fölvetett gondolatnak köszönhetette.

A nemzet csinosodásának van még két függeléke. Elmentében („mintegy mentemben”) a szerzőnek akadt még két mondanivalója. Az egyik szubjektív vonatkozású, volt már róla szó: kirohanás a „kenyérkereső tudományok” ellen: sokan a mindennapi kenyér megkereséséért járják a tudományok küszöbét. További érdeklődésük nincsen. Az ilyenek előtt „a szép és magas tudományok” elfelejtve maradnak és csak „a közönségesek gyakoroltatnak”. Ilyenformán járta ő maga is a jogi tudományokat, amelyekhez — úgy látszik — sem kedve, sem hajlandósága nem volt, de jövőjéről szótt álmait azokra alapozta. Talán észre sem vette, hogy a haladás szellemének egy fuvallata onnan is érte őt.

A másik a cenzúráról kialakult álláspontját vázolja. Ez nem a teljes sajtószabadságé. Kissé megalkuszik, mert nem hiszi el, hogy „a zabolátlan írás szabadsága hasznos”. E mögött a látszatos vélemény mögött azonban, amelyet még egy állítással takargat, végeredményében a fölvilágosodott gondolatnak akar szabad kaput törni. Sonnenfels-szel tart és reá hivatkozik, hogy a könyvvizsgálásnak igenis hasznos feladata „tévelygő, botránkoztató és veszedelmes gondolatokat terjesztő” könyveknek útját megnehezíteni. Már ez a sonnenfelsi (még II. József korában elgondolt) korlát is nagyon relatív. Nem számol avval a körülménnyel, hogy a cenzúra nem az irodalom és az olvasóközönség védelmére, hanem az uralmon levők érdekeinek kiszolgálására való. Most, Ferenc korában, abszolutizmus és egyház kar-

öltve gyilkolnak meg általa minden feltörekvő szabadabb gondolatot. Sonnenfels elgondolása nem szabatos, azonfelül idejétmúlta. I. Ferencnek 1793 óta megjelent rendeletei mind szorosabb béklyókat fűztek a sajtószabadságra. Ez időben már pusztán az uralkodó osztályok szabad elhatározásától, tehát önkényétől függ a könyvek megítélése. A „tévelygés” fogalmát immár a klerikális reakció definiálja, és hogy melyik könyv terjeszt „veszedelmes” gondolatokat, arra rávilágít Bessenyei bihari kéziratának sorsa.

Sonnenfels, és nyomában Kármán másképpen gondolták. A cenzúrát a közönség erkölcsének védelmére akarták szorítani, tévelygésnek a vakhitet, a babonát tudták — ezért hirdették, hogy, ha mindenki mindent elolvashat, az zúrzavarnak és feslettségnek lesz a szülője. De még így is kimondták, hogy nagyon kegyetlen és kemény az olyan cenzúra, amely az írásban az egyenes megszólamlást összetéveszti a vakmerőséggel, különbség nélkül mindent elítél, és ellenáll a nép világosságának. Az ilyen könyvvizsgálat a tudományokat, az ismereteket, az ízlést évszázadokra visszataszítja. Előttük ragyogó cél állt: ők a sajtószabadságot a haladó szellem terjesztésének követelték.

A nemzet csinosodásának korát nem kevésbé megelőző részletei azok is, amelyek az írói hivatást dicsérik. Erre a tárgyra Kármán hol in medias res, hol a sorok között, vissza-visszatér. Szentnek mondja ezt a hivatást és akik méltók rá, azokat a halhatatlanság borostyánja fogja koszorúzni: az idő csak azt tartja meg az örökkévalóságnak, mondja Goethével, ami megérdemli az örökkévalóságot. A literátor nevezet egykor majd nagy lesz és méltóságos; de aki szentségtörő lábakkal közelítene a nemzeti szerzők templomának ajtajához, azt lángoló karddal rettentené onnan vissza. A hivatás fenségességét senki nem hangoztatta ekkor olyan meggyőződéssel, mint Kármán. De meg is követelte neki az illő tiszteletet; nem külső megbecsülést, hanem a szívek becsülését. Mert

az igaz literátor hozza le, mint egy második Prometheus, az ég-ből a bölcsesség szép világát; az terjeszt a nemzetekre dicsőséget és virágozást és közboldogságot — — — az vezet végre a népet a józan értelem kötelein a maga kötelességére, és a szív édes láncain a maga boldogságára.

Mindehhez pedig fűzzük még egy mondását: ne szót vegyünk az üllő alá; *dolgot*, ne héjt, *velőt*, ne formát — valóságot. A valóságot nézte, kíméletlen őszinteséggel beszélt róla, és szerette volna megérni, amit a magyar nyelvről elgondolt; addig pedig, mint maga mondta — ébren szomorkodott.

VII

A FEJVESZTESÉG — POLITIKAI CIKKEK

Az *Uránia* egyes köteteinek szerkesztésében Kármán szemmel láthatóan változatosságra is törekedett. Igyekezett a nők érdeklődését a folyóirat iránt a közlemények címével is fölkelteni és ébrentartani. A komolyabb cikkeket és elbeszéléseket természeti leírások, mesék, ismertetések, anekdoták váltogatják. *Egy új házasság levelei* vagy *A nemzetek külömbfélé szokása a házasságkor*, *Fanni hagyományai* vagy *A módi* ilyen, a nőknek szánt címek voltak. De nem volt változatosság abban, hogy a közölt anyag jelentékeny része fordítás vagy átdolgozás volt.

A *Fanni hagyományain* és *A nemzet csinosodásán* kívül irodalomtörténeteinkben Kármán legjelentékenyebbnek föltüntetett alkotása *A fejvesztesség* c. töredék. Az *Uránia* I. kötetében jelent meg, de nem folytatódott. Műfaját nehéz megállapítani. Általában történeti regénynek tekintették, amelyben a lovagregények mintájára párbeszéddek is folynak. A dialógus jóval több, mint az elbeszélő rész. Különös sajátosságának emlegetik régleskedő stílusát,¹ mint szépirodalmunkban az első ilyen kísérletet. Császár Elemér kissé túlbecsülte:² szerinte a korrajz — ha a regény elkészül — Jósika Miklós regényeivel állt volna egy színvonalon; költőiségben és érdekességben, jöllehet éppen úgy egy ellentétes szerelmi háromszög a tárgya, meghaladta volna Szentjóni Szabó László *Mária magyar királyát* is. Javára írja, hogy nem közismert történeti eseményt dolgozott fel, amely sok tekintetben köti az író kezét és képzeletét, hanem történeti milliőben költött bonyodalmat. *Középkori rablólovag a főszereplője, inkább típus, mint egyén. Bizonyos, hogy Kármán — Ráday Gedeon környezetében — jól ismerte Szabó Lászlónak a Magyar Museumban megjelent regénytöredékét, de ebből semmi következtetést nem tudok levonni, legföljebb annyit, hogy az adhatta volna neki az ötletet történeti széppróza alkotására.*

A töredék témája Hunyadi János nándorfehérvári nagy győzelméhez kapcsolódik. Gróf Zongor Balázs, a rablólovag-várúr

most temette el feleségét és máris szemet vetett Bobor Fruzinára, egy köznemesnek a leányára. Mindenképpen magáévá akarja tenni. A leánynak azonban már van vőlegénye, Szentandrás Menyhért, aki most jött meg Nándorfehérvár alól és az imént kérte meg Fruzina kezét az apától, Bobor Gáspártól. A gróf erről tudomást szerez, de nem változtat szándékán: „karjai közül kitépem, szíve mellől elveszem, és az oltár mellől is tőle kiragadom”. Udvarában él Hyppolitus prépost és a cselszövő írődeák, Betécsi Gábor. Velük kohol tervet a leány megkerítésére. Ki akarja kiáltani országszerte, hogy bajnoki viadalt, vitézi nemes játékot tart várában. Bobort hívja meg bírónak, és annyit még megtudunk, hogy a vitéz játék „Fruzinának, és az együgyű öregnek vetett csal volt csupán” és Zongor álnokul „behálózta” Fruzinát. Valószínű — erről még nem esik szó — hogy Szentandrás ellen is valami ravasz és galád tervet eszeltek ki. — Eddig tart a töredék. Annyit Waldapfel József állapított meg,³ hogy „ez a középkori történet a lovagregény első magyar kísérletének látszik külsőségeiben is”. Császár szerint „az elbeszélés sűrű megszakítása hosszú párbeszédekkel, mutatja, hogy Kármán igen rossz iskolába járt, Dugonicshoz; szerencsére nem tanult tőle mást, mint a külső formát”.

Vajjon csakugyan regénynek készült-e *A fejveszteség*? Kármán *A' Magyar Asszonyi Nemhez* írt felhívásában⁴ az *Uránia* „foglalattyaúl”, az *Erkölcsei Tudomány* rovatban *dramatizált történeteket* is ígért. Annyi *A fejveszteségből* első látásra kiteszik, hogy modora Dugonics András alkotásaira emlékeztet; de engem nem a regényeire, hanem a drámáira, ahol is — pl. a *Toldi Miklósban* — éppen ilyen hosszú elbeszélő részletek vezetnek be a párbeszédet (tehát megfordítva, mint a regényeiben, ahol hosszú párbeszédet szakítják meg az elbeszélést). Az egész fölépítés inkább drámára vall, mint regényre, a cím maga is dramatizált történetnek mondja a művet, de föltevésém mellett szól még egy apró mozzanat. A töredék befejezése így szól:

Mint járt el a reá bízott követségekben a Gábor deák, miképpen ment végbe ez a nagy készülétekkel rendelt vitézi játék (stb.):
— — — — a jövő jelenések mutatni fogják.

Egy regény folytatását a szerző aligha nevezte volna „jelenéseknek”. Inkább lovagdrámának nézem a munkát, mint lovagregénynek, és azt látom, hogy mint dráma hasonló a Dugonics András honosított „szomorú történeteihez” — „tragédiáihoz”. Kármán tehát *A fejveszteség* közlésével próbált eleget tenni ígéretének. A műfaj kérdését, a továbbiak ismerete híján eldönteni nem lehet. Abban Waldapfel téved, hogy a darab „csak

a folyóirat fennállásának vége felé indult meg és folytatására már nem került sor” — a töredék az I. kötetben van, és nem tudni, miért nem jelent meg a többi kötetben a folytatás. A műfaj kérdése végre is itt nem fontos és nem változtat azon, hogy a töredék regénynek is, drámának is formátlan.

Kételeyeim vannak azonban két más, fontosabb kérdésben.

Az egyik az, hogy csakugyan eredeti munka-e *A fejvesztés* és nem inkább Dugonics módjára készült „honosítás”-e, magyar földre⁵ magyar nevekkal átültetett német lovagdráma.

Kármán műveiben vannak németességek. Bodnár Zsigmond a *Fanni hagyományából* egész csokorralaló germanizmust gyűjtött, de azok imilyenek:

- — — az enyimektől is fogja ezt kinyerni igyekezni — — —
- — — fogja ötet kérni megegyezéséért — — —
- — — ne hizlalják magukat szomorúságomon — — —
- — — vissza teszem magamat hajdani állapottyába — — —

Ezek nem fordításnak a föltétlen bizonyítékai, hanem annak az emlékei, hogy Kármán otthon a német beszédre már nagyanyja kedvéért is szívesen hajló környezetben élt, olvasmányainak legnagyobb része német volt és Bécsben legtöbbször németül beszélt. Ilyenkor az emberek magyarságán, egydarabig még a kiejtésén is jóidőre érzik a német gondolkodás, németes szókapcsolás, német mondatszerkezet. Ebben a töredékben azonban nem ilyenféle németességek a feltűnőbbek, amilyenek akkoriban az erre nem ügyelő író stílusában előfordulhatnak, hanem azok, amelyek egyenest fordításra vallanak.

Megkímélem olvasóimat a következő történetekkel és azokat eltakarom.

Szája mint egy gúnyolva félrevonult.

Ím ez sebhely homlokomon egy dühös jancsár nehéz dákosának jegye, mellyel bajtársam Dési Miklós fejét lecsapni akarta és melynek vágását én testemmel elleneztettem.

Köszönök *tinéktek* jó uraim.

Ha *úgy?* Isten szent áldomása reátok.

Szántál e immár valamely ifjat *egy* leányodnak?

Középen vendégeitől *bekerítve* Zongor.

Ezek a részletek, úgy vélem, elárulják, hogy *A fejvesztés* nem eredeti kompozíció, hanem egy német munkának a fordítása, föltevésem szerint egy német lovagdrámáé. Méghozzá nem is sikerült, hanem dőcögős, nehézkes fordítása. További, jelentéktelennek látszó részletek még többet mondanak:

Azokban az időkben, ahol (wo itt annyi mint: *mikor*) fegyver csattogott minden vidékein hazánknak.

Éppen ott (grade *da*, *akkor*) vonták félre foglalatосkodási az öreg Bobort.

Én *reád* lám nem nagy vétket vetek (vorwerfen).

Ki nem akar, ha én akarok? (Wer will es nicht?)

Aki magát *bízná* (der sich traut).

Ezennel *művelem* (sofort tue ich es).

Nemcsak, hogy fordítás érzik ki ezekből a részletekből, hanem *szótár-íz*. Az a szerény véleményem, hogy aki ezeket a szólásokat, mondatokat fordította, az nem is tudott jól németül, annak a fordításhoz szótárra volt szüksége. Abban pedig azt találta, hogy: a wo = ahol; da = ott; werfen = vetni, dobni; trauen = bízni, tun = művelni, cselekedni. Ezek nem Kármántól is elszenvedhető germanizmusok, amilyeneket a *Fannin* kívül egyebünnen is lehetett és lehetne még idézni — ezek tudatlanságok. Márpedig Kármán József már kora ifjúságában is nagyon jól tudott németül, ezt bizonyítják a „könyvek virágai”, a filozófiai töredéke, Markovicsnéhoz írt sok levele, és az elég szép számú germanizmus munkáiban. Ezért kell felvetnem a másik, említett kételyemet, hogy A fejezteség nemcsak, hogy nem eredeti munka, de nem is a Kármán József honosítása.

Olvassunk el egy-két összefüggő kis részletet is:

Az idő kitörlötte hamar kevésbé érző szívéből Zongornak halottja emlékezetét. Néha, ha a szokás, vagy valamely művforma mozgás felesége kamarája felé vonzotta, akkor igen-igen keveset megháborodott ugyan, de ezen kis felrezenését is elnyomták vadászatok. Zongornak főgyönyörúsége, vitézi játékok, s más mulatságok. — — —

Nem beszélem, mely kedve s kívánsága szerint volt ez a grófnak, ki Fruzinát szerfelett megszerette, hogy eggyel több legyen, kinek tanácsával megnyugtassa hánykódását elméjének, és leginkább, hogy Hyppolitusszal, akinek tanácsait becsülte, mert mindenkor bizonyos és szerencsés kimenetel követte azokat.

Ezek nem a Kármán mondatkötései, még fordításnak sem az ő stílusa, s nem érzem benne azt a numerozitást sem, amelyet Szinnyi Ferenc is csak kevés helyen talált meg benne, „többet azért nem, mert a novella nagyrésze drámai párbeszéd”. Szinnyi erre támaszkodva maga is — s egyedül ő — fölvetette, éppen a ritkán mutatkozó numerozitás miatt, hogy „eredete kétséges, valami Veit Weber-zsánerű német lovagtörténet szabad átdolgozásának látszik”.⁶

Végül egy további érvül azt is megemlítem, hogy a többek-

től dicsért archaizálás sem olyanvalami, ami Kármánra val-
lana. Kísérletnek nagyon érdekes, ebből a korból meglepő is;
de éppen ezért erőltetett is, és nem valószínűtlen, hogy a töre-
dék német forrásában is megvan, azt utánozta, aki lefordította:

Vajjon művelheti-e azt Bobor? az a kevély, amaz nemes nem-
zetében büszke Bobor, ki szembe szállott *vala* csak éppen most
Zongorral, nem az okból, hogy a vadat meg kívánja *vala* tartani,
de azért, mert Zongorral szembe szállni dicsőségnek tartja *vala*.

Ha Kármán gondolt volna archaizálásra, véleményem sze-
rint az nem így festene; de a nyelvnek ilyen mesterkelt átfor-
málása egész gondolkodásától távolállt, s az archaizálás éppen
arra vall, hogy e fordítás *nem* Kármáné. Nem is Dugonics And-
rásé, akit a fordító csak a dráma formai részében vett minta-
képül. Inkább valami színész, Kelemen László társainak egyike,
próbálkozott vele, aki tudott valamelyest németül, de szótárra
helyenkint szüksége volt.

Van azonban a dramatizált történetnek egy kis elbeszélő
részlete, amely szépségével külön figyelmet érdemel — ez a fia-
tal leánynak, Fruzinának leírása. Ezen mintha a Hainbund köl-
tészeteinek illata érzénék. Stílusa sima és majdnem ritmusos.
Az állítmányi névszó ezúttal párhuzamosan mindig melléknév,
a mondat élén hangsúlyt kap; Szentjóni Szabó László is gyak-
ran élt a numerozitásnak evvel a módjával.⁷

Szép volt Fruzina, mint a kedves hajnal,
Kedves, mint a főkélő nap,
Éltének 15. esztendejében, mint a bimbójából kifejlődött rózsza.
Vidám, mint az ifjú óz a szabad ligetek között,
Megalégedett, mint a bárány a májusi mezőkön.
Szelid és magához vonzó,
Kellemetes a nélkül, hogy ezt tudná,
Érzékeny a nélkül, hogy ezt titkolná.

Erről a szinte beiktatottnak látszó részről föl lehetne tenni,
hogy Kármán írta bele, vagy javította ilyen ritmusosra; de az
a valószínűbb, hogy a fordító ezt is a németben találta, és mert
egyszerű volt és sima — nem tudta elrontani. — Meg kell tehát
maradnom föltevésennél, hogy 1. *A fejveszteség* egy német lo-
vagdrámából készült, ú. n. honosítás, a történetnek magyar ta-
lajba való ültetése; 2. nem Kármán munkája.

Valószínűleg idegenből, németből honosította, de maga Kár-
mán, *A módi* c. kis szatirát. Sem Bodnár Zsigmondnak 1880-ban,
sem Szinnyi Ferencnek 1924-ben, nem volt kétsége arról, hogy
A módi Kármánnak nem eredeti alkotása, Belső okokkal érvel-

tek, s azokat ma is elfogadhatjuk. A divat túlzásaiban mindig van valami rosszalnivaló, valami komikus is. Túlhajtása már elvben megbélyegző arra, aki teszi, vagy majmolja; mert hiszen azt jelenti ez, hogy a külsőségek mindennél fontosabbak, hogy feltűnő külsőségekkel magamra akarom vonni és könnyebben vonom magamra a közfigyelmet, mint komoly belső tulajdonságokkal. De ez nemcsak nálunk, sőt a legkevésbé nálunk volt így. A női hiúságnak efféle megnyilatkozásaira, kényeskedéseire már Faludi Ferencnek is volt szava. Ám ő csak fordítást adott. Gvadányi a nemesi megmozdulás idejében éppen jókor áll ki a porondra a fő- és köznemességnek idegenes ruhaviselete ellen. Fodor Gerzson, az első köztársasági mozgalom egyik részese a „nájmódi” divatmajmait gúnyolja ki *Szerencsés exekució* című vígjátékában.⁸ A nájmódi Kármán korában fogalom volt.

A módi veleje azonban kevésbé a divatmajmolásnak, mint inkább a túlzás káros következményeinek megmutatása a házasságban. Az olyan asszony, aki legelsősorban budoárjának él, nem lehet jó feleség és nem lehet jó anya. A szerző egy házaspárnál tett látogatásának történetét mondja el: az asszonyt budoárjában, délig tartó öltözésében, semmittevésében, léhaságában — a férj pedig keservesen panaszolja el neki sorsát: azt az alacsony sorból való leánykát, „együgyű, ártatlan, hív angyalt”, akit feleségül vett, a nagyvilág eltörölte, szeles, könnyelmű, tékozló, vele és gyermekeivel nem törődő asszonnyá nevelte, aki nyakrafőre fölszarvazta őt. Ezt tette az „equipage, livrée, coiffure, budoár, table, ruha” — mert mindennek úgy kell lennie, ahogyan módi. Az asszonyt idegen országok boldogságainak követése, a gyermeakeskedés és a neki legjobban imponáló divat elámitották, a nagyvilág az anyai és feleségi érzéseket kiirtotta belőle, a módi a családi életet tönkretette.

A belső érvek, amelyek miatt a kutatók a rajz eredetiségét kétségbevonják, hogy főhőse, az asszony, a magyar miliőbe, az akkori magyar nemesasszony életébe, a feudális család rendjébe nem illik bele. Kármán ugyan — s e kérdésben Bodnár téved — láthatott nagyúri életet: pl. ifj. Ráday Gedeonné, a szepetmvir felesége, a híres-szép Fáy Zsuzsanna (Magyarország legszébb asszonyának tartották), hiú és a külső pompára sokatadó asszony volt; Kazinczy írja, hogy ragyogni vágyott és ragyogni tudott,⁹ azt is tudjuk róla, hogy bőven költekezett, de viszont hiú feleségnek és gondos anyának ismerjük.

A magyar „mezei” nemesség körében nem is talált modellt A módi hősnőjéhez. De a városi nemesség és főként a Bécs felé sóvárgással néző és életét részben ott töltő főnemesség körében igen. „A társasérintkezés formáiban, szórakozások nemeiben, iz-

lésben, időbeosztásban — mondja Sándor István¹⁰ — valóságos forradalom zajlik le ekkor főrendjeink körében”. Palocsay György *Nájmódi*ja már a század elején, majd Pállya István, maró dühvel kel ki ellenük, s hasonló éllel támadja Decsy Sámuel, „ahol Simon bíró hajtja a lovat”, vagyis, ahol asszony az úr a háznál. Orczy Lőrinc is kipellengérezte a női divatcikkeket.¹¹ Kármánnak látnia kellett e korszerű társadalmi mozzanatokat. Az „előkelők” dekadens életmódja és ennek a terjedő, romboló hatása, az uralkodó társadalmi osztály erkölcstelen élete (a maga ifjúkori emlékeiből is) nyilván szemet szúrt neki. Ebből a szempontból tehát a szatirikusan írt novella, már csak ötletes fordulatai miatt is, lehetne Kármánnak eredeti alkotása. Ha mégis azt hiszem, hogy honosítással van dolgunk, annak az az oka, hogy az egész novella íze olyan, mint a német polgári izlés harca a franciáskodó főnemes asszonyok ellen. Még a novellában szereplő, udvariatlanul szókimondó öregben, „jó, igaz, régi magyar úrban” sem látunk semmi sajtósan magyart, lehet ez egy Lessing-féle nyugalmazott német kapitány is, aki szintén „honosítva” került itt élénk. Nézetem szerint a szatirára jól illik az, amit Kármán az ebédről mond benne: az ételek nemei négy világrészből valók, az ebéd formája külsőországi, de — mi mindnyájan — magyarul ettük.

Hogy azonban az átdolgozás bizonyosan Kármán műve, azt az egész stíluson kívül egyetlen szó is elárulja benne.

„Bíz'isten úgy vagyok felöltözve, mint egy *bolondné*.” Nem az urát akarja evvel az asszony bolondnak nevezni, hanem magamagát, az öltözékéért tartja annak. A *társalkodóné*, *Szilfné* (eine Sylphide) szók helyességét Aranka György ellenében is megvédi.¹² Akár eredeti alkotás *A módi*, akár átdolgozás — a szatirával lehettek Kármánnak közvetlen társadalmi céljai. Egyúttal azonban az asszonyolvasók elé akart valami mulattatót, valami őket különösen érdekelt is tárni.

Ugyanez lehetett a célja a házaselettel foglalkozó másik cikkének is, amelyben emennek ellenképét látják. *Egy új házasság levelei barátjához* a címe. A boldog szerelem áradozása ez, sok komolyság, sok melegség szól belőle. Három levélre terjed. Az érzelmesebb első levél egy kicsit német ízű.

Lenyomtatván ezen mennyei érzések terhétől,
térdre esvén dicsértem a természetet urát,
aki ezt a szeretetet s hivségeit öntötte sziveinkbe.

Niedergedrückt — — — zu Kniee gefallen — — — kihangzik még a magyarból is. Nem felöltő germanizmusok ezek, de az ember itt-ott önkénytelenül német szöveget sejt mögöttük. Azt

hiszem, ezt érezte Bodnár is, mikor azt írta, hogy „egy-két hely, néhány mondat átdolgozásra látszik mutatni”. Ezenkívül nincsen rá más okunk, hogy eredetiségében kételkedjünk, bár egyre fülemben cseng egy valahol látott német cím, amelynek azóta nem tudtam újból nyomára jutni: *Briefe eines Neuvermählten*. Döntő azonban errenézve, miként *A módira* is, az volna, ha forrását megtalálnók.

Annyi bizonyos, hogy költői elgondolás szülte. A kedves kis pajkosság, hogy „Julia szemei nem azt a vig és trefás mosolygást mutatták, amely neked is egyszer veszedelmes lett” — bizonyos közvetlen, valószerű, majdnem reális színt ad a leveleknek. Arra is gondolok, hogy Pajor Gáspár fiatalon, még tanulmányai végén megházasodott és megtelepedett Szentendrén. Fordítás, vagy eredeti: ennek a kis személyes vonatkozásnak lehet belső tartalma és az egész egy kis epithalamium-féle is lehet, a fiatal pár tiszteletére. Ilyennek képzelem Kármán a boldog házaseletet. Kedves kép a levélben az öregeké — „bennünk látszottak megifjodni” — és a gyermeknevelés ábrándja (Kármánnak mindig kedves témája a nevelés). A *bolondné* jut eszünkbe, mikor megtudjuk, hogy Julia nem szereti a hivalkodást, maga cifrázását, „nem azon bolondságoknak egész summáját, amelyeket a nagyvilág tökéletességekké és dicséretes tulajdonságokká privilegiált”. — Az utolsó levél a társaságok hiú, léha beszélgetési témáit szidja. Rousseau-i gondolat, hogy Julia „inkább anyja, mint asszonya cselédeinek”. Tudja, hogy kötelességünk „ezen szegény embereknek ellenséges rendelését a mi szelidségünkkel türhetővé tenni”, — hasonló ez ahhoz, amit Szentjóni Szabó László az *Émile*-ből fordított.

A kis novellának néhány apró elemére Fehér Sámuel, némi jóakarattal, a *Nouvelle Héloïse*-ben, az új házásra Saint-Preux ábrándjaiban vél rábukkanni. A kert is, és hogy azt Kármán is Elysiumnak nevezi, a gyermeknevelés örömei is emlékeztetik rá. Ennél fontosabb, hogy Kármán *Az új házasság leveleiben* is az „újnemes”, a polgár szemével néz és lát mindent; a fölvilágosodott polgár értelmiségi típus szól belőle lépten-nyomon. Polgári talán abban is, hogy barátjával gazdag leányt vetet feleségül, ezt azonban „magával hozott gazdagsága sem kevélyé, sem tékozlóvá nem teszi”. Érdekes, hogy ezekkel a vonatkozásokkal is csakugyan ellenképe a novella *A módi* szatirájának.

A *Szeretet és házasság* is ez utóbbinak problémáival foglalkozik. Afféle szerkesztői üzenet (és talán azért eredeti). Arra a kérdésre válaszol, hogy a szerelem rózsaszínű napjai után miért változik a „szeretnek szent forrósága” mindennapi hidegséggé. A felelet: ez nevelés kérdése. Mindaddig, míg a házasság-

kötések alapja egyfelől az érzéki szerelem, másfelől az auri sacra fames, „a házasság úgyszólván csak nevével és ceremóniáival különbözik a barbarus rabvásárlásától”. Igazi, tartós szeretet akkor van a házasesetben, ha forró indulattal együtt jár a józan okosság, szív és ész mindkét részről találkozhatnak. Erre kellene az ifjakat, de különösen a leányokat nevelni. „De hol veszi — szól a befejezés — az ifjúság a mostani nevelés mellett ezt a gondolkodásra való erőt és ezt a szívtisztaságot?” E nélkül pedig ritka a boldogság. — Ez a kis filozofálás — a cikk maga mondja annak — egy 25—26 éves legényembernek a tanítása. Talán a maga átviharzott ifjúságára gondol, amelyből már le-szűrődött a józan okosság.

Mindezekben a cikkekben csak szordinóval szól egy kis társadalomkritika. Szemmellátható az állandó törekvés, hogy Kármán a nőket érdeklő témákat keres, már pedig a házasság leginkább az. Az *Uránia* bejelentett célja szerint van ezekben a közleményekben nevelő, oktató, művelő célzat. De hiába keresünk bennük azt a Kármánt, akit antiklerikális és materialista olvasmányokon felnőtt embernek ismertünk meg, aki Bécsben, az „aufklärismus” középpontjában élt, a *Fanni hagyományai*-ban az imént is a feudális társadalom egyik nagy bűne ellen harcol. „Mennyire hatották át a kor politikai és társadalmi eszméi — panaszkodik Bodnár¹³ — alig tudnók megmondani. Az „*Uránia* ritkán hódol a modernebb világnézetnek”. Még azt is fölteszi Kármánról, hogy a francia forradalom fordulatai elnémitották haladó gondolkodását. Nagyon tévedett. Az *Urániá*-ban igenis mindenütt nyoma van Kármán haladó gondolkodásának. Nem volt kirobbanóan forradalmár szellemű, de megértette, sőt több tekintetben túlhaladta korának eszméit, és a cenzúra irodalomgyilkoló, legsötétebb éveiben is módot talált rá, hogy felvilágosodott gondolkodásának, ha burkoltan is, nyomtatásban is kifejezést adjon. Olvasmányainak hol a szerzője, hol a témája olyan, hogy valamiképpen megmutatja: hol tart fejlődésében. Az *Uránia* is tükrözi ezt. *A windsori erdő*, *A kincs-ásó* és az *Eldorádó* mutatják a sort. Valamennyi arról is nevezetes, hogy névjelzése (Kn.) alattuk van.

Pope-nak, az angol fölvilágosodás e jelentős alakjának — a nagy Bolingbroke barátjának (akinek jellemző jelmondatát, Nihil admirari, Kármán is, mint láttuk, beírta jegyzetébe) — Bécsben ismerkedhetett meg a munkáival, ott jutott kezébe az a francia kiadás,¹⁴ amelyből az *Uránia* egyik cikkét (talán már akkor, és nem is most) átültette. A *Windsor forest* (Mylord Lansdownehez) a legszebb leíró költemények egyike. Kármán kiélvezhette benne, aminek maga is mestere volt, a természetleírás-

nak minden káprázatos pompáját, kifejthette a (kissé meg-
rövidített) fordításban a maga művészi tudását, stílusának min-
den elérhető szépségét. Átéltette Pope-nak lelkendező gyönyör-
rűségét. Valóban, a fordítás sima, esztétikus,¹⁵ Fest Sándor vé-
leménye szerint, aki a filológus szemével vizsgálta a fordítást,¹⁶ még így is a szöveg tömörítésére törekedett, sőt itt egy
hibát is követett el: a fogoly és a fácán vadászatának leírását
összevonta és a fogolyra egyesítette, jöllehet a lelőtt fácán le-
írása — amely így kimaradt — Pope költeményének egyik leg-
nagyobb szépsége.

A *Windsor forest* azonban nemcsak gyönyörködtető költői
leírás. Még a legszebb sorokból is kicsendül a kapitalista Anglia
utilitarizmusa: balzsammal és gyantával illatos növények nem
olyan érdekesek, mint a cserfák, amelyek a kereskedelmet föl-
virágoztatják és az angolokat a tenger uraivá teszik. Az arany
kalászok arra emlékeztetnek, hogy a szorgalom a gazdagságnak
édesanyja. Az agár lefekszik és figyelmesen lesi a prédát, míg az
belekeveredik a kifeszített hálóba: így tesznek Albion hadakozó
fiai is, ha egy várat akarnak bevenni: vigyázó szemekkel fi-
gyelik azt, míg végül „az erőtlen népre ráütnek, és kiszégezik
Nagybritanniának zászlóit hirtelenséggel”.

De Kármán is tudta, mit választ fordításra. Nem csupán
és nem egyedül a természet pompájának leírása ragadta meg.
Pope is a világot fölvilágosodottan néző polgárember volt. A
társadalom legnagyobb kérdéseire, a szabadság és az elnyomatás
kérdéseire mindig fölfigyelt. Az erdő legszebb fáiban is a hajó-
kat látja, amelyek eljutnak egy új világba, és ott megbámul-
ják őket: béke legyen mindenütt. Ne legyen panaszolkodó, ne
legyen rabszolga. Élhessen az indus „az új világban” szabadon,
szabaduljon föl a járom alól, amelyet nem érdemelt meg, Peru
maga igazgassa magát és Mexikó kapja vissza régi fényét — —
— Pope-nak és Kármánnak a windsori erdő az egész világ sza-
badságáról beszél.

Az új világból el kell tűnnie minden sötétségnek, a babo-
nának is. Erről szól Kármánnak egyik legjelentősebb, meséjével
is érdekes fordítása, *A kincssásó*. „Egy régi krónika szerint”
mondja el, és a Rajna partján játszódik a történet — tehát
német forrása volt. A német irodalomnak rengeteg *Schatzgrä-
berje* közt¹⁷ eddig nem sikerült ennek nyomára jutni.¹⁸ Gott-
schedtől Kovachich Márton Györgyig sokan harcoltak akkor a
babonáság ellen. Leginkább Gottsched folyóirataiban reméltem
— sikertelenül — a nyomára jutni. Már Petrarca egyik munká-
jában van egy rajz, amelyen egy gyermek világosságot sugárzó
csészével áll varázslók, kincssásók és a sátán mellett.¹⁹

A föllobbanó fényes lángot, mint Goethe *Schatzgräberje*, az az *istenes* nemesember is látja, aki — mondja a mese — *a hitetlenségtől és szabadongondolkodástól oly messze volt, mint az ég a földtől.*

Reggel megjelenik nála egy fekete, lobogóhajú idegen, tógában, és elárulja, hogy ott kincs van elásva. A nemesember fukar és kapzsi. Gazdag neveltleányát kolostorba akarja kényszeríteni, hogy annak a vagyonát is megkaparinthassa. Propercius — így hívják a feketetógás embert — azt is megígéri, hogy a leányt erre a lépésre rábírja.

Mikor a kapzsi nemesember elásott kincs hírét hallja, késznek mutatkozik rá, hogy éjjel kimenjen Propercius-szal a váromokhoz, ahol a föllobbanó lángot látta, és ott kísértetet idéznek: a pénz őrzőjét. Propercius parancsszavára valóban megjelenik a szellem, „az utolsó azon nemes bajnokok közül, akik valamikor e várban laktak”, s elárulja, hogy a kincshez hozzá lehet jutni „sok imádság, alamizsna és fundációk által”. Ki mennyit ad e célokra, annak tízszerese lesz a jutalma. Valóban: a nemes háromszáz tallért ad a falu papjának „szegényei számára” és Propercius tizednapra meghozza a háromezer tallért. Ez jut most (további befektetésül) a franciskánusoknak és a gvardián maga jön el a nemesemberhez az adományt megköszönni. Így folytatódik ez odáig, mígnem a kapzsi 300 000 tallért ad Properciusnak, hogy ebből talált gyermekek számára építsenek házat és a többiből a magisztrátus a gyermekeket lássa el.

Közben Propercius egy görbe tükörrel megmutatja Rozáliának, a nevelt leánynak jövőjét, ha férjhez menne: Rozália önmagát látja véres törrel a mellében. Egyszeriben hajlandó lesz kolostorba vonulni.

Az ostoba hiszékenység újabb próbatételül most Propercius elmondja a nemesembernek a maga élettörténetét. Első ízben, ez az érzése, a kereszténység mártírja volt és fejét vették. A nyakán most is látszik köröskörül egy véres csík. Meg is mutatja. Négyszáz évvel ezelőtt Rómában kezdett újra élni, rejtelmes utak során ott kapta ezt a tükröt egy mágikus elszenderedésben fekvő szűztől, aki „festett poharakban égő világok igézően játszó fénye mellett” — egyiptomi edényekben égő hat láng között, aludni látszott. Egy másik szellemtől egy varázspálcát kapott — ez volt valamikor Mózes pálcája — s mikor egy kriptában a „halálcsontok” mozogni és zörögni kezdtek előtte, a pálcá megfordítására csönd lett. Sok izgató élmény között három napig kellett a városban lennie, s ezalatt oly titkoknak járt a végére, aminők „csak az utolsó napon jönnek világos-

ságra". Megtanult az emberi szíveknek „legtitkosabb rétjeiben” olvasni, gonosztevőket leplezett le, holtakat támasztott föl, és rejtett kincseket hozott ki a föld gyomrából. Sok embert tett boldoggá, de ő maga mindig boldogtalan volt.

A nemes most már föltétlenül hitt neki és rendületlenül bizott az utolsó „befektetésért” járó 3 millió tallérban.

Ez utóbbi helyett már csak egy levél jött. Ebből kiderült, hogy az ál-Propercius, Rozália választotta, elvitte a leányt feleségül, s vele a 300 000 tallér papi alamizsnát. „A tervnek — írja a levélben — el kellett sülnie, mivelhogy az úr fősvénységén és babonásságán volt építve. Sőt az a vaktság, amely által ezen tulajdonságok fogva tartják az úr okosságát, oly nagy, hogy gombább szemfényvesztés által is elérhettük volna célunkat. — — Ha egyéb hasznot nem húzna is abból ezen tanulságon kívül, hogy a kincsásással nem sokat nyer az ember — nem adta ki hiába a pénzt.”

Nem lehetetlen, hogy az elbeszélés magának Kármánnak alkotása, mégis inkább fordításnak mondtam, annak tartom. Maga a Rajna vidékéhez fűzés, a kincsásás gondolata, a szereplő alakok — inkább német forrásra mutatnak.

A nagyon ötletes, majdnem érdekesítő mese elsősorban a babona ellen harcol. Ugyanakkor antiklerikális is. Propercius az első 300 tallért a falu papjához küldi a nemesemberrel. Százat belőle a pap belátására bíz, kétszázat a falu szegényeinek szán. „Azt mondják — szól az elbeszélés — hogy ettől az órától fogva nagy tisztelője lett a pap a bölcs Properciusnak.” A következő 3000 tallér a franciskánusoké lesz. „Másnap reggel megjelent a gvardián maga a várban, hogy a Deo gráciást beteljesítse a nemesembernél, minden fráterek nevében.”

A babonát, a vakbuzgóságot és az ámitó, pénzéhes papokat csúfolja ki a mese. Kármán nagyon jól megválasztotta, hogy mit fordítson le az *Urania* olvasóközönségének, a nőknek. Eszmei téren nem titkolta a meggyőződését, s amennyire a fokról-fokra haladás kívánta, programja szerint, mindig egy lépéssel előre ment.

Az *Elisa* szerzőjénél fogva is, tárgyánál fogva is nagyon érdekes. Raynal, Rousseau kortársa nemcsak eminenter egyházellenes író, hanem a szabadságért folytatott küzdelmeknek abban is bajnoka volt, hogy az elfoglalt és kizsartolt gyarmatok népéért bátran és elszántan szállt síkra. Különösen antiklerikális írásaiért és cselekedeteiért számúzték Franciaországból. Nem véletlen, hogy műveit, köztük főmunkáját, az *Histoire philosophique et politique*-ot²⁰ első köztársasági mozgalmunk vezető személyiségei is sokat forgatták. Martinovics Ignác a francia

forradalmi propaganda-központ munkájáról szóló, már a börtönben írt emlékiratában²¹ mondja, hogy a jezsuita-rend föloszlása után a bölcsészet és a szabadkőművesség nagy fejlődésnek indult. „Man las mit Begierde (falánkul olvasták) einen Helvetius, Voltaire, Montesquieu, Rousseau und Raynal.”

Laczkovits is emlegeti Raynalt övédelmi iratában.²² Batsányi ugyanakkor hosszabb Raynal-idézetet szúr bele elkészült védekező irásába.²³ Kazinczy Ferenc az öngyilkossá lett Jenisch Dániel jellemző mondatát másolta le, amely Raynalról így szól:

Humani generis adversum tyrannos propugnator acerrimus.²⁴

Őz Pálnak halála után a fiscus által elárverezett könyvei között ott szerepel az *Histoire*.²⁵ (Őz kivonatot is készített belőle.)²⁶ Ezekután érthető Kármán jegyzete, hogy

Raynal, akit ki nem ismer? ez a kedves író, kinek minden sora szívünket számtalan érzésekkel tölti, minden szava képzesünket gazdagítja, az a fenséges író, az emberiség bajnoka, a letapodott nyavalyás szerecsennek az európai hatalmas ellen védelme.

Raynalról a pozsonyi *Magyar Hirmondó*, Rát Mátyás hetilapja, már 1781-ben, első évfolyamában megemlékezett: az indus gyarmatokról szóló könyvét nyilvánosan elégették, s neki magának menekülnie kellett hazája zsarnokai elől.²⁷ Ez a sokféle nyom mutatja, hogy nevét és munkáit nálunk a háladó körök mennyit emlegették — jogosan írja tehát Kármán, hogy — ki nem ismeri őt?

A cikk, amelyet lefordított, Raynal fiatalon elhunyt barát-nője, Draper Eliza emlékezetének szól. Kármán bizonyára meglátta benne azt az asszonyi eszményt, amelyet remélt női olvasótáborának érdemes bemutatni. Raynal Lawrence Sterne-nel együtt lelkesedett Elizáért és együtt siratta meg a Travankoreban, Előindia déli, gazdag tartományában, angol szülőktől született asszonyt. Eliza ott nőtt föl az angol gyarmaton, a tengerparton: bizonyára része volt benne, hogy Raynal a gyarmati népek kegyetlen sorsával annyit foglalkozott. A tengerparton raktárak gyűjtötték az angol hajók számára a gazdag tartomány kincseit, a hinduk pedig, mint kizsákmányolt rabszolgák dolgoztak „a világ urainak”. Raynal megjövendöli, hogy eljön egy másik idő:

Egykor eltűnnek ezek az európaiak rakodó társai az ázsiai tengerpartokról. Fű takarja őket, és a megbosszult indus omladékaik épít, minekelőtte egynéhány századok elfolyának.

Kármán tehát innen is tud a gyarmatosítás átkairól. Az

egykor II. Józsefet dicsérő embernek már végképpen kinyílt a szeme. Kedvére való ez a cikk; egyrészt a nőknek női ideált mutat be, másrészt kissé rávilágít a gyarmatok életére — és eszébe juttat az olvasónak egy másik gyarmatot... Eldorádót...

Mondának ő nevezte el a regét (Sage)²⁸ és tud egy mondát Eldorádóról, az arany mesebeli országáról, ahol a gyermekek gyémánttal játszanak, a bor a patakokban folyik, a méz a „ház-héjáról” csepeg, nyársonsült nyulak ugranak le a tűzhelyről. Tejjel-mézszel folyó Kanaán ez az ország — csak a bennlakók nem látják a hasznát. Feketeepéjű filozófusok mondják, hogy a kincsekhez a lakosságnak nem szabad nyúlnia, a drágaköveket elviszik, kicsiszolják és úgy adják megint el nekik. „A természet minden adományaiban torkig úsznak — és szegények.” Azért legszívesebben az ivásnak adják magukat, henyék, izlésük nincsen, értelmük vak. — „Hol fekszik ez az Eldorádó?” — kérdezi Kármán.²⁹

Nemcsak Raynaltól tud a gyarmati népek sorsáról. Van itt-hon is egy Azinga, egy Travankore. Az osztrák gyarmatosítás — íme ennyire tisztán látja, mindenki megérthette elbeszéléséből, hogy — hol fekszik ez az Eldorádó. Majdnem vakmerőség volt 1794-ben ezt a kis cikket, mégpedig a *Kn.* jelzéssel közzétenni. De megtette. Panglosse-nak, Voltaire *Candide*-ja híres vademberének szájába adja a „mondát” — de maga mutatja meg, hova érett a politikai szemlélete.

Abafi Kármán művei közé fölveszi ifjúkori jegyzeteiből a *Das philosophische Testament*et is, magyar fordításban, nyilván azért, mert a jegyzet szerzőt nem jelölt meg. Már volt róla szó. Itt, a fentiekkel kapcsolatban csak társadalmi és antiklerikális vonatkozásait említem meg. Mihelyt eszünkkel — mondja — csellel és fufanggal — másoktól vesszük el szükségleteinket, a természet ellen vétkezünk. Még itt is talál módot a gyarmatosítás elítélésére. A papok kezében a hit az ész játéka:

Die Spekulation des Verstandes ersann Systeme, imponirte andern, schmiedete die unspekulirenden Köpfe in Fesseln, er fand Scheiterhaufen, machte den Glauben zur Statsmachinerie, erregte Religionskrieg. Also sagen musse man: alles Böse der Welt, was Priester unter der Larve der Religion verübten, verübten sie blos allein durch den Verstand.³⁰

A boldogság fogalmát is leegyszerűsíti: boldog az ember, ha van mit ennie, ha lakása van és ruházata, érzékei eltompultak a fájdalom iránt, ha mindig élvez — és sohasem gondolkodik. Ez a rideg, szkeptikus fölfogás arra vall, hogy Kármán az ember

léte és boldogsága kérdésében, ha ez az elmefuttatás is érdekelte, a pesszimizmus határára is eljutott. Messzebb ment, mint ameddig fölvilágosodott, józan gondolkodása vitte. De világnézetének haladó vonásait mindemellett megőrizte, sőt — mint írásai mutatták, — szemlélete sokat tisztult: már szatirával tudta látni a misztikus szélhámosságot, s mélyebben-komolyabban kirablását az országnak, mely Eldorado lehetne...

VIII.

MŰVÉSZETTÖRTÉNET — KISEBB FORDÍTÁSOK

A haladás gondolatának terjesztéséhez tartozott, hogy olvasóközönsége figyelmét a művészetekre is irányítsa. Itthon maga sem sokat láthatott a festő- és szobrászművészet alkotásaiból. A Ráday-család Mányoki Ádámmal, a drezdai udvari festővel, a két híres Rákóczi-arckép alkotójával örökíttette meg magát, Ráday Gedeon pedig képeket festetett péceli kastélyának nagytermébe. Ismeretes volt Kazinczy eleven érdeklődése a képzőművészetek iránt. Bécsben Kármán előtt is föltárult a Belvedere, látott bizonyára főúri képtárat is, megfordult az Artaria-műkereskedésben — új érdeklődési kör, új esztétikai gyönyörűségek nyíltak meg előtte, s megint éreznie kellett elmaradottságunkat. Nálunk mindennek semmi nyoma, a művészettörténetnek talán a fogalma is teljesen ismeretlen. Ez is egy vonal, amelyen, az asszonyokon át, a magyarságot nevelni kell. Jó érzékre vall, hogy az *Urániában* viszonylag sok az ilyenirányű cikk. A legjelentősebb közülük — ennek forrását megtaláltam: szerzője miatt is — a düsseldorfi képtár remekeinek ismertetése. Ez a cikk rövid kivonata a modern műelemzés egyik úttörő munkájának, Wilhelm Heinse nevezetes alkotásának *Über einige Gemähde der Düsseldorfer Gallerie*. Gleimhez címzett levélformában írta őket és Wieland *Der teutsche Merkur* című lapjában adta ki.¹ Az *Ardinghello* szerzője, amely művében bacchusi érzékiség az olasz reneszánsz páratlanul mély átélésével párosul, finom érzéssel elemzi a nagy „képformálókat”; emberábrázolást keres a képből, nem isteneket és istennőket, és érzékies fölfogása a legteltesebben Rubens művészetében éli ki magát. Nagyjelentőségű alkotásából Kármán, sajnos, nem ezt a legjobb részt adja, vagy Giulio Romanót, akinek erotikus művészete Heinse beállitottságával leginkább találkozik, hanem eklektikusan: egy kis Rafaélról szóló szakaszt, s Pietro di Cortona, Guido Reni egy-egy képéről szóló részt kivonatol. De Kármán korszerű gondolkodása, világszemlélete mégis megnyilat-

kozik abban, hogy egy *Keresztelő János a pusztában* című kép elemzését és benne a Heinse fölfogására nagyon jellemző részleteket fordítja le: emberi szempontból emlékeztet arra, amit Racine műveiről a színpadot illetően állított. Apolló — úgy mond — sohasem lehet nekünk a művészetben annyi, amennyi „ez az *embertársunk*, János — — — ő minékünk magas tökéletességében is atyánkfia — — — őt megértjük, mert ő is úgy goncolkodik, mint mi”; Apolló pedig az, amire Kármánnak rá *kell*et akadnia. Mikor asszonyokon át művészetek ismerését és megbecsülését akarja terjeszteni, bármilyen gyenge kivonatban is, az így alakuló „csinosodásnak”, művelődésnek a fölvilágosodást kell sugározni.

A berlini Heinitz-palota leírása azért lehetett neki kedves, mert Ráday Gedeon péceli falfestményeire emlékeztette. Oszlopokról, és pedig a görög oszlopokról igen értelmes cikket ad másutt — forrását nem ismerjük — a tornyokról azt hirdeti, hogy szebbek a karcsú, hegyes, sőt a csonka tornyok is, mint a barokk dudorodások (protuberanciák), és különösen, mint a kupolák. Más alkalommal a szarkofágokról, majd a mozaikművészetekről beszél. Látszik, hogy a művészetek ismertetésében sokoldalúságra törekszik.

Mindjárt az I. kötetben van egy cikk, amely még külön figyelmet érdemel: a *Kertek eredete*. A rövid ismertetést, amely bevezetés a babilóniai állítólagos függő-kertek, az alcinousi kertek és Plinius majorsági kertjeinek leírásához, két társadalomtörténeti szempont miatt emelem ki. Az egyik, hogy a fejlődés természetes rendjéhez köti a kertek történetét is: a nyelv, a beszéd első *vad* szülőinél az indulatnak egy-két hangból való felkiáltása volt — a kertek, az első, kezdetleges embernél úgy keletkeztek, hogy kunyhóját körülültette az élelemhez legszükségesebb fákkal és füvekkel, később pedig árnyékot is teremtett magának. A másik, éppen ilyen fejlődéstörténeti irányban jár, mikor azt tanítja, hogy az ember — mihelyt nyugodtabb és bátorságosabb lett az élete — szeretett megpihenni szőlőtökéje, fügefája alatt — „és még akkor is nagy élesítése kellett az érzéseknek, hogy mulató-kerteket plántálni kezdjen”. A kertek eredetének igazi kora pedig akkor következik el, mikor az embert „a nyughatatlanság megünása, a társaságtól való megtsömörlés a magánosságba úzi”. Látnivaló, hogy Kármán nem teológiai vagy bibliai alapon nézi az emberi fejlődés kezdetét, hanem naiv racionalista módjára.

Lépten-nyomon azt látjuk, hogy 1. Kármán olvasmányai — hiszen azokból fordít — mindig racionalista fölfogású művek, 2. folyóiratában korszerű tudást és ismereteket terjeszt. Még a

váradai tüzesvas próba ismertetéséhez is hozzáfűzi jegyzetben,² hogy „talán csalárdság is történt ez időközben (a tüzesvas helyét t. i. három napra bekötötték és bepecsételték) és az égetés hirtelen segítőszerek által meggyógyított. Mivelhogy sokan sérelem nélkül mentek el”. Állandóan előretörő, a haladás eszméinek terjesztésére vágyódó szelleme a legkisebb jegyzetben sem tagadja meg magát. Még a *Fata Morgana* c. leírást is mintha azért fordítaná, mert szó van benne róla, hogy a nép a délibábot a rosszellemeknek tulajdonítja. Márpedig a lusta ész (a „henye emberi elme”) az, amely a nehezen megmagyarázható dolgokat láthatatlan valóságoknak szokta tulajdonítani. De a józan vizsgáló — gondolkozik. A Nagy Sándor és a halhatatlanság forrása Aristoteles dicsérete. Még Nagy Sándorra is talál — nem az író, nem a fordító, hanem Aristoteles — mentséget, hogy jobb volt a többenél, de azért elmondják róla benne, hogy kevély pompával kegyetlen uralkodó volt és országokra szomjazott. — A *Windsor forest* fordításának párja lenne a *Kasmírról*, erről a kis hindú tartományról szóló gyönyörű leírás, de töredéknek látszik, nem tudjuk, miből, miért fordította Kármán, mit hagyott el a végéről.³

Kazinczy tudvalevőleg nagyon megkövetelte a költőktől, hogy ha fordítást adnak, mondják ezt meg a szerző nevével együtt. Kármán műveinek — darabszám szerint — legnagyobb része az. De Raynalon és egy kis epigrammán kívül csak két fordításáról árulja el, hogy honnan vette őket. Az egyik M. G. Lichtwerhez, tanító-mesék ismert írójához fűződik, *A vándor* a címe és a kártyásokat gúnyolja ki. Fontosabb a másik: *Petrarka remetesége*. Az *Uránia* I. kötetében jelent meg és alatta van a *Kn.* ismert jelzés. Kisfaludy Sándorig a *Volter és Grizeldisz* és a Zrínyi-reminiszcenciák óta az első magyar Petrarcafordítás ez. Nem valószínű, hogy az olasz eredetiből készült (bár a Markovicsné-levelek és Bécsben hallott operaáriák óta valamit konyíthatott az olaszhoz is), inkább franciából. A szonetteket prózában, de a maga szép, ritmikus prózájában fordította. Ő maga annyit mond: „próbául itt van egy-kettő szabad fordításban”. A szonetteket nem választotta el egymástól, Abafi pedig két darabban közli őket. Mint megállapítottam, valamenynyit a Laura halála után írottakból való, tehát a II. résznek négy darabja (éspedig ebben a sorrendben: 33., 11., 34. és 5.). Még csak azt jegyzem meg róluk, hogy nemcsak elég költőiek, de eléggé hiven követik is Petrarca szövegét. A kor divatja szerint ezeket a változatos, de kevés kivétellel komoly tárgyú darabokat anekdotákkal vagy anekdota-jellegű kis történeli elbeszélésekkel, mendemondákkal, továbbá mesékkel és epigrammákkal

szinesítette. Az utóbbiak egyike, *Egy festett vén asszonyra*, Ewald Chr. Kleist eléggé ismert epigrammája, amelyet már előtte *A kendőzött Vetulla* címmel (*An die geschminkte Vetulla* az eredetinek a címe is) Szűcs István, a téti pap is lefordított. Egy másik II. Józsefet dicséri. Ez persze 1790 előtti, tartalmából is kitetszik, hogy a császár életében készült — s annál inkább, mert a Rádayakkal együtt akkor még Kármán József is rokonszenvvel nézi Józsefet. A többi négynek forrását nem ismerjük, mind fordításnak látszik és egy kis sikamlósság — a *Bé-vezetés* minden ilyenirányú fogadkozásával szemben — nem hiányzik belőlük. Egyébként ilyen kisikamlások Kármán írásaiban soha sincsenek. Markovicsné nem is kétértelmű tréfáira sem reflektált.

Az epigrammáknak külön nevezetességük, hogy rimes, hang-súlyos versek.

Közbevetőleg itt jegyzem meg, hogy ez epigrammákon kívül Kármánnak csak két verses próbálkozását ismerjük; érdekesképpen mind a kettő a nemzeti ellenállás egyik jeles harcosához, Rátz Sámuel orvosprofesszorhoz kapcsolódik. Rátz Sámuel, aki már 1777-ben, nálunk először, s mindjárt magyarul adott elő belgyógyászatot (*a belső nyavalyáknak orvoslása*), majd a sebészet (*borbélyi tanítások*), utóbb a bonctan, s végül az élettan professzora volt — 1779-ben részt vett Bessenyei megbeszélésein: ott volt a *Hazafiúi Magyar Társaság* megalapításánál. Előadásaiban II. József korában és rendeletei ellenére sem tágitott a magyar nyelvtől. Harcolt is a nyelv jogaiért.⁴ Láttuk, hogy ő volt a Ráday-család orvosa is, a fiatal Rádayak, s úgy látszik, maga Kármán is, hozzá fordultak bajaikkal. Egy darabig a szittnyai és csábrági uradalmak igazgatásában is része volt. Evvel függhet össze Kármán csábrági kirándulása. 1794 április 20-án harmadmagával⁵ járt Hontban, a Koháryak csábrági várában s ez alkalommal, ott pihenőben, írt egy kis kétstrófás verset a vár látogatókönyvébe.⁶ Társai Geramb Ferenc Károly körmöci bányakamarai tisztt, egy utóbb (1808) bárósított család tagja,⁷ „Ignatius de Rátz”, az orvosnak bizonyára az a fia, aki utóbb az 1797-i nógrádi nemesi fölkelésben részt vett. Kármán Pestről ismerhette, s nyilván ő biztatta a társaságot a kirándulásra.⁸

Ez év őszén megjelenik Rátz Sámuel *Sebészetének* II. kötete. Az elsőnek egy-egy része elé Ányos Pál, Földi János és Csokonai írtak verseket. Bizonyára Rátz Sámuel kérésére ez elé — ugyanarról a napról kelteve, mint az *Előszó* — (július 26.), Kármán írt verset.⁹ (Mindkét verset közöljük a *Függelékben*.) Gyöngé kísérelt mind a kettő, de gondolat mindegyikben van. Kármán

sohasem tartotta magát versfaragónak, és de Sacy szavaival élve: poéta volt vers nélkül is. Verses epigrammáiról is áll az, amit most e két versről mondtunk.

Tanítómeséinek sem tudjuk a forrásait. Egy-kettőnek témája nem ismeretlen a műfaj nagyobbnevű művelőinek munkáiból,¹⁰ ezek még akkor sem a modoros mesék. Egyiknek-másiknak, pl. az elsőnek tanulsága nagyon szellemes is:

Ha valamely író hibáitokat eltalálja, ne kiáltstok vérengző, tele torokkal: Feszítsd meg! Ő a tükört tartja előtökbe; mit tehet ő arról! ha magatok képét abban megismeritek.

A legtöbbjének az az érdekessége, hogy Kármán kedves témájára, a házasságra vonatkozik. A leány adjon valamit magára férjhezmenetele után is, ne legyen rest és mocskos, mert így keserű lesz a házaselet. — Ne pénz, név, tisztség, hanem hajlandóság vezesse a leányt, mikor férjet választ. — Útálatos a szeretet, amelyet áruba bocsátanak. — Boldogtalan, aki áron veszi meg az öt útáló leány ölelését — stb. egyöntetűen visszhangozzák Kármánnak nagyobb dolgozataiban hangoztatott elveit a házasságról. A mesék legélesebbike azonban, A régiség már irodalmi célzatú: a régi nagy írókat, az aranyidők géniusait bizonyos új írókkal állítja szembe és az újakról állapítja meg: „erkölcsötök piperés, de vesztegetett; írástok kölcsönvett. Csak azon rágódtok, ami gazt a régiség meghagyott”.

Anekdotás, részben történeti tárgyú elbeszélései kalendáriumi színvonalúak. Kedves néki az igaz barátság témája, erre több példát tud. Valamennyi közül azonban az a legtalálalóbb, amely Voiture-t, a XIII. Lajos-korabeli levélíró gúnyolja ki és vele valami Kostár apáturat. Voiture-t még Nisard is „elavult udvaronc-ruha rongyá”-nak nevezi.¹¹ Az udvaronc-stílusnak mulatságos, de alávaló példája az, amelyet Kármán a fölvilágosodás korának megmutat benne. — A kisebb anekdoták egyike-másika ezúttal is a papokról mond el egy-két igazságot. Valószínű, hogy ezeket is fordította; de, ismétlem, csak olyant fordított, ami elveivel megegyezett. Fölfogását, meggyőződését minduntalan kifejezte. Ez az, amit a rélibb irodalomtörténetírás nem látott meg benne és alkotásaiban. Kármán politikai és társadalomszemléletének, világnézetének éppen olyan hű képét adja az *Uránia* egésze, mint páratlanul nagy és sokoldalú tehetségének.

Ennek a tehetségnek egyik adottsága volt, amiről eddig részletesebben nem beszéltünk, nyelv-művészete is.

IX.

NYELVE ÉS STÍLUSA

Stílusa és nyelve kimagasló kortársaié közül. Természeteségét az adja, hogy nem törekszik a közbeszédtől eltérő, mestersegesen alkotott irodalmi nyelvre — ezt avval is magyarázza, hogy hiába is törekednénk a „sok megye dialektusait” egy hűrra pendíteni, egy zsinórra húzni, élő nyelvben ez nem lehetséges — de nem is marad meg a tájszólásnál. Egyéni a nyelve és egyéni a stílusa, inkább, mint sok kortársáé. Az nem lehet, hogy két tudós egyforma módon beszéljen és írjon. „A tudósok republikában élnek, kinek-kinek megvan a maga módja, maga szabad akarata.” A nyelv tehát írónként, egyénenként más, hirdeti: az írónak csak egy föladata van, hogy jó magyarsággal írjon.

De hol kezdődik a jó magyarság? Álláspontja elég szabatosan kialakult. Az *Uránia* idejében már megvan a maga határozott véleménye — mióta a fölismert hivatástudatot egyre magasztosabbnak érezte, nyelv és stílus szempontjából is kikristályosodtak nézetei. A jó magyarságnak alapja a helyes szókinccs, és éppen e körül adódnak a századvég forrongásaiban a problémái; részint *A nemzet csinosodásában*, részint és pontosabban Aranka Györgyhöz írt levelében fogalmazza meg őket. Tudja, hogy a nyelvet a dologgal együtt örömelebb tanuljuk, vagyis a fogalom és elnevezése együtt kerül emlékezetünkbe. Nyelvünk azonban nem olyan gazdag, hogy minden idegen szó fogalmát hasznoló velősen és éppen olyan erőteljesen tudja kifejezni. Ezért két út között kell az írónak választania: vagy mindaddig el kell fogadnia az idegen szót, míg hasonló erejű szóra bukkan a maga nyelvén, — vagy új szót kell alkotnia. Kármán nem purista. Általában nem ellensége az idegen szónak, ha azt nem tudjuk ugyanolyan árnyalattal, tehát ugyanolyan „velősen” kifejezni. Más nyelvek sem kerülnek mindenáron az idegen szót, kevély elbizakodottság volna ezt nekünk tenni.

Ebből következik másik véleménye: az új szók alkotásáról. Az új szók — mondja — „nem éppen” kedvesek neki. Új szót al-

kotni, ha annak kifejező erejét meg akarjuk vizsgálni, bölcselkedéssel jár, szinte mindegyikről elmélkedést lehetne írni. A nyelvnek viszont múlhatatlanul és állandóan gazdagodnia kell: aki tehát bízik a maga erejében, próbálja meg a szóalkotást — ő maga csak néha-néha, tartózkodva teszi. Nincs is értelme. Mert akaratosságból, makacsságból puristának lenni annyit jelent, mint új szók alkotásával az érthetőségnek és szabatoságnak ártani. S ha már van új szavunk, annak minden kritikát ki kell hívni, hogy a hozzáértők azt, ha kell, megjavítsák, ha rossz, kiirtsák. — Akik pedig a vers kedvéért csinálják, a nyelvvel és az értelemmel ellenkező, idétlen és erőltetett faragást művelnek, elrontják, megszeplősítik a nyelvet, megcsontított vagy elcsúfított szókból rakják össze verseiket.

A provincializmusok, lokalizmusok használata pedig izléstelen.

Rövidre fogva tehát az a véleménye, hogy 1. az idegen szók használatától ne féljünk, ha nincs helyettük velős magyar szavunk, 2. új szókkal csak hozzáértően, módjával és jól meggondolva próbálkozzunk, gondoljunk arra, hogy érthető szavakat alkossunk, amint hogy beszédnek, írásnak első és fő feladata az érthetőség. Ezért kell, hogy... a tájszavakat kerüljük.

Más kérdés az idegen nyelvek követése „a szavak összeszerkesztésében” és a szólások használatában, vagyis, hogy átvehetjük-e idegen nyelveknek a mondatkötéseit és szólásait is. Erre nagyon találóan válaszol: ez attól függ — úgymond — hogy mit nevezünk hibás szólásnak vagy mondatyszerkesztésnek. Nem lehet kárhoztatni egyiket sem, ha az idegenek hathatósabb vagy rokonszenvesebb és *ha nyelvünk természetével nem ellenkezik*. Meg kell ajándékozni azokat is „hazafisággal” — vagyis meg kell őket honosítani. A jó magyarságon tehát azt érti, hogy a helyes szókincshez a mondatkötéseknek szabatosága járuljon, de úgy, hogy a nyelv szellemét ne bántsuk vele.

Ezek az elgondolásai a maga korában helytállóak voltak, s jórészt ma is azok. Másként kell megítélni a nyelvtant illető gondolatait. A nemesi reformokkal együtt megszólaltak a nyelv érdekeit védő nemzeti követelések, amelyek utóbb a bizottságok temetőjében pihentek el, de a nyelvművelés és grammatika kérdéseit országszerte a homloktérbe állították. Láttuk, Kármán egészen merev álláspontot foglalt el a száraz, velőtlen és izetlen „grammaticális regulák” ellen. Neki legföljebb unott és kellemtelen diákemlék volt a nyelvtan. Túloz, mikor létjogát sem ismeri el, de okszerűen jut el oda, korszerű megfigyelések magyarázzák, hogy ez „epidémia” miatt irodalmunkat „elborította a sok korcs szók, idétlen faragású, hangú, a nyelv természeté-

vel ellenkező és fület sértő korcs szók sáskaserege". Ha őseink feltámadnának, nyelvünkért sem hinnék el, hogy az unokáik vagyunk. — Ellenben a szótár, egy Adelungéhoz hasonló „criticum lexikon” szükségességét elismeri.

Nyelvtan és nyelvművelés tehát nála egymással szembenálló fogalmak. Betöltik az irodalom nagy feladatai; ezek közé tartozik az az elgondolása is, hogy a nyelv csinosodásának, palérolódásának útját, a nyelvművelés igazi módját a jó magyarsággal írt hasznos könyvekben látja.

A jó magyarságra való törekvés e szerint mindig tudatos benne. Szemmelláthatólag jól meggondolja, hogy mit és hogyan írjon, és a maga elgondolásából jutott el a stílus kérdésében az egyéni szabadság gondolatáig — Buffon közismert mondásának igazi tartalmáig. (Le styl est l'homme — a stílus: az ember). Nyelvművészetét éppen tudatos törekvései fokozzák. Csak fokozzák. Már megalapozta stílusának szépségeit az a készlet, amelyet hazuról hozott. Losonc nyelviárásában, annak szókincsével kellett felnőnie — provincializmus mégis alig akad a nyelvében. Nagyobb, mert közvetlenebb hatással volt rá a szülői ház nyelve. Ebből következtetem stílusának két felöltő sajátosságát. Az egyik a bibliás gondolatpárhuzamoknak neki kedves használata:

(Csak egy gondolat)

Hatalmas, mint a halálos fájdalom,
Elfoglaló, mint a kívánczó reménység,
Erős, mint az érc, és
Édes, mint a mennyei gyönyörűség.

Mint a dögletes nyavalyában kínlődőtől.
úgy futnak-e már énelőlem?

Mint a ragadó méreg
olyan-e az én társalkodásom?

Mint erkölcstelent,
úgy mutassanak-e engem az anyák leányaiknak?

Néhol egyes kifejezései is bibliásak:

Lehullott testem, mint a megszedett szőlő.

Azzal a gondolattal szállok le csendességem boltjába,
hogy hív voltál... és ha az nem voltál — én megbocsátok!

A másik ilyen hazuról hozott sajátossága egy bizonyos szónokiasság, amely fokozódó lendülettel többszörte kiérzik:

Oly csuda látomány lett-e a szeretet, hogy az ily zendülést okoz? Oly ritka, oly természetlen dolog-e az, hogy az ember sze-

ressen? Oly mód nélkül hibás tett-e az, ha szeretsz stb., — — —
Oly kevés bajjal rakta e őket meg az ég, hogy a magokén felül
a másokét is magokra vállalják?

Néhol többszörösen összetett, egész körmondattá dagad ez a retorizmusa, amely szabályszerűen fokozódó, feszülő mondatokkal halad, végül is csattanós befejezéssel hat. Ilyen pl. az Abafi kiadásában egyik 14 soros mondata (I. köt. 109. l. utolsó bekezdése). Azokhoz szól, akik szemérmességből fordításhoz menekülnek és nemzeti szerzőkké tisztulnak. Itt ő tüzkő szeretne lenni, amely maga nem meleg, de tüzet ad. (Utaltunk rá *A nemzet csinosodásának tárgyalásában*). A Kármán-család generációkon át járta a külföldet, Hollandiát és Svájcot. Kétségtelenül eltelt a felvilágosodással, amely számukra utóbb a vallásszabadságot is jelentette. Nem gondolom, bár nem lehetetlen, hogy ennek ellenére — papi család volt — esténként a bibliát olvasták. De hogy Kármánnak vasárnaponként meg kellett hallgatnia apja prédikációit, hogy érdekelték is apja könyvei és hogy mindennek volt valamicske része stílusának e sajátosságaiban, az valószínű. Sok német olvasmánya is gazdagította stíluszemplétét, tanult ezekből is stílusfordulatokat, képeket. Hogy ennek ára volt, hogy elég gyakori nála a germanizmus, az még csak megmagyarázható; különösen mert legtöbbször fordít és nem eredeti műveket ír. De még ilyenkor is vigyáz nyelvünk természetére, szellemére.

Inkább a leíró, mint az elbeszélő stílusra hajlik. Így kerül leírás — nem tud ellenállni — még fejtegető, elmélkedő, következtető részletek közé is. Leíró stílusának szépsége a jelzők gazdag és változatos halmozása, s ezenbelül a jelzők plasztikussága. Ez teszi stílusát öntudatosan választékossá is.

Az erdő temérdek bükkfái. — Sebes és enyelgő szárnyakon reppen el az éj. — Szemérmes, tisztelő és szenvedő hallgatás. — Megtestesült kétségbeesés. — Tántorogva lerogyó lépések. — Kártörülő hír. — Széjjelmorzszolt szív, stb.

A fogalmazás tudott művésziességére vall az ellentétes képeknek sokszor meglepetésszerű szembeállítására:

Oly édes, bájos érzés — mégis fájdalmas.
Az örömtől dobog a szívem — és mégis könnyel telik szemem.
Szomorú elegyítése a városi tisztaságnak — a falusi szegénységgel.
A szerelem jó! de a vakszerelem veszedelmes.
A fény nem kellemetlenség, a cifra nem szépség.
A lármás városi örömhöz szoktatott képzelődésük —
sírt és tömlöcöt ábrázolt a mezei csendességben.

Ez utóbbinak antitetikus szóelosztása is (*a, b—b, a*) gyakori művészi fogása. Csak még egy példát rá:

Hideglelős volt erem járása — fejem nehéz és forró.

A névszói állítmánnyal való kezdésről már volt szó; azt a göttingiaiaknál is megtalálta. De bárhonnán vette is, tudatosan használta.

Elbeszélő stílusa inkább fordításokban jelenik meg. Éppen azért egyéni szempontból kevésbé jellemző, és inkább kifejezéseinek meglepő erejével hat. A *kincsásóban* pl. a *rekedező* nyögés, egy kis *csillapodat*, a *szívkalapács* verése, a *csudalevél* stb. mutatják, mennyire nem szótári módon, milyen megfontoltan válogatja stílusába az odaillő szót, milyen vizuális kifejezésekre törekszik.

Míg a *Fanni hagyományaiban* vagy a *Windsori erdőben* leíró stílusa művészi festéssel és hangulattal ragyog, szépen simul a természet képéhez — *A nemzet csinosodása* az eleven, az érdeklődést mindvégig ébrentartó, friss és meggyőzni siető elmélkedő próza mesterének mutatja Kármánt. (Pintér Jenő értelmetlenül azt írja róla, hogy a „sokat emlegetett értekezés... nehezen döcög”. Pedig élvezetesen folyamatos és friss.) Mi adja elevenségét? Elsősorban a gazdagon beléjetűzdelt sok aforizma. Néhányat, bár csak elszórtan, már a *Fanniban* is olvashattunk:

Megfoghatatlan magának is az ember! — Szükséges az embernek az ember. — A szerelem jó! de a vakszerelem veszedelmes. — A fény nem kellemetesség, a cifra nem szépség. — Az ember az embernek legfőbb ellensége.

Ugyanígy találkozunk velük az *Uránia* I. kötetének már tárgyalt *Bé-vezetésében*.

Nem lehet a vak egyszerre élesenlátó, a tudatlan — bölcs. — Az értelem minden okos lélek örök jussa. — Határ és végek közé szorított az emberi elme. — Nehéz a tudományok útja. — Az ízlés a jóerkölcsök szülőanyja.

Ezeken a helyeken az ilyen megállapításszerű „aranymondások” mindig egy-egy gondolatnak a kiinduló pontjai, a téziséi. Ezekhez fűzi mondanivalóinak láncát. Igazi elmélkedő prózája azonban, *A nemzet csinosodásában* egészében ilyen aforizmákkal, szinte mint téglákkal épül, egymásba kapcsolva, változatosan, de logikusan összefűzve, soha el nem laposítva. Nem idézetek (egy-kettőnek kivételével), nem is közhelyek: az író maga formálja őket szinte ritmusossá:

Sivatag üresség uralkodik az ily fejekben. — Egyiptomi sötétség borítja az ily rabelleket. — A féltudósság veszedelmesebb a csupa tiszta ostobaságnál. — A szív az értelmet követi. — A természet mindig egy tökéletes egész formát. — Az idő csak azt tartja meg az örökkévalóságnak, ami megérdemli az örökkévalóságot. (Goethe) — Lehet írni verset poézis nélkül és poéta lehetsz verselés nélkül (De Sacy). — Igaz és egyenes légyen, aki felveszi pennáját. — Maradnak, amik: nemzetes betyárok. — Izzadsággal árulják az istenek a tudományt. — A szépnem az ízlés uralkodója.

Mégegyszer ennyit is összeszedhetünk a tanulmányból. Az aforizma teszi stílusát elevenné, mondanivalóit érdekesekké. Reális életbölcseégeket kristályosít ilyen mondásokká. A stílusnak ez a tudatos alakítása egyben rávilágít az író gondolatmenetére is, és valószínűvé teszi, hogy Kármán igen jó és szellemes társalgó is lehetett. Hogy stílusművészete öntudatos, azt mutassa e két kis idézet:

Minden igazság jó, de azt a *hely és idő* teszik *munkássá* — — —
Minden igazság jó, de azt a *szín és ábrázolat* teszi *kelle-
messé* — — —

vagy:

A féltudósság veszedelmesebb a csupa tiszta ostobaságnál — — —

A féltudósságnak lehet tulajdonítani nagyobbbrésint megvesztegetett ízlésünket is — — —

A féltudósságnak lehet tulajdonítani, hogy a nemzeti literatúrában félrevezető ösvényeken járunk — — —

A stílusnak ez a tudatos fölépítése a gondolatfűzésnek fokozódó láncolatát is segíti a cél, a meggyőzés felé.

Elmélkedő munkáinak stílusát azonban az érdekes és változatos aforizmáknál is jobban segíti az erő, amely bennük nyilvánul, s amely helyenként valósággal lobogó hévvé alakul. Ez szól az egyes kifejezésekben, ahol jól alkalmazott jelzők adják a szólamok iktusát:

A *bárdolatlan magyar véghetetlen* pusztáinkon. — *Sivatag* üresség. — A tudományok *legfenébb ellenségei*. — *Dagályos* fölfuvalkodóság. — *Eltunyult, megkeményedett* értelem. — *Száraz, életlen* elmésség — *Emésztetlen*, meg nem kérődzött gondolkozásmód. — *Dögletes* párázás. — *Éretlen* pajkos. — *Viszketeg* elme. — *Értetlen korcs* vers. — *Idétlen és erőltetett* versfaragás.

Ezek a jelzők szókincsének gazdagságát is mutatják, amelyből a nyomatékosabbat, az indulatának megfelelőbbet ötletesen válo-

gatja ki. Az egyes kifejezéseken túl a stílus egészének ereje a fokozásban is mutatkozik:

Ha szép téreinkről felhat édes nyelvünk a havasok tetőire és a völgyekbe, melyeket azok fedeznek,
ha népes utcáin és magas palotáiban városainknak ez a hang fog hallatni;
ha az élet a halálon győz, és a köz országlószékek a hazának nyelvén szólnak, —
akkor, akik azt érik, álmódjanak oly szépen, mint én kezdetem, én addig ébren szomorkodom!

Másik ilyen példa a fokozásra:

A merész képek, az eleven költés, az ábrázolatok különbfélesége és szépsége, az az enthusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az *a nem tudom mi* a szókban és gondolatokban...

Csak ritkán él a legünnepélyesebb formával: a körmondattal. Az imént láttunk egyet. Még szebb:

Óh ha én azt az ábrázolást oly elevenen, oly tüzesen tudnám lefesteni, amint érzem, oly hathatósan, hogy azt velem együtt mások is érzeneék:

ha én fel tudnám serkenteni szép tehetségeit hazámfiainak, fel tudnék ébresztetni sok szemérmes és félnék lelket, akiben az öngondolkozás széket foglalt, elvonhatnám az alól a rabság alól, mely miatt nem mernek soha magok költeni és mindig csak tolmácsolnak, mindig csak magyaráznak,

feléleszthetném nálok azt a szép tüzet, amely őket nemzeti szerzőkké tisztítaná és formálná!

— örömet lennék én az a fenkő, amely tompa maga és éle-
sit, az a tűzkő, amely maga nem meleg, de tüzet ad.

A nemzet csinosodása nemcsak tartalmával megragadó, hanem stílusával is megkapóan sikerült alkotás.

Kármán leírásaiban a finom színek, mondhatatlan báj, elbeszélő alkotásaiban a választékos, mégis közvetlen nemes egyszerűség, elmélkedő műveiben az ötletes aforizma-építés és a minden dagálytól ment erő mutatja, hogy a stílusnak milyen tudatos és nagy művésze volt. Értett hozzá, hogyan kell a formának a tartalomhoz, a kifejezésnek a mondanivalóhoz simonia, nyelvünk csudálatos orgonájának dörgő, mély — tiszta, csengő — vagy lágy, finom hangjait úgy megszólaltatni, hogy kellő harmóniába olvadjanak.

Kiemeltünk néhány mozzanatot stílusából. Ezek a mozzanatok is alakítják stílusának azt a hullámmását, amely egészében annyira egyénien jellemző, mint ahogyan jellemzőek rész-

letekben ezek a példáknak megmutatott finomságok. Szinnyei Ferenc e stílus numerozitását „az aránylag rövid mondatoknak arányos beosztásában, a gondolatok művészi hullámzásában” ismerte föl, tegyük hozzá: természetesen egyénileg jellemző hullámzásában. Kármán stílusának szép ritmusát vette a szerzőség kritériumának is. Egy-két ízben talán tévedett. De a stílus jellemére rámutatott.

Ez a művészi gondolathullámzás ráadásul választékos, izléses és nem keresetthangú szavakkal szól. Fejlődésében teljesen önálló is. Kármán írásművészetével senkinek sem követője. Az efféle harcok elől tudva kitér, nem zavartatja velük a maga céljait. Az ő „nyelvművelése” a tudatosan művészi, mégis egyszerű, keresetlen, sima stílus, mondatszerkesztés és szóhasználat. Nem provinciális, de nem is mesterkéltén alkotott irodalmi nyelv és stílus. Valami önként fejlődött, de tudatosan őrzött egyéni megszólalás, amely mesterkélttség és nagyképűsködés nélkül jobb volt, mint kortársaié. Stílusa is — miként általában szépprózájáról mondtuk — modern; századából az egyetlen szépíró, akit ez a jelző megillet.

X.

HALÁLA

Az *Uránia* nem teljesíthette hivatását. Elmondtam, hogy a szerkesztés körül, véleményem szerint, micsoda hibák történtek. Kezdőknek látszó, főképpen azonban ismeretlen írók köré nem csoportosult még a fiatal íróknak az a zöme sem, amely egy lustrummal azelőtt szívesen állt Ráday Gedeon és a kassai triász köré, és büszke volt rá, hogy a „társaság” tagjának tekintik. Részben azért sem, mert a java már a II. kötet megjelenésekor fogságban volt. — De még inkább oka volt a balsikernek, hogy ugyanezért közönség sem akadt. Hiába próbálták a kiadók utolsó felhívásukban¹ még a vármegyék főltisztviselőihez is fordulni, hogy közgyűlésen ismértessék az *Urániát*, hiszen reájuk is tartozik anyanyelvünk szeretete és a széptudományok pártolása — bizonyos, hogy egyetlen megye sem tett semmit a folyóirat érdekében. Pedig, ezt Pántzél Dániel is hangoztatta, Kazinczy véleményéből is kitetszett, a kötetek színvonala emelkedőben volt.

Bénítóak voltak I. Ferencnek az elnyomást a kultúra területén is egyre súlyosbító intézkedései is. A cenzúra állandó szigorítása a közönség olvasó-kedvét mindinkább csökkentette. Már nem akartak pusztán vallásos és erkölcsstanító, vagy éppen elmélkedő munkákat forgatni, a könyvvizsgálat viszont éppen a haladóbb szellemű, a fölvilágosodást terjesztő munkák megjelenésének állta útját. A kedvelt „olvasó-kabinétokat” bezárták.

Az *Uránia* alól kezdett kicsúszni az a kevéske talaj is, amelyen eddig megvetette a lábát, mikor az első köztársasági mozgalom részvevőit törvénytellenesen letartóztatták, bebörtönözték. A hír valósággal megdermesztette a kedélyeket. Szállongó hírekkel volt az ország tele. A Rádayak pl. minden új elfogatásról beszámolnak egymásnak,² de éppen így mások is, és egyre sötétebb értesülések terjengenek és szorongatják a közhangulatot. 1795 április 24-én jelent meg a már említett utolsó föl hívás, Kármán még valószínűleg a hónap elején fogalmazta meg. — Április 4-én meghalt édesapja, az akkori viszonyok között csak

pár nap múlva értesülhetett róla, de a temetésre, április 12-re otthon lehetett. Ekkor már a fölhívásnak készen kellett lennie, hogy — ha 17-én nem — 24-én megjelenhessék. „A' negyedik, és az első esztendő folytának utolsó darabja már munkában van” — jelenti benne. Ez a „munkában van” nem sokat mond. Jelenthette azt, hogy gyúlik az anyaga, vagy hogy az anyaga együtt van és már szerkesztik, — semmiesetre sem jelentette azt, hogy sajtókész. Bizonyosága azonban annak, hogy Kármán elutazása előtt még természetesen folytatni akarta vállalkozását.

Visszajött-e apja temetéséről, nem tudjuk. Egy darabig mindenestre segítségére kellett lennie édesanyjának, de ettől még közben megfordulhatott Pesten is. Annyit tudunk hitelesen, hogy május 5-én még, vagy újból, Losoncon van. A szabadkőműves-páholy jegyzőkönyve — Pajor vagy Kilián bemondásából — írta föl ezt az adatot — s ez az utolsó hírünk róla. — Abafi még fölteszi, hogy édesanyjának május 26-án kelt levelét, amelyben Ráday Gedeonnak megköszöni „sok kegyelmét” és kéri, hogy férjének egy esztendőn át föl nem vett honoráriumát, amely hivataláért járt neki, utaltassa ki a jövődő szuperintendenciális gyűlésen, — még költőnk fogalmazta.³ Ezután eltűnik, hováletéről nem tudunk semmit.

Eltűnését kapcsolatba hozták a köztársasági mozgalom katasztrófájával is.

Volt-e valami vonatkozása Martinovicsékhoz? Sok adat szól e mellett. Ismeretes a mozgalomnak a szabadkőműves páholyokkal való kapcsolata. Kármán ugyanannak a páholynak volt tagja, amelyben azelőtt maga Martinovics is többször megfordult. Kármán ott már nem találkozhatott vele, de hallhatott róla régebben is öccsétől, Martinovics Márktól, kora ifjúságának jó barátjától. Bizonyára érdekelte is őt az ismertnevű lemerbergi egyetemi tanár, Márk sokat beszélhetett róla, családjuk büszkeségéről. Mikor azonban a köztársasági mozgalom megindult, orvosbarátja nemcsak régóta nem lakott Pesten (azért megfordulhatott volna itt), de közel két esztendő óta nem élt már. — Jóbarátságban élt költőnk, már Markovicsné révén is, Kovachich Márton Györggyel, s ott megismerkedhetett lakójával, Hajnóczy Józseffel is. Hajnóczy nem tétovázott volna — ha így volt — ezt a kitűnő eszű, nagyműveltségű fiatal embert, mint pl. Szentjóni Szabó Lászlót is — beavatni a társaság céljaiba; ámde Hajnóczy kényszerű vattatásokra és hazug ígéretekre pontosan elmondta, hogy kiknek adta oda a két káttét — Kármán nincsen közöttük. Nincsen rajta azon a névjegyzéken⁴ sem, amelyet Hajnóczy az ismerőseiről összeállított, s amelyen a jogügyi igazgató sok nevet vörössel aláhúzott. Pedig

e nevek között Krail és Koppi, Kovachich és Nisnyánszky, Podmaniczky József és Kazinczy, Batsányi és Verseggy, Spilenberg, sőt Schedius Lajos szerepelnek, Kármán egész ismeretségi köre; igaz, hogy ezek a jogügyi igazgatónak „gyanúsak” voltak, de egyiknek az elfogatására sem talált okot; Kármán meg nincs is köztük. — Fölmerülhet a gondolat, hogy Ráday Gedeon tett valamit, mint a családhoz legközelebbállónak érdekében. A szeptemvirnek, a pör egyik bírójának, bizonyosan nagy szava volt. De magával a rosszindulatú nádorral és a vérszopó Nyéki Németh Jánossal szemben az ítélethozatalig nem tehetett semmit. Eltüntetni valakinek a nevét nem volt módjában, de nem volt célja sem. Már pedig Kármán neve az egész tárgyalásban nem szerepelt.

Végül megemlítek két adatot, amelyekre Benda Kálmán volt szíves figyelmemet külön is fölhívni. A nádor jegyzőkönyvébe, amelybe minden hozzáérkezett iratról, szóbeli vagy írott jelentésről pontos följegyzést írt, 1795 április 2-án, tehát mikor a pör javában folyt, bejegyzi Markovics Anna Mária özvegy grófné (ez téves, mert férje a következő évben szerzett indigenátust) kérelmét: a *Frankfurter Zeitung*, amely az elfogottak hosszú névsorát közli, sokat közülük helytelenül, őt is hazaárulónak bélyegezte. Becsületének védelmét kéri és annak kinyilatkoztatását, hogy a Helytartótanács mennyiben hajlandó ebben eljárni.⁵ Ránk nézve itt nem az aktaszerűség a lényeges, hanem, hogy a *Frankfurter Zeitung* a grófnét is a mozgalom hívei közé sorolja, *Pestről kapott értesülései alapján*.

A közvélemény tehát elhitte, hogy így van, s a hírt fölkapta valaki, aki azt valószínűnek tartotta. Talán ennél is fontosabb és érdekesebb egy másik fölmerült mozzanat.⁶ 1796 januárjában egy bajai lakos jelentést tesz Németh Jánosnak, hogy a káté a halasi fiatalabb városi tisztviselők között kézzől-kézre jár, s köztük megemlíti a város főjegyzőjét, Kármán Pált. Vele — az ifjabbik Kármán Andrásnak, a tanárnak, a szuperintendens ekkor már elhalt bátyjának a fiával, akkor találkoztunk utóljára, mikor írónkkal együtt végezte a jogot a pesti egyetemen. Nem voltak további nagy tervei, nem követte unokatestvérét Bécsbe, hanem elvégezte a negyedik évet is, s ezek szerint Pest vármegye szolgálatába lépett és Halas városának lassanként főjegyzője lett. Az együtt nőtt két ifjú között a barátság bizonyára továbbra is megmaradt, együtt töltött gyermek- és diákévek hosszú sora kötötte össze őket, az unokatestvéri szereteten kívül is egymáshoz. — Kármán Pál ellen most szigorú vizsgálat folyt le. Az eredményt nem ismerjük, de abból — mondja Benda — hogy a főbűnösnek mondott Kármán Pál a helyén maradt, sőt

1804-ben már districtuális főjegyző lett, bizton következtethetjük, hogy a feljelentésben foglaltakat nem sikerült bizonyítani. — Ami persze nem jelenti azt, hogy Kármán Pálnak nem volt semmi része a mozgalomban. Ha igen: bizonyára, és még inkább Kármán József is tudott róla. S kettejük viszonyát ismerve, Németh János nem habozott volna a vizsgálatot reá is kiterjeszteni. Hogy ez nem történt meg, s hogy ilyennek nyoma sincs semmi, abból is azt következtethetjük, hogy Kármán ekkor már nincsen az élők sorában.

Van még egy, határozottabbnak látszó, de megbízhatatlan adat Kármán részvételéről. Baráth Ferencnek sikerült Kármán Józsefnek egy akkor (1884-ben) még élő unokahúgát fölkutatnia.⁷ A költő Zsuzsanna nevű nővérének a leánya volt. Ő mint konkrétumot mondja el, hogy Kármán részese volt a mozgalomnak. A sok munka és az öröklött sorvadás nagyon megviselte az egészségét, amihez a pör miatt való izgalmai is járultak. Otthon élte át, anyjuk házában s nagy fölindulásban, Martinovicsék kivégeztetésének óráját. Azután Zsuzsannának átadott egy láda írást (ez teszi az elbeszélést romantikussá és valótlanná), hogy azért majd többen jönnek (!), de csak annak adja át a ládát, aki a ládára ragasztott, elszakított papiros másik részét fölmutatja. Állítása szerint csakugyan többen, még a nádor megbízottja is (! — a nádor tudvalevőleg még a nyár elején szerencsétlenség áldozata lett) ott volt az irományokért, de nem kapta meg. (!) Míg végre az *igazi* eljött, „ki nagyon sírt Kármán elhúnytá fölött, de soha édesanyám nem tudta meg, ki volt”. — Ezt a mesébe illő történetkét a rokoni szeretet megnyilatkozásának kell vennünk, de hitelt nem adhatunk neki, s annál kevésbé, mert a levél írója ekkor már 82 éves volt, s régi emlékekből, majdnem százéves történetet mondott el. — Még az sem hiteles, amit Baráth Ferenc tesz hozzá, hogy „Kármán tehát csakugyan Losoncon halt meg 1795 június 3-án”. Honnan vette a dátumot, nem mondja meg, de kikövetkeztethető: a levél írója írta, hogy „Martinovics lefejeztetése után tizennégy napra” halt meg. Baráth Ferenc ezt a két hetet pontos megjelölésnek vette és így számította ki június 3-át. Az irodalomtörténetírásba most már mint hiteles és végső dátum jutott be Zsuzsanna leányának ez a későkori emlékezése.

Bármilyen megbízhatatlan is a levél a maga romantikus elbeszélésével, megvallom, hogy a magam részéről sem tartom lezártnak a kérdést: vajjon a mindúntalan kicsillanó eszmei vonalon túl is voltak-e Kármánnak közvetlen kapcsolatai az első köztársasági mozgalommal? Megpróbáltam minden erre vonatkozatható adatot összegyűjteni; ezekből azonban csak any-

nyit állapíthatunk meg, hogy a kapcsolatnak pozitív nyoma nem látszik.

Lehetséges, hogy a mozgalom egyik szálának, amely Kreil, Kovachich, Schedius, Kármán vonalán húzódott, Németh János még csak nyomára nem jutott. Vannak azonban olyan körülmények is, amelyek ellentmondanak az egész föltevésnek. Ilyen mindenkéltől az otthon hangulata és a Ráday-környezet. Igaz, hogy pl. Batsányi, Szentjóni Szabó László, Kazinczy Ferenc, sőt némiképpen Verseghy is eléggé odatartoztak, de egyikük sem annyira, mint Kármán József. A vele való kapcsolat családi, meghitt volt, erre még a Prónay-leányok szemrehányása is bizonyosság: hogy egészen megfélekedzett-e Acsáról. — A páholytestvérek sem egymást igyekeztek beszervezni, sőt egymással nem is tárgyaltak a mozgalomról, ilyesminek legalább írói vonalon, semmi nyoma nincs. — De ennél többet mond, hogy mikor Martinovicsékat elfogják, Kármán a maga nagy eszmei céljai felé törve és magát semmiben sem zavartatva szerkeszti és szervezi tovább az *Urániát*, írja — bátran és szókimondóan — *A nemzet csinosodását* vagy az *Eldorádót*, dicséri Raynalt, emlegeti Montesquieu-t. Egész működésének képe nem az, ami az izgatott Batsányié, a mindenre fölkészült Szentjóni Szabó Lászlóé. Neve sohasem fordul elő a tárgyalásokon, semmi nyoma a szereplésének. Nem él azokban a körökben — ha a Kovachich—Schedius-vonal aaptalan föltevés — amelyekben a mozgalomba bekapcsolódhatott volna.

A köztudat, sőt egyik-másik irodalomtörténetírónk is, Baráth Ferenc nyomán mégis elfogadta részvételét. Beöthy Zsolt pl. *A magyar irodalom kistükrében* azt mondja, hogy „ügylát-szik, Kármánnak része volt a Martinovics-konjurációban,⁸ de az üldöztetést kora halálával elkerülte”. Császár Elemér pedig úgy tudja, hogy Kármán szoros kapcsolatban állott a vezetőkkel, tudott a mozgalomról és így neki is menekülni kellett Pest-ről.”⁹ Minderről, ismétlem, adatunk nincsen.

Eltűnése rejtély maradt. A „sorvadás” aligha volt családi örökség. Apja, nagyapja sokáig éltek, nővérei, legalább is Zsuzsanna, messze túléltek őt. Betegségéről Schedius tapintatosan csak ennyit ír Toldynak készített följegyzéseiben:

— — — Aber mitten unter den eifrigsten Bemühungen dieses edlen Geistes hatte sich der Keim einer lebensgefährlichen Krankheit in ihm entwickelt, und bald in einen hoffnungslosen Zustand versetzt, sah er sich genöthigt im J. 1795 Pesth zu verlassen und zu seinen damals noch lebenden würdigen Eltern sich zu verfügen, in deren Armen er auch — — — bald in Loschontz seinen Geist aufgab.¹⁰

Élőszóval azonban elmondta Toldy Ferencnek, hogy az életveszélyes betegség venereus baj volt. Úgy látszik, e miatt — mint Szabó László is — szégyenérzetében nem gyógyította magát, hanem vagy csakugyan haza ment és otthon maradt (ez a valószínűbb), vagy a pesti kórházba került, és ott halt meg. Ez utóbbi kevésbé valószínű ugyan, de Barátnak egy idevágó adata is van. E szerint Kármán Pál lelkész, id. Kármán József unokatestvére úgy tudta, hogy Pesten halt meg.

Losoncon-e vagy Pesten, hogyan és mikor — aligha lesz földeríthető. „A ládában” aligha voltak Martinovics-iratok. Mint majdnem valamennyi gyanúsított, ő is elégette volna őket levelezésével együtt. Még a bensőségesebb jellegű Markovicsné-levelezést is, indiszkrét tartalmával ránkhagyta. Nem égetett el Kármán semmit, a láda is csak legenda lehet. Vagy az idő pusztította el írásait, vagy még lappanganak valahol és felszínre kerülhetnek, mintahogyan eltűnése után félszázaddal, Toldy Ferenc jóvoltából fölbukkant a neve és irodalmi jelentősége, amelyről addig, mint láttuk, csak Pápay Sámuel tudott.¹¹

Minden megkívántató tökéletességgel fel lévén ruházva, beillett volna Európa elsőb damáinak csinos kezeibe is, és mégis — — — ezen anyagi munka, két-három darabja után félbeszakadt. Úgy tetszik, azért nem lett annak kívánt kelete, hogy dámaink már ekkorra majdnem egészen idegenekké válván, nyelvünket nem igen értették, a középrendnek magyar ízlése pedig még nem volt annyira kifinomodva, hogy a Gráciáknak igaz kellemét *Urániában* érezhette volna.

Nem ez a talajvesztettség volt az *Uránia* megszűnésének igazi oka. A negyedik kötet anyaga gyűlt már — ezúttal „sok együtt munkáló társ” segítségével, a kiadás költségei fedezve voltak, a kötetnek minden körülmények között való megjelenését Kármán megígérte. De elvesztette talaját a folyóirat azért is, mert az első magyar köztársasági mozgalom vérbefojtását dermesztő csönd követte; a fokozódó zsarnoki elnyomás és a cenzúra szigorítása alig tette volna lehetővé ilyen haladó szellemű kötet megjelenését. Mégis, az *Uránia* leginkább azért szűnt meg, mert Kármán „életemésztő” betegségben meghalt.¹² Mikor 1796-ban nyomozás indult meg,¹³ hogy milyen időpontban, kitől kapta a folyóirat az engedélyt a megjelenésre, már csak Pajort tudták kérdőre vonni, aki — mint láttuk — nem hivatkozott Kármánra, hanem kurta jelentéssel intézte el az ügyet.

Ez volt az *Uránia* temetése.

Aki megteremtette, Kármán József, a 18. század végének egyik lángeszű tehetsége volt, Bessenyeivel, Batsányival, Kazinczyval és Csokonaival együtt a legnagyobbak közül való.

Mondjuk el róla még egyszer, hogy nem volt forradalmár szellem. Jó viszonyok között élő református papi család gyermeke volt, a nélkülözéseket nem ismerte. Környezetében sem talált elégedetlenséget. Mégis, korán megérezte a feudális társadalom igazságtalanságait. Ettől kezdve fejlődése ritka példája az önművelés által való folytonos haladásnak.

Mikor a kisváros légköréből kikerül, a fölszabadulás mámoros öröme valósággal lázbahozza. Először ugyan kitombolja magát a neki most kezdődő érzéki szerelemben; de olvasmányai, s a maga körül látottak-hallottak komolyabb irányba fordítják gondolatvilágát. Első társadalomszemléletét — II. József évtizedében vagyunk — az antiklerikalizmus itatja át. Majd materialista írók, populáris filozófusok könyvein épül, mohón olvassa munkáikat. Haladó gondolkodásának további fejlődésébe befolyának még Voltaire, Rousseau, Raynal és Montesquieu munkái, és még jobban kinyitja szemét, hogy a fölvilágosodás kultúrájának egyik akkori legelevenebb pontjába, Bécsbe kerül.

Hazatérve ráeszmél a magyar nemesi társadalom patópálos elmaradottságára, majd a feudalizmusnak sok sötét bünére. Hazaszeretete még a behódolt Rádayak környezetében is helyes irányba vezet: jól látja a Habsburgok és tanácsadók szívósan és gonoszul folytatott, nemzetgyilkos munkájának, a gyarmatosító politikának átkát. Eszmei fejlődése természetszerűen rokon az első köztársasági mozgalom vezetőinek eszméivel.

Kimélyült tekintettel szemlélte a hazai feudális viszonyokat s azokat ostromozta. Küzdelmeinek tere: az irodalom. A század fölvilágosodottjainak utópias fölfogásával egyezően — miként Bessenyei György — ő is „hasznos” tudományok terjesztésével akarta a magyarságot elmaradottságából fölírzni, a társadalmi viszonyokat megváltoztatni.

Tervszerűen fogott feladatához. A nőket, az anyákat akarta a haladó szellemben nevelni, mégpedig „kedveltető” módon, szórakoztató olvasmányon át. Ezért teremtette meg magasszínvonalú *Urániáját*. Ha ez, mint remélte, talajt talál a közönségben, Pest lesz a magyar irodalom középpontja is. Innen terjednének a „józan ismeretek”, a tisztult ízlés, a „hasznos tudomány”, amelyekkel a magyarságot vezetni és erősíteni akarta. Elgondolásait szilárd racionalizmus hatotta át, törekvései magukban foglalták a polgárosodásnak a francia forradalom óta egyre erősödő eszméjét.

Vezetésre termett. Erős akarátának bizonyosságai az *Uránia*

kötetei; írók gárdája nélkül, legtöbbszörre önmaga írja, fordítja szakadatlanul a változatos tartalmú cikkeket, csak hogy feladatának eleget tegyen; a köteteknek egyre fejlettebb a tartalmuk és egyre inkább erősítik, szélesítik a haladás útját. A vezéri pálca Kármán tarsolyában is ott volt, akár csak Kazinczyban vagy Batsányiban. Hivatva volt rá, ha a gyilkos kór el nem viszi, hogy ezeknek elfogatása után az élre álljon és irodalmi életet és modern magyar irodalmat teremtsen.

Nem elég az elgondolás, a terv, az erős akarat: arravalóság is kell hozzá. Kármán József igazi lángésszel, finom ízléssel és kimagasló műveltséggel vállalhatta a feladatot. Tehetségéhez széleskörű horizont, messzenyíló perspektíva járult. Betetőzték mindezt nagy írói képességei.

Nemcsak a szentimentalizmus sugallt egy kis írói remeket. Metsző satirája a kor típusos vadhajtásait nyesegette. Kedves humorral teszi nevetségessé a babonát. Bájos, finom szépségekkel ecseteli Pope nyomán az erdő gyönyörűségét; a gyarmatosítás ellen Petőfiig utol nem ért, átlátszó élel szól. Mindenütt nagyon költői és mesterkéltég nélkül választékos, ahol tárgya erre alkalmat ad. Egy-két alkalmi, csattanósvégű kísérletét nem számítva, sohasem „faragott” verset, mégis izig-vérig poéta volt, nemes ízlésű költő.

A szógyártásnak nem volt barátja. „A nyelv nem tudomány, a szó nem bölcseség.” A fejlődő irodalom elvégzi a nyelv kiművelését. Nem nyelvújításra törekedett, hanem művészi stílusreformra. Rátermettségére vall, hogy ebben is tudatos volt: a tárgy és stílus harmóniáját nem ösztönszerűen találta meg, hanem a zseni alkotómunkájával. Ezért tudott egyszerű, ízléses, és purizmus nélkül is magyaros lenni.

Nem rajta múlt, hanem egyrészt a közélet és politika fojtó légkörén, másrészt a benne lappangó s egyre erősödő, halált-hozó betegségén, hogy az általa bármily erősen megütött hangoknak nem volt meg a kellő rezonanciájuk.

Az elsők között volt azok sorában, akik nálunk a feudális társadalom megváltoztatására törekedtek, s ezt a felvilágosítás nevelő eszközeivel vélték elérni.

Irodalmi jelentősége túlélte sok kortársáét: nevéhez fűződik a modern magyar széppróza megalkotása és úttörő érdeme van a modern magyar stílus megteremtésében.

KÁRMÁN JÓZSEF ÉLETÉNEK ADATSZERŰ ÁTTEKINTÉSE

- 1769 március 14-én, Losoncon született. Nagyapja, apja pietista, s mert világotjárt emberek, a szülői házban fölvilágosodott szellem él, polgáris életmóddal.
- 1776—1785. Szülővárosában tanul. Elvégzi a gimnáziumot abban az iskolában, melynek jóhírét nagyapja teremtette meg. Valószínűleg tanárai között van nagybátyja is. Ennek fiával, Kármán Pállal együtt nevelkednek. Közben a Ráday-fiúkkal is gyakran vannak együtt Losoncon, talán Ludányban, Pécelen is.
1785. Pestre kerül egyetemre, Pállal együtt jogászknak, Ráday Pál is ott van. — Az egyetem tanárai között több haladó szellemű van. Martinovics Márk orvossal élükön a Ráday-ifjak társaságában mulatozó életet él, de tanulmányait eredményesen végzi. E társaságban megismerkedik Markovics grófnéval is, az orvos barátnőjével.
1787. Első írásai: *Bemerkungen aus Lektüren und dem gesellschaftlichen Leben gesammelt und aufbewahrt*. Olvasmányaiiban talán Werthes és Kreil irányítják. Könyvei eszmevilágát antiklerikális és materialista irányba fejlesztik.
- 1788 nyaráig elvégzi a jogi tanulmányok harmadik évét is. A jogtudományokat nem nagy kedvvel tanulja, csak kenyérkereső lehetőségnek tekinti, de éppen azért vizsgáit jó sikerrel állja meg. Ősszel Bécsbe kívánczik, a tudományok, művészetek, irodalom akkori középpontjába, a haladó világnak szélesebb horizontja alá. De azért is, mert a kancelláriába szeretne jutni, hogy szép jövőt teremthessen magának. Bécsben vizsgáira készülődik, de ezeket Pozsonyban akarja letenni. E mellett valószínűleg Drózdik János udv. ágens irodájában dolgozik: az ágensség remélt pályájának egyik lépcsője volna. Munkájával pótolja a hazulról, esetleg id. Ráday Gedeontól is kapott támogatást. Ez év vége felé ismét találkozik Markovics grófnéval.
1789. március 19-től augusztus végéig tart szerelmi viszonyuk. Közben márciusban megtudja, hogy a kancelláriai alkalmaztatásnak egyik feltétele a vármegyei gyakorlat; ez kissé lelohasztja

reményeit. Ez esztendő július 10-től augusztus 27-ig leteszi szigorlatait. Ősszel néhány hónapra hűgához, Lizihez (Gálóss Gábornéhoz) megy Komáromba, lehet, hogy csakugyan vár-megyei gyakorlatra.

1790 február 10-én, Komáromból jövet, Pozsonyban van, ügyvédi vizsgájáról érdeklődik. Szabadulni szeretne „az oskolai kinzó csigák alól”. Az ügyvédi vizsga valamikor tavasszal vagy nyáron megvolt, pontosabb dátumát nem tudjuk.

Június 9. apja egyházker. főjegyző lesz. (Ráday Gedeon a fő-gondnok.) A Gottsched, Lessing, Sonnenfels tanításaitól áthatott bécsi levegőben jól érzi magát. Megismerkedik Newton, Pope, Milton itteni kultuszával, sokat jár színházba is.

Ősszel visszatér Pestre. Lehet, hogy közben Pozsonyban is meg-áll.

1790—1792. Az ifjú Ráday Pál környezetében él. Közösen buzgólkod-nak Kelemen Lászlóék színházi vállalkozása körül. Ráday Pál-nak kisebb ügyvédi teendőket is végez.

1792. Meghal I. Ráday Gedeon, apjának nagy jóakarója.

Teljesedik régi vágya, fölveszik a szabadkőműves páholyba.

Színházi törvénytervezetet készít.

Apja az év végén nemességet kap, az armálist azonban csak a következő év elején, I. Ferenc írja alá.

1793-ban súlyos beteg lesz Nagy Sámuel, a reformátusok udv. ágense, a Rádayak kegyes embere. Id. Kármán József az ágens halála esetére kéri II. Ráday Gedeon támogatását, gondoljon az ő „szegény fiára”. Az ágens azonban túlélj Kármánunkat. A ferenci abszolutizmussal erőre kap a klérus. A református ifjúnak semmi kilátása sincsen állami tisztségre. A szerencsét-len körülmények nagy megrázkódtatást okoznak benne. Kedve ellenére ügyvédségből kell megélnie.

E mellett folyton tanul, képezi magát. Montesquieu-vel fog-lalkozik, fölfigyel a francia irodalomra, de Herder is kedves olvasmánya. Valószínű, hogy ezen az őszön írja a *Fanni ha-gyományait*.

A páholyban június 25-én a második fokozatra emelik: inasból legény lett. Ez fokozott tevékenységre ösztönzi, a következő évben is eleven részt vesz a szabadkőműves munkában.

Pajor Gáspár orvostanhallgatóval — akinek Phaeton-fordítá-sával a cenzúra sokat okoskodott — és Kilián Ádám könyvke-reskedővel (mindkettő páholy-tag is) megtervezik az *Urániát*, tervüket elmondják Schediusnak is.

1794 elején szétküldik „jelentésüket” az *Uránia* kiadásáról és kevés változtatással közöltetik azt a *Magyar Hirmondó* február 28-1 számának *Toldalékában* is.

Az első kötet júniusban jelenik meg, a második november elején, a harmadik 1795 március végén, vagy április elején.

Apját május 13-án szuperintendenssé választják. Előtte, április második felében költőnk Losoncon járt. Bizonyára az alakulni kezdő első kötetet is megbeszéli apjával. Ez alkalommal, 20-án

többedmagával kirándul a Koháryak csábrági várába, Hontba. Itt írja két ismeretes versének egyikét; a másikat júliusban, Anna-napján, Rätz Sámuelhez.

Ez év második felében születik meg *A nemzet csinosodása*.

1795. Az első köztársasági mozgalom vezetőivel adatszerűen semmiféle kapcsolatát nem ismerjük. Gondolkodása és a mozgalom között azonban van eszmei kapcsolat.

Az *Uránia* III. kötete sajtó alá került, a IV.-hez gyűlik az anyaga. Április 5-én meghal apja, 12-én bizonyára ott van a temetésén.

Május 5-én még Losoncon van, s lehet, hogy ő fogalmazza 17-én anyjának II. Ráday Gedeonhoz írt köszönő levelét.

Azontúl nem tudunk róla semmit, Schedius szerint életveszélyes betegséggel, reménytelen állapotban ment Losoncra, ahol hamarosan meghalt. Egy unokahúgának (Zsuzsánna nővére leányának) későkori emlékezéséből kiszámították, hogy június 3-án. Egy másik rokona úgy tudja, hogy Pesten halt meg és ott temették el.

FÜGGELÉK

OSZAK

OSZK

I.

KÁRMÁNOK ÉS RÁDAYAK

Bevezető soraimban rámutattam annak a kapcsolatnak jelentőségére, amely a két losonci család között közel egy évszázadon át tartott s belejátszott Kármán Józsefünk sorsának alakulásába is. A kapcsolat levéltári, összefüggésükben eddig jórészt ismeretlen bizonyosságait foglaltam össze az alábbiakban s ezek keretében ismertetem Kármán elődeinek pályafutását is.

A Rádayak Nógrád vármegye régi és egyik vezető birtokos köznemes családja. Ráday András 1623-ban szerez Ludányban birtokot, de lehet, hogy akkor a megye más részein is vannak földjei. Tekintélyükre vall, hogy fia, Gáspár már a török idők utolsó szakaszában (1673) a megye (később Pest vármegye) alispánja, utóbb Rákóczi Ferencsel együtt van Lengyelországban, s ott hal meg 1711 május 23-án. Fia, Ráday Pál Przemyslből hozta haza apja holttestét és vitte Losoncra, a családi sírboltba — azután tért a szatmári megalkuvók sorába és fogadott újból hűséget a Habsburgoknak.

Losoncon a Rádayak már régóta otthon voltak. A töröktől veszélyeztetett Füleke, Balassagyarmat és Szécsény vidékéről ide vonult vissza a nemesség; már 1597 óta itt, az Ipoly kanyarulatába épült városban tartották a megyegyűléseket. Losonc lassacskán megyeszékhely lett, házat szerzett és beköltözött a nemesség. A Rádayaknak már akkoriban szerepük jut a református egyház életének irányításában. Hogy a Ludányból ideköltözött alispán itt találta-e már a polgárság körében a Kármán-családot, arra nincs adatunk. Csak fölteszem, hogy a polgárság körébe kiemelkedett jobbagy- vagy iparoscsalád is régen telepedett Losoncra. Származásukról semmit sem tudunk. A század első évtizedeiben már ott vannak. Ráday Pál 1727 őszen az akkor Utrechtben tanuló Kármán Andráshoz fordul tanácsért, hogy melyik külföldi akadémiára küldje Gedeon fiát. Ezt az ifjúnak nem éppen alázatos válaszából tudjuk meg. A levél „animus perpetuo gratum” (örökké hálás lelket) és „Tuis in me meritis”-t (a te hozzám való érdemeidet) emleget. Ez azt a gondolatot kelti, hogy Kármán, miután 1723 augusztus 24-én Debrecenben iratkozott be, utóbb Sárospatakon végzett, most Ráday Pál, vagy — ami egyet jelent — a losonci református egyház költségén járja az utrechti egyetemet. Rádaynak hozzá való bizalmából — a Rádayak mindig nagy gonddal és kö-

rültekintéssel nevelték gyerekeiket² — és abból, hogy az ifjú a Ráday Pál családját is köszönti levelében (Te, domumque tuum) téged és házadat), következtethetjük, hogy közelebbi és régebbi jóviszony van közöttük.³ Kármán Andrásra hárult utóbb az a föladat is, hogy a Ráday Pál elhalálózása után tartott gyászszünnepen, 1733 szeptember 20-án, „tempore exequiarum, in magno auditorum celebritate” több-magával méltassa érdemeit.⁴ Ebben a gyászbeszédben említi, hogy „vidi ego ipsum per saepe totos dies, quin et totas noctes in precibus, in meditationibus... versatum.”^{4a} Ez is a mellett szól, hogy hazajövele után is gyakran megfordult a Ráday-házban s bejáratos volt oda; e szerint Kármánék ekkoriban már Losonc egyik tekintélyes polgárcsaládjá, s merészebben talán András apja is — írónk dédapja — tanára volt a losonci, 1666 óta virágzó gimnáziumnak.⁵

Kármán András elsősorban a leydeni és az odera-frankfurti egyetemekre irányította Ráday figyelmét⁶ — „quae ab juvenibus reformatis frequentari solent”⁷ — három évi utrechti tanulás után már maga is írt Frankfurtba: az egyetem tanárai között volt egy régi ismerőse, egy sok üldözettelésel hányatott életű magyar ember, akihez szintén volt valamennyi köze: a kornak egyik neves tudósa volt ez, Gyöngyösi Pál. Kármánékkal való kapcsolatai miatt vele is kell kissé foglalkoznunk.

Pettyeni Gyöngyösi Pál (1668) 38 éves koráig volt a debreceni teológia hallgatója, azután négy esztendeig járta a külföldet: tanult Cambridge-ben, Oxfordban és Londonban (itt az anglikán egyház presbitere (presbyter ecclesiae anglicanae) és a teológia doktora lett,⁸ járt németalföldi⁹ és német egyetemeken,¹⁰ elment Genfbe és 1700-ban Derecskén, a tiszántúli egyházkerület legdúsabb javadalmazású helyén lett prédikátor.¹¹ Londoni felszenteltetése után azonban talán büszkeségből, önérzetből nem volt hajlandó magát újra fölszenteltetni s nem akart a hazai kánonokra külön is megesküdni. Evvel magára vonta a szuperintendensnek, Kocsi Csergő Jánosnak haragját és pap-társainak neheztelését, akik talán az ő papi levelük lenézését látták viselkedésében,¹² s amúgy is irigyelték tőle a kerület leggazdagabb helyét.¹³ Hihetőleg ellene irányult az 1705-i zsinatnak az a határozata, hogy a prédikátoroknak szakállt kell hordaniok, parókát ellenben nem szabad viselniök. Gyöngyösi annyira felbőszült ezen, hogy Kocsi Csergő és családja ellen pasquillust írt. Debrecen tanácsához intézett levelében tagadja ugyan, hogy a gúnyirat az ő szerzeménye, a zsinat mégis megfosztotta állásától és kimondta a londoni oklevél érvénytelenségét. Sőt, világi hatóság kezére akarta őt adni. Gyöngyösi II. Rákóczi Ferenchez föllebbezett s az ő közbenjárására a zsinat enyhítette ítéletét s csak annyit mondott ki, hogy az egyházkerületben nem viselhet lelkészi állást. Gyöngyösi 1709 nyarán elhagyta Derecskét.

Némi kóborlások után 1713-ban Kassán lett lelkész, ahol (kisebb egyházközségben) tíz esztendeig zavartalanul működhetett. Ekkor megint valami gúnyirat miatt gyűlt meg a baja. 1696-ban itt 36 katolikus polgárt fejeztek le, mert a német őrség ellen szőtt összeesküvéssel vádolták őket. A város katolikusai utóbb, 1723-ban, a hazafias vértanuk emlékét szoborral örökítették meg. Az emlékműre fölavatása

után valaki egy gúnyiratot ragasztott,¹⁴ s evvel ezúttal is — Gyöngyösi Pált vádolták. Az erre következtettekről Bárczay László számol be „nagy jó kedves sógor urának”, Ráday Pálnak:¹⁵

(1724) 31. Jan. Megh fogattvan szegény Gyöngyösi Pál Uram azért, hogy valamely gonosz, nyughatatlan ember valamelly mocskos pasquillust írt és ragasztott a Cassai statuára, ennek auctórának nyavalyás praetendáltatott, ex his rationibus pro 1°, hogy egy akkor strasan álló Musketarius megh eskütt volna azon, hogy eő kelmét azon Éjel az melyen ez dolog esett latta volna szallasarul 12 ora után kimenni, az mely ki menését eő szegény tagagja, és cselédi is examináltatva azt vallyák, hogy azon éjel valo kimenését semiképen nem tугyuk — 2° mert Sirmer nevű kereskedőnek auzlágjára volt írva mar penigh eő kglme Sirmer háza feleul lakott s az irati közt sok actai talatattak azon Sirmernek — 3° mert az irat is, de kivalt az Locusoknak statioban való Numerusa is igen egyeznek Eő kglme Manusával, ezen suspitiók vadnak tuttunkra. Aristomban igen kemenyben tartatik úgy hogy vele szollani még feleségének sem szabad, instaltunk pro mitigatione aresti ejusdem, de semmit sem obtinealhattunk. — — —

Mi kik ezt az embert ismerjük semmiképen sem persvadealhattuk Magunkat, hogy eő kglme cselekette volna azt Pasquillusnak Conceptusat. — — —Már most többet is gondolnak ellene; úgy mint meghin Eőt 1714 emanált Pasquillusnak Authorának praetendályák azért hogy Irati közt in fragmentis talaltatott volna az mely sonál az Cassai Magistratus ellen.

Bárczay ezért Ráday Pál közbenjárását kérte: mozgósítsa az ágenst, küldje föl Bécsbe, és tegyen meg maga is mindent Gyöngyösi érdekében. — A kassai bírák Gyöngyösit fejvesztésre ítélték; a király azonban — e szerint éppen Ráday Pál közbenjárására — az ítéletet számkivetésre változtatta. A bújdosó pap I. Vilmos porosz királynál keresett oltalmat. Megpróbálta onnan, hogy kegyelmet kaphasson és hazajöhessen, de ez nem sikerült. I. Vilmos ezután — még 1724 nyarán — kinevezte őt az odera-frankfurti (Németországban egyetlen református) egyetem tanárává. Itt — mint maga írja: „az kiesén folyó Odera mellett” — működött 1743-ig, 75 éves korában bekövetkezett haláláig. Nagy tudós volt, de nem jó tanár: „tanítása sikertelen s kelleetlen, maga pedig csúfondár ember volt” — írja róla Hermányi Dienes József — de „a magyar diákokat szalonnás sóskáposztával, tokaji borral jól tartotta”.¹⁶

Üldöztetésének osztályosa, bújdosásában hűséges társa volt felesége, Losonczi Rebeka. Losonci származás lehetett és hazuról ismerőse a Rádayaknak; mert mikor férjét a számkivetésbe követte, kisded Rebeka leányukat Ráday Páléknál hagyta és gondozásukra bízta. A gyermek ott nőtt a losonci házban a Ráday-gyermekekkel együtt, de 1727 novemberében meghalt; a nevelő-szülők a Ráday-sírboltba temették.¹⁷ Ugyanekkor történt ez, mikor Ráday Pál Kármán Andráshoz fordult Gedeon tanulása ügyében.

A Ráday Pál kívánsága szerint Frankfurthba is ellátogatott Kár-

mán András tehát ott találta és személyesen megismerte Gyöngyösi Pált. E látogatásnak kettős eredménye lett. Az egyik, hogy a tudós professor most már levelében külön is megnyugtatta Rádayt, hogy ha a „dilectissimus” Gedeont csakugyan az „Academia nostra Wladrinára” adja, teljes gondja lesz rá.¹⁸ Ráday Gedeon csakugyan három évet töltött ott és csak apja halála miatt szakította félbe tanulmányait és jött haza.

A másik eredmény volt, hogy Kármán András pár év múlva hazulról újra ellátogatott Frankfurtba és 1735 vagy 36-ban Gyöngyösi Pál leányát, Abigélt hozta le feleségül. Gyöngyösiné Losonczy Rebeka — e szerint írónknak dédanyja — még Ráday Pál életében, 1732 őszén itthon járt hazájában, meglátogatta Rádayékat is és boldogan beszélte urának, milyen kedvesek voltak hozzá és milyen hosszasan beszélgettek el vele.¹⁹

Ezekből a messzéágazó adatokból bontakozik ki először a Ráday és Kármán-családok régi-régi kapcsolata, amely még három nemzedéken át eleven marad és Kármán József társadalmi és írói helyzetét is befolyásolta.

Kármán András 1731-ben tért haza Németországból, mikor őt Ráday Gedeon Gyöngyösiéknél szinte főlváltotta, és a losonci gimnáziumnak lett igazgató-tanára. Hogy ilyen fiatalon jutott irányító, vezető állásba, annak Ráday Pál nagy tekintélye, az ifjúnak kiváló képzettsége és az is lehet magyarázata, hogy talán éppen azért küldték külföldi egyetemekre. A gimnázium fejlődése már Ráday Gáspárnak, az alispánnak szívügye volt. A fiatal rektor nagy becsvégygyal fogott feladatához. A példát Patakról vette, ahol maga is végzett, s amely régi kollégiumnak a losonci ú. n. particulája volt. Fináczy²⁰ szerint is, „hogy a ref. iskolákban meddig terjedt a tanítás, az főként a rectorprofesszor egyéniségétől és képzettségétől függött, aki, ha tudományos képzettséggel rendelkező ember volt, akkor retorikai és filozófiai tárgyakat is tanított.” Kármán valóban erre termett ember volt. Az iskolát hatosztályossá fejlesztette, ő maga történelmet, mennyiségtant és logikát tanított.²¹ Messziről is jöttek hozzá diákok, Hatvani István, Bél Mátyás, Cornides Dániel büszkélkedtek vele, hogy tanítványai voltak. Székfoglalásán azonban egy kis szépségtelt mutatkozott. Mikor 1731 szeptemberében átvette a rektorságot, rosszkedvűen referálta a bántó hírt, hogy Ráday Pál hasonló nevű kisebbik fiát nem hozza Losoncra, hanem Győrbe viszi. (Ugyanakkor, mikor ezért Miskolczy Sz. István, a lelkész sértődötten ír neheztelő levelet Rádaynak,²² Csécsi János Patak nevében kívánja a magukénak a gyereket.) A két család viszonya azonban evel az incidenssel sem változott. Ráday Pál nyilván megírta mindkét helyre elhatározásának rúgóit, levelei azonban nem ismeretesek.

Mikor 1747-ben Ráday özvegye, Kajali Klára meghalt, a gyászünnepek (exequiák) szónokai között megint ott van Kármán András.²³ A nála valamivel fiatalabb Gedeonhoz is (a költőhöz) meleg ragaszkodás fűzte, s a „nagy Ráday” — ahogy a költőt Kazinczy emlegetni szokta — teljes bizalommal van hozzá. Hogy milyen sokat ad a véleményére, annak jellemző bizonyosságára bukkantam. Fia

melé svájci nevelőt keresett, azért a Bázelen tanuló Nagy Sámuelhez fordult, — akit valószínűleg ő tanított ott, úgy mint atyja Kármánt — s Nagy Sámuel egy kis türelmet kér: „Az Úr az Úrri tanulása módjárul Tiszt. Kármán Uram által annyira provideált, hogy ha mingyárt félesztendő találna is betelni, míg ollyatán tökéletes subjectum találkozna, aminémüt az Úr kíván, mindazonáltal semmiként az Úrri tudományában kárt nem vallana.”²⁴ Egy másik példa viszonyukra. 1755-ben Kármánékat valami nagy csapás éri — a Losoncon évszázadokig gyakori tűzvészre gondolok — Ráday Gedeon menten megmutatja jószívűségét, mint Kármán mondja: „szegény kárvallott szolgálái iránt — meg is ígéri, hogy valamiben csak szolgálattýára az Úrri Háznak alkalmas lehetek, kötelességemet véghez vinni kiváltképpen való szerentsémnek és nyerességemnek fogom tartani.”²⁵

Fiai már ekkor — miután a losonci iskolát apjuk vezetése mellett elvégezték, és Körmöcön, majd Pozsonyban is tanultak, a debreceni kollégiumban vannak, ahová harminc esztendővel ezelőtt apjuk is iratkozott. A fiatalabbik, a minket közelebből érdeklő József 1738 szeptember 30-án született Losoncon.²⁶ András egy évvel volt idősebb nála, mindig egymás nyomában jártak.²⁷ Ők is Ráday Gedeon támogatásával jutottak külföldi tanulmányaikhoz: András 1759, József 1760 októberében ment Bázalba, s nem csupán anyagi segítségről volt szó. A protestáns ifjak külföldi iskoláztatása Mária Terézia korában sok nehézséggel járt, német protestáns főiskolákra alig is engedték ki őket, talán ezért is mennek Hollandiába vagy Svájcba azok is, akik nem az ottani magyar alapítványokra támaszkodnak. Még így is a nemességnek (ha volt) és a költségeknek igazolása s a vármegye ajánlása volt szükséges az útlevél kiállításához. Útlevélügyében Kármán András is, még Debrecenből, Ráday Gedeonhoz fordul, mikor „Musas has Debretzinas relinquere et altiora natere” (a debreceni múzsákat elhagyni és magasabbakra törni) készül: kéri, hogy avval a tekintélyével, amellyel felsőbb helyeken is rendelkezik, a helytartótanácsnál és a minisztériumban a legsürgősebben (citissime) eszközölje ki részére a jóindulatú elhatározást „benignam Regiam resolutionem”.²⁸ A fiatalabbik, József — akkor 22 esztendőös — 1760 őszén ment utána és október 9-én iratkozott be a bázeli egyetemre. Mindkettőjükre Losoncnak volt szüksége. Ráday azért tanította őket külföldi főiskolákon, hogy kedves városának és a losonci református egyháznak segítségére legyen. Céljai voltak a két ifjúval. Apjuk 1760-ban nyugalomba vonult,²⁹ s öregsége miatt rövidesen, 1762-ben letette hivatalát a losonci református prédikátor, Téglási János is.³⁰

A gimnáziumba, apja helyére Andrást hívták meg. Ezt a meghívást természetesen elfogadta, de avval a föltétellel, hogy csak egy év mulva tér vissza. Előbb még tanulmányait akarta folytatni és befejezni ott, ahol apja is tanult: Utrechtben. Addig pedig hazaküldte maga helyett az öccsét, Józsefet, s annál inkább, mert Józsefet más-ként is hívták már Losoncra, s József vállalta, hogy bátyja munkáját is ellátja. Ráday Gedeon, hiszen tőle függött: 1750 óta főgondnoka

volt az egyházkerületnek, őt minden ügyben, a losonciak meg különösen megkérdezték — Téglási János helyére a fiatal Kármánt szánta losonci prédikátornak. Meg is választották, még 1762-ben fölszentelték és ettől kezdve 33 esztendőn át látta el a lelkészi teendőket. Jó szónok, képzett ember volt és a nyolcvanas évektől kezdve tudományosan is sokat dolgozott. Fölfelé ívelő pályája tehetségénél fogva, de azért is adva volt, mert mindig maga mögött tudhatta családjuk régi jóakaróját, apjának barátját, a főgondnokot, Ráday Gedeont.

Ez a régi kapcsolat természetesen nem volt titok. Tudott-e róla, tőle indult-e ki, vagy inkább más akarta a főgondnok kedvét keresni vele, nem tudjuk megállapítani, — de már 37 éves korában szóba került, hogy annak a még élő Torkos Jakabnak a helyébe, aki a véletlen folytán³¹ maga még fiatalabban, 34 éves korában érte ezt el, cum iure successionis — utódlási joggal — a szuperintendencia „főigazgatója”, „adminisztrátora” legyen. Lehet, hogy a Bessenyei harcaiból is így ismert, cselszövő Wechelius János gondolata volt az egész, s csak arra való, hogy Rádaynak kedvében járjon. Ő jelentette a főgondnoknak, hogy „a túl a Dunán való Superintendentiában számos és nagy igazítani való dolgok vagynak, melyeket az odavaló Superintendens Uram rész szerént beteges állapottya rész szerént más és a Ttes Úrnak is tudva lehető okok miatt nem orvosolhat.” Ezért azt javasolja, hogy addig is, míg Ráday e „szövevényes dolgokat jó rendbe venni kezdené”, valakit oda kellene tenni, aki az mostani után succedálna. — — — Minthogy pedig azon terhes hivatal különös kvalitású és talentumu subjectumot kívánna, és a — — seniorok és régibbek között csak egyet sem találhatunk — — — nagyobb részint arra hajlottanak, hogy azon hivatalra még előre Losonczyi prédikátor, Tiszteletes *Kármán József Uramat projectálnák és destinálnák.*”³² A levél még azt a gondolatot is fölveti, hogy Kármán — bár Losonchoz és az egyházkerülethez tartozik, de a perifériáján van, — fölcserélhetné állását a szentgálival, amelynek kétszer szélütött lelkése már nem tudja ellátni hivatalát. Ez utóbbin múlt-e (Kármán aligha volt hajlandó Losoncra elmenni), vagy Rádaynak nem tetszett a coadjutori gondolat (válaszát nem ismerjük) — a dolgról többé nem történt említés.

Más előhaladásról is lehetett szó. A sárospataki régi főiskola — jöllehet ő Debrecen tanítványa volt — 1781-ben tanárának jelölte, mégpedig a szóbakerülhetők között elsőül. Rádayék erről is tudnak. Az ifjabbik Ráday Gedeon t. i., aki éppen tarcali szülöjünkben születel — sok mindenki kap abból a tokaji aszuból — mint ismert kérdésről számol be róla levélben apjának: „Az Pataki Professor iránt is meg lett az candidatio, az kiket már bizonyosan tudok, hogy candidálódtak, ezek: tisz. Kármán József Uram, — — — Szerentsi Uram — — — stb.”³³ Kármánnak ekkor már tudományos téren is neve volt. Munkáinak nagy része, német vagy francia elmélkedő munkák fordítása, teológiai művek Sturm Keresztély, Tiedge János, majd Osterwald Frigyes akkoriban nagyon kedvelt pietista elmélkedéseiből. Több gyászbeszéde is napvilágot látott nyomtatásban.³⁴ Legnépsze-

rúbb és hivatalában is legfontosabb, gyakorlati hasznú műve a később, 1787—89. megjelent háromkötetes *Agenda*, amely a református papnak minden tudni- és tennivalóját magában foglalja.³⁵ Ez a munkája persze nagyon elterjedt és kétségkívül tekintélyt szerzett neki paptársai között. Ennek köszönhette, hogy 1789-ben a drégelypalánki traktus esperesének választották,³⁶ egy évvel utóbb pedig az egyházkerület főjegyzője (generális nótáriusa) lett.³⁷ Ebben nyilván megint része lehetett a főgondnoknak, ha több nem, közvetve annyi, hogy az egész papság tudta, milyen közeláll Kármán Ráday Gedeonhoz.

Már ekkor benyújtotta az udvarhoz intézett kérvényét, amelyben nemességért folyamodott.³⁸ Ez a lépése nem azt jelentette, hogy osztályhelyzetén akar javítani: erre a papnak nem volt szüksége. Társaság dolgában: bejáratos volt Rádayékhoz és bizonyára a város más nemesi, sőt főnemesi családjaihoz is, ezen a téren a nemesség nem jelentett volna számára semmit. Talán fia ügyét akarta előbbre vinni, de, mint utóbb kiderült, a folyamodásra más oka is volt és arra nyilván az öreg Ráday Gedeon tette figyelmessé. A dolog azonban, amelyet 1790-ben indított el, nagyon késedelmesen folyt. Kérvényét ifjúkori jóbarátjának, a szintén nógrádi Drózdik János ágensnek adta át, mellékelte a vármegye ajánlását és megkérte Rádayt, hogy az illetékes két consiliariusnak írjon ügyében. Maga is eljár Pozonyban és onnan a legjobb reménységgel tért vissza. „Naponként — úgymond Rádaynak írt levelében — örömmel várnám a' K. Felsőg előtt beadandó esedezésemre válaszomat.” (1790 december 6.) Ekkor „elrémítő szomorúságára” váratlanul meghalt Drózdik, és nála, most már vejenél, Nyisnyánszkynál maradtak az iratok. Rádayra várt, hogy azokat visszaszerezze, vagy megkérje Nyisnyánszkyt a további eljárásra. Protestáns ember nemesítése azonban nem volt könnyű feladat. Csak egy jó esztendővel később, 1792 január 2-án került nyilvánosságra a Helytartó-tanács üléséből az a királyi rezolúció, hogy érdemeket szerzett ágostai és helvét hitvallású egyének nemesítésének ügyét jóakarattal fogja megvizsgálni.³⁹ Ekkor a négy szuperintendencia lépett közbe. Közös kérvénnyel fordultak az uralkodóhoz, rámutattak, hogy eddig száz protestáns kérvényező közül alig három kapott nemességet, azért tesznek szót közülük kettőnek érdekében⁴⁰ „— — — Horum primus est Josephus Kármán — — — qui non minus, quam frater ipsius Andreas, et horum pater aequae Andreas de Schola Lossoncina humanioribusque Litteris prorsus egregie sunt meriti, multosque probos ac eruditos Cives in decus emolumentum Patriae educant. Quo benefici genere, an ullum aliud majus in Patriam conferri possit? jure dubitamus.”⁴¹

Míg a nemesítés ügye folyamatban volt, az új egyházkerületi főjegyző, nyomban megválasztása után, nevezetes szerephez jutott. 1791-ben összeült a budai zsinat, amelynek egyházi részről főjegyzője lett.⁴² Különböző bizottságok munkálataiban vett részt (mindez persze összefüggött a II. Lipóthoz fűzött reményekkel) s egyike volt azoknak, akiket (köztük Pálóczi Horváth Ádámot, Péczeli Józsefet, Szónyi Benjámint) az énekeskönyv javításával bíztak meg. A zsinat határozatait egy küldöttség vitte Bécsbe, az uralkodóhoz — ennek

Teleki Józsefen és (röviddel halála előtt) Ráday Gedeonon kívül többedmagával ő is tagja volt. Ekkor kapta meg — miután a két gróf is közbevetette magát érdekében — a nemességet, amelyhez azonban az armálist már Ferenc király írta alá. A véletlen ugyanis úgy adta, hogy az armálissal megint baja volt. Losoncon (kisvárosban) hamar elterjedt a híre nemesítésének, bizonyára maga is terjesztgette, mikor a küldöttség audienciájáról beszámolt. Az armális azonban csak nem jött. Mert közben meghalt II. Lipót, eltávozott az élők sorából legjobb pártfogója, Ráday Gedeon és megbetegedett az ügy formai elintézésében eljáró Nagy Sámuel ágens, akinek betegsége olyan súlyos volt, hogy hazavittette magát péceli házába. Még az imént Nagy Sámuel bízta, hogy a formások egy hónapon belül elintéződnek, most, hogy semmi nyomuk nem mutatkozott, úgy érezte Kármán, hogy a losonciak előtt kezd nevetségessé válni. „A' Szokás szerint sok itt a' szeretetlen beszéd, hogy illy sokára halad a' dolog — írja panaszát Rádaynak — a' sok sértegető beszédet már alig szenvedhetem”. Fia is utánajárt az elintézésnek: megtudta, hogy a fogalmazás kézszen van, de sem tisztába írva nincs, sem ezért elküldésére sor még nem kerülhetett.⁴³ Pedig hamarosan szüksége lett rá.

1793 október 11-én meghalt Torkos Jakab utóda, Halász József szuperintendens. A kerület részére az erről szóló értesítést, valamint az utód megválasztására szóló intézkedéseket az új főgondnokkal egyetemben neki kellett kiadnia. — 1792 augusztus 6-án hűnyta le szemét az idősebbik Ráday Gedeon, irodalmunknak ez a nagy és rokonszenves egyénisége. Nem volt kétséges, hogy utóda a főgondnokságban is fia, a féltő gonddal nevelt ifjabb Gedeon lesz, ekkor már a Kir. Tábla bírása, (utóbb szeptemvir és koronaőr) és „kegyelmes úr”. Őt kellett az egyházkerület nevében Kármánnak — a kerület egyhangú szavazatai alapján — írásban fölkérnie az utódlás elfogadására.⁴⁴

Az ifjabbik Gedeon a Kármán József nemzedékéből való, nála is fiatalabb volt, a harmadik generáció, amellyel Kármánék meleg kapcsolatban éltek. Rögtön Kármán mellé állt és a megválasztandó szuperintendensről megírta véleményét Tatay Imre gondnoknak.⁴⁵ Vigyázni kell, úgymond, hogy a szuperintendensekből ne legyenek „hatalmat halászó püspökök”. Elegendőnek tartja, ha szuperintendens „nemesi praerogatívával bír”, — íme ezért kellett Kármánnak jóelőre a nemesség — van tiszta tudománya, jók az erkölcei és irtózik minden „factiátul”. S evvel mindjárt rátér Kármánra, akiben nyilván mindenki az új szuperintendenst sejtette.

Az előkészületekkel és a szavazati jogok kiterjesztésének megtárgyalásával a következő év tavaszáig húzódott a választás. Ő maga egy bécsi útján megbetegedett s „egy hétig nyomta az ágyat”, de jobban bántotta, hogy útjában Pápán kellemetlen pletykákat hallott.⁴⁶ Kisebbség volt, hogy a veszprémi fiatal prédikátor is vágyódik „a titulusra”. Volt egy másik mendemonda is, amelyről Tatay Imre veszprémi kurátor is beszámolt Rádaynak „Úgy mondják, hogy T. Kármán Ur Bétsből lett visszajövetelével mondott volna ilyen szót: Le omlik Babilon! Ezen pedig a' Pápai oskolát értette volna. Innen

lett az ellene való tusakodás, de hiszen keresztyén ember ellen való cselekedet volna, edgy oskolának boldogulását irigyelni.⁴⁷

A dolognak magyarázata, hogy a dunántúli egyházkerület, amely eredetileg komáromi, felsődunamelléki volt és Nógrád megyéig terjedt,⁴⁸ két gimnáziumot tartott fenn: a pápait és a losoncit. (Ezt Halász József büszkén emlegeti is Ráday Gedeonnak — egyetlen egyházkerület sincs ezenkívül, amely a maga pénzén két iskolát tart fenn.⁴⁹) Természetes, hogy a két iskola vetélkedett egymással, s a vetélkedésből viszálykodás is lett. A pápai volt a nagyobbik, a bővebben ellátott, s azonkívül: a Dunántúl régi, híres és egyetlen református kollégiuma. Viszont a losonci mögött ott állt a hatalmas, tekintélyében egyre növekvő Ráday-család és ezúttal ott állt az egyházkerület főjegyzője és szuperintendens-jelöltje, Kármán József. Épen nem valószínűtlen, hogy Kármán a „pápai Babilonról” valamiféle nyilatkozatot tett, amelynek gyorsan híre ment a dunántúliak között. Ez mindenesetre megakadályozta egyhangú megválasztását. Kármán a választás kimenetelét „Isten után” Ráday Gedeonra bízta.

Május 13. napjára, Révkomáromba tűzték ki a gyűlést. Ráday Gedeon Bécs felől jöhetett, mert útját Komáromba Tatay Imre Pápa vidékén készítette elő.⁵⁰ „Nem a legalkalmasabb vendégfogadók lesznek ez útban Pápáig. Gicen Bésán másodalispán, edgy emberséges Uri ember szívesen látja. — — — Ha protestáns Helységek, 's kivált Nemesség között esne a menetele, nem szorulnának V. Ispán Urra; de ezen egész ut nagyobbrészt Benedictinusok és Pápai Uraság faluin el-utasítottak.” A gyűlésben „a' voxoknak bontása el végeztetvén, úgy találtatott, hogy azoknak nagyobb száma Főt. Gen. Not. Kármán József urat érte, ki is azért ezen Dunántul neveztetett Megyének szuperintendensének ki neveztetett és örvendeztető ilyen kiáltással mindenektől approbáltatott.”⁵¹ A Huszár Gállal, majd Beithe Istvánnal kezdődő sorban tizenhetedik szuperintendense lett a kerületnek.⁵² Hogy a nemesség csakugyan kérdésbe jött, azt Tatay Imre levele bizonyítja, aki azt írja Rádaynak, hogy Kármánban az „említett kvalitások meg vannak; az Nemességerül annyival inkább nem lehet kérdés, hogy a felséges boldog emlékezetü Leopold császártul rezolválódott, de meg halálozván ellébb, az Armális már mostan Uralkodó Felsőges Urnak subscriptiója alatt expedialtatott”. Hogy a választás mégsem volt egyhangú, annak egy mendemonda volt az oka.⁵³ Losonc és Pápa ellentétét megválasztása után Kármán maga simította el, mert a konzisztóriummal bizottságot küldetett ki avval a feladattal, hogy mind a két iskola virágzását segítsék elő. A községeket pl. pontosan megszegtették a két iskola legátusai között.

Nem engedett azonban egy másik dologban. Mivel Losonc messze van Komáromtól, Veszprémtől, megint fölmerült az óhaj, — ahogyan valamikor Wecheliusz János is kitervezte — hogy lakását, lelkész állását válassza meg maga, valahol közelebb. Kármán nem volt hajlandó Losoncot elhagyni és korára hivatkozva ütötte el a kérést.

Elért tehát mindent, ami számára elérhető volt. Nemességet kapott és szuperintendens lett.

A nagy örömet azonban nem élvezhette sokáig. Már bécsi „sebes

utazásának kedvetlen gyümölcse” 1793—94 telén hosszabb betegeskedés volt.⁵⁴ Ezt a választás öröme kiheverte ugyan, de a baj a következő télen annál súlyosabban tért vissza. Január végén Szilvási Gábor referál róla ifj. Ráday Gedeonnak, hogy „igen szomorú tudósítást” kapott róla és meg is látogatta. Ő maga reménykedik ugyan fülgyógyulásában, de „többnyire olyan ítélettel vagynak felőle az emberek, hogy nehezen gyógyul ki ezen nyavalyájából”.⁵⁵ Egy hónappal utóbb Szilassy József, az egyházkerület főjegyzője sem tud jobbat írni: „most jobban érzi magát, de nyavalyájának szerencsés kimeneteléről még bizonyosat nem lehet állítani.”⁵⁶ Április 5-én ugyancsak ő jelenti Rádaynak, hogy „elvégzette már pálya futását néhai főtisztelendő Szuperintendens Kármán Jóseff Ur, tegnap estvéli 7 óra tájban”.⁵⁷ Tizenkettedikén, egy vasárnapon temették — nyilván hazavárták a fiát és megvárták Ráday Gedeon jövetelét. Özvegye külön meg is köszöni Rádaynak irántuk mindig megmutatott „sok kegyelmét”.⁵⁸

Mindezt hiteles adatokra támaszkodva azért mondtam el részletesen, hogy a környezetről, amelyből a századvég egyik legtehetségebb írója az irodalmi világba került, valamelyes képet alkothassunk. A Rádayakkal való, több nemzedéken át zavartalan ismeretség kezdete sok minden elkövetkezendőknek. Az ő támogatásuknak, segítségüknek köszönhették, hogy iskolai végzettségüket hosszabb külföldi tanulmányokkal egészíthették ki. Nekik köszönhették pályájukat, emelkedésüket. Mindig maguk mögött érezhették az udvarnál nagybefolyású, református vonalon pedig egyedülvaló tekintéllyel és tisztelettel övezett család egész jóindulatát.

II.

KÁRMÁN JÓZSEF KIADATLAN ÍRÁSAI

Az alábbiakban Kármánnak mindazokat az írásait közöljük (olvasmányi jegyzetein kívül), amelyek az Abafi-féle kiadásban nem szerepelnek.

1.

REFLEXIONEN

zur praktischen Philosophie von (Joseph von) Kármán.

Töredék. Saj. kézír. 8-r. 4. lev.

An meinen von C — — — y.

Nicht etwa um dich blos allein, sondern, um mich mit dir zu belehren habe ich diese kroquirte Skizze entworfen. Der Kenner sieht es ein, dass sie in jeder Hinsicht immer noch unvollständig ist. Nur als Mikrologischer Entwurf darf sie erträglich sein — und nichts weiter — nicht als Sistem, (nicht) als (Leit) Faden für Anfänger, vielmehr als Auszug zum Überblick, als (erinnerende) Fingerzeigen für den Geübteren, und als Resultate der Prämissen die ich bei meinen Lesern voraussetze. Auch bemerke ich zum vorhinein, dass ich für ihn unverständlich, anstössig sogar werden muss, wenn sie ihm — — —

Zum Unterpfand meiner Anhänglichkeit zu dir; und wenn ich sie dazu bestimmen darf als wegweisende Winke seien diese Sätze dir gesammelt und dir gewidmet.

von deinem
Karmán.

Über den Willen überhaupt. — Man nimmt es wahr, dass unser Geist sich manche Vorstellungen zu wiederholen, manche von sich zu entfernen strebt. In ersterem Falle *begehrt*, in letzterem verabscheuet er. Jene Vorstellungen sind ihm angenehm, diese unangenehm.

Das Vermögen zu begehren und zu verabscheuen nennt man in vollestem Verstande den *Willen*.

Bezieht sich dieses Vermögen auf einzelne Arten von Begierden, so erhält es den Namen *Neigung*.

So wie man den Verstandsfähigkeiten den Kopf zum Sitze anweist, haben auch die des Willens das Herz zum Platz.

Die ersten Wirkungen des Willens nennt man Empfindungen, so wie man die des Verstandes die Vorstellungen heisst.

Die Bestimmungen des Willens, wodurch er bei sich er...gernden Anlässen nach manche Vorstellung mit Thätigkeit strebt, werden mit dem Ausdruck des *Triebes* bezeichnet.

Bei der Wirkungsart des Willens und bei dem Gang den er nimmt ist der Satz als eine Grundwahrheit anzunehmen: die Empfindungen seien immer von Vorstellungen abhängig.

Die Arten der Vorstellungen sind es eben, die auch die Arten der Empfindungen angeben.

Die sinnlichen, dunkeln, die verworrenen Vorstellungen erzeugen die sinnliche Begierde, eine Fähigkeit, die wir mit andern Thieren gemein haben.

Die besseren Begriffe des Nachdenkens folgt der vernünftige Wille. Eine Fähigkeit höherer Art, und ein Erbtheil des Menschen allein.

Die Sinnlichen wirken rascher, lebhafter; und nur Gewohnheit allein verschaffet der Vernunft die Herrschaft über den Willen, die grössere Gewalt.

Überhaupt, je lebhafter die Vorstellung ist, und je schneller, je mehr — — — dazu beige... werden — um so mehr Eindruck machet sie auf den Willen.

So weit das Formelle der Vorstellungen! Aber auch auf des Objective, oder auf die Natur der Gegenstände kömmt es Viel an.

Das Eigene der Dinge um welches sie begehrt und verabscheuet — — — —⁵⁹

(M. Tud. Akadémia kéziratára. Tört. 4 —, 19.)

2.

KÁRMÁN JÓZSEF VERSEI

a.)

(A csábrági vár látogatási könyvében)

Szent a' Régiségnek tisztos Szer-tartása,
Minden Helynek maga kiszabott Szokása.
Akkor hervad Hazánk gyenge Virágzása,
Ha rég' Alkotványunk' történik bomlása.

Tiszteld a' Szer-tartást, ne vond magad tüle,
Bár hibás, ne üzzél tsufszágot belüle;
Ha tréfa, engedjél, ne szaladj elüle,
A' Csábrági Várban, ha mondják, hát dülj le!

20^d Aprilisben, 794.

Kármán József mpr.

Protocollum privatum castris Csábrágh: A sárospataki Nagykönyvtár kéziratának 123. kötetében, 81/b. 1. — Innen közölte Gulyás József, Irod. tört. Közlem. 1938.

A vers gondolatát Kármán már az *Uránia* I. kötetének *Bé-vezetésében* érintette: „Nem haszontalan Kívánsága az a' jó Haza-szeretőnek, ha a' régi Szer-tartásokat, a' mennyire azok egyezhetők az Időnek Szükségeivel, örökké Tartóknak lenni akarja... Ez ad a' Nemzetnek tulajdon formát, ez ad álló Erőt, ez ójja meg a' Zavarodástól.” — A versben ezt a gondolatot fordítja tréfásra. — Maga a tanítás Montesquieu alkotmány-elméletére vall, de szólhat belőle a nemesi ellenállás is, amely a régi alkotmánnyal védekezik a Habsburg-abszolútizmus ellen. Haladás, hogy az alkotmányt a korviszonyokhoz, az idők kívánalmaihoz akarja alkalmaztatva látni.

A versnek az is érdekessége, hogy Kármán magyar nyelven ránk maradt három kéziratának egyike; a másik kettő a M. Tud. Akadémia kéziratárában sógorához, Gálóss Gáborhoz intézett két levele.

b.)

A könyv-szerzőhöz

Gazdaggá tész Galén, Justinian vezet
Méltóságra — — — Nálad mind kettő fog kezét.
Öszve-párosítád Orvos Tudománnyal
A' Törvényt: Nagy Galént bölts Justiniánnal.
Párosodjon Nálad mind kettő Jutalma,
Nőjjön mind Értéked, mind Nevednek Halma.
Le-arattad bőven az egyben Pálmádat,
Tetézzed uj gyöngyvel el-nyertt Koronádat.
De — szemérmed nem kap, tudom én a' lármán,
Azért tsak halgatva érzi Betsed'

Kármán.

Pesten 1794.

Sz. Anna Aszszony napján.

A' borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról, és az Orvosi politziáról, melyet ki-adott Rátz Sámuel, a' szabad Mesterségeknek, Philosophiának, és Orvosi Tudománynak Doktora, Pesten a' Physiológiának közönséges és rendes Professora; Nemes Hont Vármegyének Törvény-Tábla' Assessora és ezen esztendőben a' Királyi Tudományok' Universitásának Rectora. — Pesten, nyomtatott Trattner Mátyás betüivel. 1794.

A verset először Szilágyi István fedezte föl Rátz könyvében, és adta ki: *Kármán kiadatlan műve*. Fgyelő, 1882.

A MAGYAR HIRMONDÓBAN MEGJELENT CIKKEI
AZ URÁNIA MEGJELENÉSÉRŐL

a)

A' Magyar Asszonyi Nemhez.

A' jó Anya Természet különös Szorgalommal formálta az Asszonyt. A' kellemetességeket adakozó kézzel ruházta erre a' Teremtések első-szüllöttjére. A' szépség, az ő vonzó Isteni erejével a' Világ' diszvévé kente-fel. Az a' könnyü, kedves ész, az a' mosolygó elme a' komorabb Férjfinak örömevé; az a' gyenge és mély érzés, az a' titkos el-értése a' szív' leg-lassabb rezzegésének, az az édes hozzánk kaptolás, az a' kedveltető ápolgatás, az a' tsendes El-türés, — mind ugyan annyi Tulajdoni az Asszonyi szívnek, a' Férjfinak boldogságává szentelték-fel az Asszonyt.

Pusztá és üres vólna az élet, setét mint a' sir, irtóztató mint a kietlen tömlőt, az Asszonyi kedvesség nélkül. Ezek a' Barátnék ki-sírnek bennünket az élet' sanyaru útján, és segítik az előnkbe akadó rózsákat szagatni, és a' tövis-szurásokat gyenge dajkálkodásaikkal enyhíteni; ők osztályosok örömeinkkel, egyaránt mint bajainkkal, és tészik amazokat izesebbekké, ezeket türhetőbbekké. Az ő kedveskedéseik adják-meg az élet' savát. Ott, a' hol az öröm ki-apatott, annak kut-fejét fel-keresik; a' hol a' Bu miatt a' Fő gőzölög, az Izzadság tseppekkel le-törlik a' gondot Homlokainkról. — —

Illy szép tehetségek, illy Adományok fekszenek titkos pólyában — nagyobb vagy kisebb mértékben — az Asszonynál. Egy Igéző-szó és ezek valóságra jönnek; egy Alkalmatosság, és ezek fedeleikből kifejődnek.

Mint esik-meg az még-is, hogy az emberi Nemzet' szép felének formálását, 's hasznos gyönyörködtetését annyira el-felejtjük? — — Minden irások tsak a' Férjfit, annak Oktatását vagy mulattságát tárgyazzák.

Azok, a' kik a' leg-első, és leg-maradandóbb érzéseket nyomják a' Nevelés által a' gyenge gyermeki szívbe, miért hogy olly gyakran magok neveletlenek? esméretlenek azokkal a' kötelességekkel, 's módokkal, a' mellyeknek tellyesítése lételeknek első tzelja? Azok a' kiknek életünknek füszerszámát kellene tökéletességeik által meg adni, miért hogy olly gyakran formálatlanok, járatlanok azokban az esméreteken, mellyeket a' Háznak okos Igazgatása kíván; idegenek azokkal a' szívet hódító kedveltetésekkel, mellyek a' Férjnek Házasságát Paraditsommá változtatják? —

Majd nem tellyes bizonyossággal lehet tehát reményleni, hogy valamint nem lesz foganatlan, ugy nem is lesz kedvetlen Hazánk' szép Neme előtt egy olly Munka — a' melly különösen az Asszonyi Nemet illető esméreteket hozzon forgásba; kedveltető móddal hasz-

nos Tanításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készítsen jó, 's gondolkodó Anyákat; ossza vélek a' Nevelés' Terhét; formáljon hü, 's tiszta erkölcsű Házas Társakat, kellemetes Társalkodónékat; — egy szóval: a' melly Kézi-Könyve legyen Hazánk' Leányainak.

Egynéhány Hazájokat sziveknek tellyességéből szerető, a' Magyar Asszonyi Nemet tisztelő 's kedvellő Hazafiak, készülnek egy illy Munkát Fertály-Eszkendőnként közre-botsítani, illy nevezet alatt: *Uránia*, mellynek itt következik a' Foglalattya:

I. Erköltsi Tudomány. Rövid és könnyű Elmélkedések erköltsi Tárgyakról. Erköltsi Levelek. Dramatizált Történetek. Nagy és szép Karakterek' ábrázolásai. Nevelésről való tanítások. Kis Történetek (Romanze).

II. História. Élet' le-írási (Biographia) híres Embereknek, 's Asszonyoknak a' régi 's mostani időkből. Nagy tettei nevezetes Asszonyoknak. Tulajdoni 's szer-tartási a' Nemzeteknek.

III. Természet' esmérete (Physica) 's Históriaja. Emlékezetes Tünemények (Phaenomena) a' Természetben. Állatok', ritka Teremtmények le-írása. Nagy és szép jelenések (Scena) a' Természetben.

IV. Szép Mesterségek, 's Tudományok (Aesthetica) Elmélkedések az izlés' formálására. Apró Versezetek. Epigrámmák, Énekek, Áriák Musikával. Mesék, találó Mesék (aenigma). Kies kerti tájékok' és Természeti szép vidékek' festései. Remekeknek, mint: Irott képek', álló képek' (Statua) emlékezet-oszlopok', sir-halmok' s a' t. rajzolat. Viseletek, ruházatok a' hajdani, 's mostani Világból, idegen Országokból, 's Hazánkból. Házi eszközök' formáji. Kül-földi 's hazai Játék-szinek. Nevezetes Teátrumi Jelenések. Ujj Darabok.

V. Gazdálkodás és kézi-művek (Technologia). Mind kettőből oktatások, és ujj Találmányok. Apró Házi-mesterségek 's orvosságok.

VI. Elegyes Dolgok. Anekdoták. Elmés mondások. Ujságok. Híradások.

Ezen Rajzolatokból ki-ki által-láthatja, mit? 's mennyit? várhat ezen munkától. Még egyszer szükség azt itt meg-mondani, hogy különösen az Asszonyi Nemre és mindenen felett Hazánkra leszünk leg nagyobb tekintettel.

Hogyha bizodal munknak az elő-segállók' száma meg-felel, igyekezni fogunk a' Munkának külső Ékességét is meg-adni. Minden kötet ró'saszin boritékban fog az elő-fizetőknek kezéhez küldetni. A' papiros tsinos, és szép; a' betük ujjak és tiszták. Minden kötethez járulnak a' foglalattal meg-eggyező réz-mettzések, mint: nevezetes Személylek' ábrázati, viseletek', eszközök', épületek', tájékok' 's effélék' rajzolat. Egy kötet' nagysága fog állani 20—25 árkusból.

5. szakasz. 1794. I. köt. 301—304. I.
(17.) 1794. február 28. Toldalék.

Hiradás (de nem egész.)

A' két Hazának minden nevezetes helyeire el-küldött jelentéseinkben bővebben elő-adtuk, mi légyen Tzélyya és Foglalattya fertály-esztendőnként közre botsátandó URÁNIÁknak; ugy hogy kiki azokból által-láthatja, mit várhat igyekezetünktől.

Az olvasást, és ez által egésséges és józan esméreteket terjeszteni... a' tiszta izlést közönségessebbé tenni... eredeti, és a' Haza' szükségelhez szabott minkákat ki-ereszteni... és e' szerént a' Nemzeti Karaktert tisztítani és vezetni is, de erősíteni is... az a' meszszebb Tzél. — Mellynek el-érésére, a' szép Nemnek el-felejtett formálását magunkra vállalni... és azt, a' melly, akár mint hidjük is, az izlésnek mindég parantsolója, gyönyörködtetni, de az által oktatni... félre szoktatott hajlandóságait haza vezetni... gyenge gyermekségünknek első nevelőjít, hasznos nevelökké tenni... a' házi gyönyörüséget, annak nemesítése által emelni 's szaporítani... és mind ezek által a' más nemben is nemes vetélkedést nemzeni; az a' közelebb való Tzél.

Mind Öszve-foglalva ezeknek végbevitelére, az Erköltsi, Természeti, és a' Szép Tudományokból; a' Világ, és a' Természet' História-jából; a' szép, a' kézi, és a' gazdálkodás' mesterségéből, mind intézeteinkkel meg-eggyező, mind kellemetes tárgyakat igyekezünk választani, azokat kedveltető móddal, és a' mennyire tsak tőlünk telik, tiszta, és nem unalmas pennával ki-dolgozva elő-adni, egy szóval az egész Munkára oly formát és ábrázatot önteni, hogy méltóvá tegye magát mind a' bölts, mind a' szép kezekben való forgatásra.

(A' bővebb Tudósítás is az Urániáról, mellyről ezen Hiradás emlékezik, megvayon Tóldalék-árkusokban, melly még a' multt postai árkusokhoz készült, de nem mehetett-le véle: mivel sok lett volna egy kopertába két árkus, és a' Párisi nevezetes gillyotinozásnak valóságos ábrázolása.)

5. szakasz. 1794. I. köt. 319—320. l.

(18.) 1794. márc. 4.

A' Hazának, és különösen a' Magyar Szép Nemnek buzgóságától fog függeni, ha igaz-é az, a' mit közönségesen hinni kezdenek Hazánk' Tudóssai: hogy meg-utálván Nemzeti Könyveiket, idegenektől függenek, vagy pedig tellyességgel nem olvasnak; és ha annyira böltsőjében fekszik-é a' Magyar Litteratura, hogy folytatott irások sokáig életeket ne reménylhessék.

Az Urániát ki-adó Társak.

5. szakasz. 1794. I. köt. 336. l.

(19.) 1794. márc. 7.

Hiradás

A' Munkának első Kötetje már sajtó alatt vagyon, és a' Rézmettzésekből is négy készen áll, egyet még, mellyet különösebb szorgalommal akarunk készíttetni, az ígért időre reménylünk, hogy a' Mettző el-végez; és ha ez, némelly más, már is magát elől-adott akadályok, nem tartóztatnak: kezekbe adhatjuk rövid nap Olvasóinknak, Munkánknek első Kötetjét.

5. szakasz. 1794. I. köt. 774. l.
(41.) 1794. máj. 23.

d)

Urániánknak 2 Kötetje ki-került a' sajtó alól, és olly rendeléseket tettünk, hogy Érdemes Olvasóink kezekhez vehetik azt, ott, a' hol a' pénzt le tették érte. A' kik eddig nem prenumerálták, azoknak számára nyitva hagyatik még tovább is az Előfizetés, és ha kedvek léssen, ki-jött két kötetjeinket is meg szerezni, azokat is megküldjük a' prenumerátió árán, az az 3 Rforintokon. Költ Pesten 25-dik Oct. 1794. —

6. szakasz. 1794. II. köt. 680. l.
(40.) 1794. nov. 14.

e)

Betsület-mentése Urániának

Egy szerentsétlen zavarodás a' Névben, ugy tapasztaljuk sok helyekről, el-hitette némellyekkel, hogy Urániánk, Forditása legyen egy bizonyos, ugyan ezen Név alatt ki-jött, 's Német nyelven irtt Faradéknak, a' melly egy boldogtalan, de sok részben tiszteletet érdemlő Fejedelem-asszonynak, szánható Hamvait betstelenséggel illetni mondatik. Minthogy mi ezen Irást nem láttuk, és látni sem kívánnyuk, többet mi sem mondhatunk rólla, mint a' mit a' Köz beszéd rólla szól. Szemesek lévén és buzgók, szándékunknak betsülete, tartozunk az Érdemes Közönségnél hintethető Elő-ítéleteket meg-előzni, Minthogy ezen Hitel, senkinél a' ki Munkánkat látta, 's egyenes lélekkel ki terjesztett Intézeteinket, első Kötetünk Bé vezetésében olvasta, gyökeret nem foghat, azoknak a' kik restellik azt megnézni, közönségessen azt itt jelentjük, hogy a' mi magunknak ki-mértt Határoktól, Szivüinktől, és Gondolkozásunk módjától idegen, egy olly forma foglatu Termést, Hazánkba által plántálni akarunk, és hogy ha szinte később tettzhetett is ezen közjelentésű Tizmet, azon nállunk esmeretlen Irónak, a' maga Munkája eleibe függeszteni, mellyet mi elébb választottunk, tzélunk különböző, és Munkánk más, és hogy ez a' mi Urániánk Magyarokért készült folytatott Irás, nem politikai fetsegés, sem nem holttak emlékezetét tapodó

alatszonyítás, és a' mellybe, olly kevés Forditást igyekezünk bé-fogadni, a' mint tsak lehet. — Közönségessen pedig, kérünk mindene-
ket, a' kiknek kedvek vagyon, Itéletek alá venni Munkánkat, hogy a'
magok Igazság szeretetéért addig Itéleteket erántta függesszék fel,
mig azt meg nem tekintették, és meg nem olvasták.

Az Uránia' Kiadói
6. szakasz. 1794. II. köt. 711—712. l.
(42.) 1794. nov. 21.

f)

Urániánknak 3-dik Köttetje, kevés idő mulva, ki kerül a' sajtó
alól. Tulajdon költségünkel fiztjük annak nyomtatását, mert, nem
tsak hogy Praenumeránsaink előre nem fizettek a' 3-dik Köttetre,
de még azok közzül is, a' kik két első Köttetjeinket kívánták, és ke-
zekhez vették, sokat hátra vagynak a' fizetéssel. Arra, hogy előre
fizessen, senkit sem kötelezhetünk, de hogy meg-vett Nyomtatván-
nyainknak ára be küldetessen: a' betsület, és a' szoros Igazság ki-
vannyák. Meg-igértük, hogy 4 Köttetet minden esetre ki-adunk, és
meg is álljuk szavunkat, el-lévén arra szánva, hogy az után a' mi
Írásunk is, a' jobb Magyar Munkáknak — a' Mindenes Gyűjtemény',
Muzeum' és Orfeus, sorsára jut. Leg alább fel-marad jutalomul az
a' Meg-győződésünk, hogy egyenes szívvvel igyekeztünk Litteraturánk'
elő mozdításában, és kárt is szenvedtünk miatta. Reméljük, hogy
a' jövődő Nyom igazságossabb lészen emlékezetünk erántt, és azon
igaz Polgár-társaink közzé számlál bennünket, a' kiket nem retten-
tett el a' Magyarnak Nyelvéhez való hidegsége, és — irni mertek.

Az Uránia' Ki-adóji.
7. szakasz, 1795. I. köt. 320. l.
(19.) 1795. márc. 6.

g)

Uránia a' Hazához

Sokan alattomos Szánakozással nézték, mindjárt Munkánk' Fel-
állításának kezdetében intézetünknek jövődő öszveomlását, és azt,
mint bizonyost jövődölték. Fenygetve mutatták a' Mindenes-Gyűj-
temények ideje előtt letépett Asztagjait, a' Magyar Muzeumnak be-
kilintselt Ajtaját, a' Magyar Orféusnak megnémult Lantját; és...
Vakmerők Ti, így szóltak, egy gyenge Leánykát eresztetek utnak, és
nem rettegtek? —

Ha a' had' gyilkos mezeiről alig tér is meg egy kis Felekezet téli
szállására, már más Tavasszal feles Ifju Sereg tódul arra a' vér-
piatzra, a' mellyen a' Hartz' szomoru Áldozatjainak Maradványi fe-

küsznek. A' messze lévő Világról ha a' számos evező sereg helyett, egy megritkult tsoport verekedik vissza Hazájában, már egy más Vakmerők' Serege vitorláit duzzasztja, hogy azokat a' habokat barázdálja, melyeken Társaiknak Deszkái a' Hajótörés után uszkálnak! Vakmerő bizony! és példán nem tanuló az Emberi Nemzet!

Minket is a' fennemlített példák, és hajótörést szenvedett Társaink' veszélyvallásai el nem rettentettek; a' Reménység édes varáslásával tsalogatott, hogy mi azoknál szerentsébbek leszünk. De kevélykedünk mi egy olly vakmerőségbe', a' melly tsak a' Hazában vetett határozatlan Bizodalomból eredett. És — vallyon kelleténél többet biztunk e' mi a' Hazába??

Örömünkre 's ditsőségünkre szolgálnak, Hazánknak minden Rendü és Koru Fiaitól, és legérdemesebb Litteratoraitól hozzánk eresztett bátorító, serkentő, igyekezetünket javalló, és ditsérő Írásaik, és Jutalomul vesszük tsak azt is, hogy némelly Olvasóinktól Köszönetet érdemlettünk, hogy olly válogatott, és a' Haza' diszéből öszvegyüjtött Olvasókkal ditsekedhetünk, a' kik arra a' vigasztaló tapasztalásra vezettek; hogy a' nemzeti Litteratura Fő Rendünk előtt nem kedvetlen, és hogy sokan olyanok is voltak Olvasóink között, a' kikről kételkedés nélkül elmondhatjuk, hogy Urániánk esmértett vagy békéltetett meg a' hazai Litteraturával.

Szembe tűnő dolog az mindazonáltal, hogy olly ékes és költséges kiadásra, mint a' melyet egész igyekezettel munkánkra ruháztunk, nem elegendő számmal voltanak Előfizetőink, Megbántanánk a' Közép rendet, a' mellyben olly sok Hazájáért és nemzeti nyelvéért melegen verő szivet esmérünk, ha annak hidegségének, vagy még ki nem tsinosodott Izlésének tulajdonitanánk ezen kevés számot. Inkább hisszük azt, hogy annak okát, abba kell keresnünk, mivel ki eresztett Jelentéseink, s már ki jött Darabjaink nemeléggé terjesztettek, 's nem eléggé lettek esméretessé.

Mindjárt eleintén meg ígértük, hogy az — Olvasó Haza' bátorságáért, mi, ha szinte elsöben magokat jelentett Előfizetőinknél többen nem találtnának is, még is saját költségeinken ezen esztendő folytát ki visszük — és valóban nagyon is meg igazodott ígéletünk, mert azt valósággal saját költségünkön vittük és visszük. A' Kollektor Urak az első fél esztendő folytáért nagy részént, és a' második fél esztendőért mindnyájan hátra vagyunk. Ennek okát valamennyiben ott találjuk, hogy darabjaink az alkalmatosságok nemléte miatt későn juthattak elő-fizetőinkhez.

Ezen akadályok' meg előzésére, most, midőn a' negyedik, és az első esztendő folytának utolsó darabja, már munkában van, jó ideje korán akarunk hathatós módokat keresni; és mivel mi szavunknak eleget tettünk, a' jövő esztendő folytára — mellyet hogy ismét, és valóban súlyos károsításunkkal vigyünk, igasságtalanság nélkül senki sem kívánhattya — olly eszközöket gondolni, a' mellyek ezen akadályainkat örökre elhárítsák.

Fő és legsikeresebb módnak látszik az, ha még egyszer röviden és világosan Munkánknak tzelját, foglalattyát és hasznát a' mennyire tsak lehet esmeretessé tesszük.

Urániankat különösen az Asszonyi nemnek ajánlottuk. Ezen kellemetes nemnek, erköltsi, és izlésbeli gyarapodása nem meg vetni való dolog. A' jól nevelt anya, jó gyermekeket nevel. Az értelmes Feleség, nemesebb kedveltetéső, és sokkal kellemetesebb Feleség és — nem nyereség e' az, ha azon fellyől még barátné is? — — A' jól formáltt háznak Asszonya, igazán a háznak koronája; és egy okossan formáltt Leányka, nem szebb e' és betesebb e' az egész Hazára, és még a' jövődő emberi nyomra is. Egy kevés figyelmetesség meggyőz a' felől mindent, hogy ennek szorgalmatos, vagy lágy meleg nevelésétől, 's tsinosodásátul függ majd nem minden a Köz Társaságban; sőt hozzá merjük azt is adni, hogy ezeknek helyes formálása teheti jobbá egész helyheztetésünket. —

A' Férjfiakat nem zártuk el munkánktól, és nem is felejtettük el abban; sőt nem hizelkedünk talán sokat magunknak, ha azt hisszük, hogy némellyeket abban nem éppen haszon, némellyeket nem egészen gyönyörűség nélkül olvashattak azok is.

Egy illy folytatott írásban, mint a' miénk, nem lehet a' tzélnak és annak Állattjának fel-forgatása nélkül, nagy és fontos Systemákat alkotni; a' ki tehát ilyeneket várt, az, Tzéljainkat nem esmérte; hanem leg inkább a' kedveltető és ez által haszna vehető el hintett igazságokat mint matériálékat, lehet, és akartunk tsak közleni az Olvasó közönséggel. El kerültünk, és el is kerülünk tehát minden mord és komor vagy fárasztó Elmetöréseket, jó előre való megfontolásból: de hiszem nem kell annak mind mordnak lenni, a' mi hasznos — Az idő, 's Hazának, környülállásaihoz 's helyheztetéséhez, az Olvasó közönség' foghatóságához 's kedvéhez szabott, hasznos 's populáris igazságok leginkább fő 's derekasabb tzélunk. —

Mennyiben tettünk eleget fogadásunknak, és mennyiben tettünk eleget az erántunk való várakozásnak, az eránt sok érdemes Hazafiaknak meg elégedések minket meg nyugtat; Munkáink pedig a' meg ítézésre közönségesen kitéve vagynak. Mindennek tettzeni nem is lehetett, nem is akartunk, mert lehetetlenségekre nem vágyódtunk.

Nem tudjuk el hitetni magunkkal, hogy ezen fő Tudományokban közlött esméretek, nyomos foganatuk ne legyenek; és meg sértése volna az a' Hazának, ha azon gyanuval illetnének, hogy ezen gyökeres Tudományoknak betsét nem érzi. — Félénkség volna pedig a' mi részünkről, ha midőn annyi fő és nagy Hazánk, Fiai és Leányai törekedéseinket jóvá hagyásokra méltóztatták, azon törődnének, hogy azok ezután is a' Hazától nem örömet fogattatnak el.

Mivel a' hazai nyelv, és leg inkább a' hazai Tudományoknak Pallerozása a' Köz igazgatásba egyesesen belé tartozik; kit kérhetnének nagyobb Jussal mint a' Tekintetes Megyék' Főtisztviselőit, hogy ezen intézetinket Köz gyűléseikben tegyék esméretessé, és ezáltal terjesszék szép és valóban díszeskedni kezdett Anya nyelvünk' szeretetét, és a' szép Tudományok' előmenetelét hűségükre bizott Megyéjekben.

Az Uránia Kiadói.

7. szakasz. 795. I. 565—573. l.
(33.) 1795. ápr. 24. Tóldalék.

PAJOR GÁSPÁR ÉS KÁRMÁN JÓZSEF LEVELEI
AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMIVELŐ
TÁRSASÁGNAK

a)

A Magyar Nyelvmivelő Társaságnak
Boldogságot és előmenetelt kívánnak
az Uránia kiadói!

Valamint minden, aki a hazai literaturát és nyelvet szereti, ugy mi es örvendve látjuk, szép törekedését egy Társaságnak, amely ezen két felséges tárgynak mívelését választotta célul magának, és a melynek mi is gyenge erőnket felszenteltük Mint jutalmat ugy nézzük, hogy ezen igyekezetünkhöz a magáét köti egy Társaság, amely szélesebb kiterjedése által bővebb gyümölcsöket ígér szeretett két hazánknak. — Örömmel elfogadjuk hivatását ezen társaságnak, és az abba való béavatásul legelső alkalmatossággal által fogjuk küldeni Urániánknak két első köteteit, melyet hogy viszontag ama más hazában esmértelessé tegyen, eszközlését kérjük, és ezután is törvényül szabjuk magunknak kiadandó munkáinkat benyújtani; és ámbar mi célul egyenesen a nyelv mívelését nem választottuk, azt hisszük, hogy ha jó magyarsággal iratnak hasznos könyvek, természetes következés szerént az által a nyelv csinosodik és pallérozódik. Mindazonáltal ezen célra is különösen magunk kis tehetségeinket ajánlani merészeljük, és ezen érdemes Társaságnak foganatos munkát szíves ohajtásokkal kívánunk

Pest. Octobernek 23-dikán, 1794.

Pajor és Kármán
az Uránia kiadói.

b)

Pajor és Kármán Arankának.

Pest, Bőjtmáshavának 1 napján, 1795.

Nagyérdemü Hazafi!

Szíves ajánlásait mind m. Consiliárius Urnak, mind általa a társaságnak örvendezve értjük felette becses, és az elmúlt hónapnak elején hozzánk bocsátott leveléből. . . Gyökeresebb megmaradást igérünk Urániánknak, ha ily pártfogás alatt a szomszéd hazában is terjedhet, a hol, minden csapodárság nélkül legyen mondva, eleve nebb a hazai nyelv és szertartás eránt való vonzás, hűbb a literatura szeretete, kedvesebb minden jó és jámbor intézet, mint a Magyar

hazában, ahol ezer akadályok minden lépten előtolakodnak, hogy a legmelegebben érző s törekedő hazafit kifárasssák. — De ne panaszkodjunk! Az együtt-élő emberyom ritkán volt háladó a törekedő érdem eránt. Az a kedves álom: hogy a jövő Maradék hálaadóbb lézsen, a volt minden nemesb igyekezetű férfiaknál minden időkbén s minden nemzeteknél jutalma. Ne kívánjunk mi is szerencsésebbek lenni, mint ezek.

Kedves, és mindenek felett azért volt kedves egyenessége hibáink megjegyzésében Mélt Consiliárius Urnak, hogy kezéből jönnek; nem vonogatjuk magunkat a megítélés alól, és kit esmérnénk a magyar literaturában egyet-egyet helyesebb bírónak, mint azt a tudós hazafit, a kinek a mellett tett dicséretes törekedéseinek mi magunk tanui vagyunk. — Némelyeket tehát készen és örömet, mint hibákat, meg-esmérjük, és elfogadjuk, úgy véljük szándékát találni Consiliárius Urnak, ha ezután azokat többé elkerüljük. Némelyek a kijegyzettek közöl csak bizonyos oldalról hibák, és azokról kivel is értekezhetünk jobban, mint egyenesen is Consiliárius Urral, és általa azon Társasággal, a mely fő tárgyul a hazai literaturának és nyelvnek mívelését választotta, és amely minket is oly céllal hivott, hogy ezen kellemetes munkában csekély erőnket véle öszvekössük.

Azon készséggel, melylyel minden jó intést elfogadunk, vártuk mindenek felett, nem csupán a szóknak — hanem; leginkább a Munkának *öszveséggel* való ítelését. Hogy szándékunk jó és hasznos, arról magunk önnön szívünk és meggyőződésünk tézsen tanubizonyoságot. De, elértük-e szándékunkat, melyet első kötetünknek bevezetésében bőven felfedeztünk, ezt mi magunk sem bírálhatjuk meg; az olvasó közönség, az érzelmes hazabéli tudósok itt egyedül a bírák, és ezektől kívánunk vagy jóváhagyó, vagy kárhoztató sententiát hallani, és mind kettőt háladatosán fogjuk egyaránt elfogadni. — Ez előttünk legfőbb, legnyomosabb dolognak látszik. — Szép az egyforma-ság a nyelv és az írás módjában: de élő nyelvben aligha, aligha valaha véghez lehet azt vinni, hogy annyiféle megyéknek dialectusi, leginkább egy oly sokféle idegen nemzetekkel öszvelegyült nemzetnél, mint a magyar, egy huron pendüljenek, egy zsinorra vonattathassanak. Nincs egy élő nyelv is, a melynek ez a baja ne volna, és nem vihette még egy is arra a tökéletességre, hogy csak két tudósa is pontban egy forma módon szólott és irt volna. Oly per ez, melyben mivel bíró nincs, örökké foly. A tudósok republicában élnek, kinek-kinek van maga módja, maga szabad akarata.

Nagyobb kérdésnek látszik előttünk az, amelyet, úgy tetszik, mintha némely kijegyzett hibák által feltett volna Consiliarius Ur. T. i. Mennyiben lehet élnünk az *idegen* szókkal? Szabad-e élnünk *újakkal*? És mennyiben lehet nemcsak a szókbán, hanem azoknak *öszveszerkesztésében* is idegen nyelvből kölcsönöznünk? — Ezen kérdéseknek eligazításától függ, melyek a hibás szók és szólás formái, melylyekkel mi élünk. — Illó, hogy vallástételünket ez eránt röviden közöljük.

Mi nem vagyunk nagy puritánusok. Minden ígécskének van maga tulajdon jelentése, és megboúsajthatatlan kevélység volna azt állí-

tanunk, hogy a mi nyelvünk oly bő, oly gazdag, hogy minden szót, amely idegen nyelven van, épen olyan velősen, oly erőben, és tökéletesen ugyanazon energiával nevezhetünk a mi nyelvünkön, mint amazon. Ha tehát ez az eset megtörténik, nem tartjuk hibának, akkor inkább az idegen velős és sokat jelentő szót megtartani, és azzal mindaddig élni, míg épen oly erejű szóra akadunk a magunk nyelvén. Az igen nagyon kényes válogatása a szóknak, és az igen nagy puritanizmus, akaratosság; mert az érthetőségnek, és a praecisióknak árt, és ebben csak a csinosabb nemzetek példáit követjük.

Az új szók előttünk nem épen kedvesek: ritkán és nagy tartózkodással merészelnék csak néhanéha egyszer alkotni, és ezt a bátortalanságot okozza bennünk az a meggyőződés, hogy, a ki philosopháló szemmel tudja megmérni a szóknak erejét, mindenik egy olyan nyomos dolog, amelyről egy kis elmélkedést lehet írni. Mi e felől úgy vélekedünk, hogy mivel reájok gyakran szükségünk van, és mivel elmulthatatlanul kell gazdagításán nyelvünknek igyekezni, tehát, aki bizik maga erejében, próbálja bár! teremtsen bár! és bánjon úgy véle, mint képviselő, akik remekjeiket kifüggesztik, nem azért, hogy azt minden csudálja, minden jóvá hagyja, hanem hogy az értelme-sebbek azoknak hibáikat felfedezzék és ők vagy megjobbítsák, vagy, ha épen jobbithatatlanok, semmivé tegyék. Erre való nézve sok hasznot ígérünk mi magunknak a nyelv csinosítása körül az oly Társaságok által, a melyek legyenek már Aristarchusi az ily próbáknak. — Rut akaratosság volna az ilyen forma próbatételek mellett az intést, jobbitást, sőt a kárhozatást is nem örömmel venni.

A szók rakása és szerkesztésében is nem tartjuk kárhozatos vételnek néha, ha az idegeneké vagy hathatósabbnak, vagy édesebben hangzónak látszik, hazafisággal azt megajándékozni, csak az a nyelv természetével ne ellenkezzen. — Sokszor az ily idiotismusok, megesik, hogy akaratunk ellen is kicsuszamlanak pennánkból: úgy tartjuk, hogy nem is szükség azt megvallanunk, hogy mindnyájan kevés tudományocskáinkat idegen nemzetektől gyűjtöttük, mely könnyen megesik, hogy, midőn idegen nyelven tanult dolgon gondolkozunk, annak idiotismusa saját nyelvünkön is rajta ragad.

Ezen előrebocsátott feltételek szerént igyekezünk tehát némely szavainkat védelmezni.

„Könyv = liber. Könyv = lacrymae.” Ezt mások után, mint oly dolgot, amely a nyelv praecisiójára hasznos, jónak itéltük mi is követni.

„Kivánnók — pro kivánnánk” mivel ez a fordítás itt nálunk szokatlan, és még nem vagyunk róla meggyőzve, hogy emez felett több elsősége volna, változtatást benne tenni nem akartunk.

„Társalkodóné” nem látszik ellenkezni a nyelv természetével.

„Kabbala.” Az idegen írónál egy jeles szó, alattomos, szövevényes áskálódást tenne magyarul, de amaz velős, és emez hosszú és mégis lankadt szó. — Nem gondolom, hogy ebben az érzelemben, gondolkozó és vigyázó olvasó a *cabalával*, hitvány *kancával* összezevarja.

„Elementaris lelkek.” Magyarul nincs ezt jelentő szó.

„Originalis és copia.” Ott, ahol ezt megtartottuk, úgy tetszik, hogy

elvezett volna az egész anecdotának éle és sava, ha nagy körülírásokkal tettük volna ki magyarul.

„*Szilfné.*” Idegennek hangzik, az igaz. De lehetetlen meg nem tartani. — *Ein Silphe*, — *Eine Silphide*. — Csak olyan volna, mintha azon igyekeznénk, hogy a Nimfát, Musát etc. magyarul tegyük ki. Erőltetés volna, amelyet jónak tartunk elkerülni.

„Musikok.” Bevett és közönségesen gyakorlott szó.

„Látomány.” A nyelv analógiájával nem ellenkező talán. Mindazonáltal másért, jobbért örömet feláldoznánk.

„Szerelemföltő = zelotypus, eisfersüchtig.” — Ha a szó akkor jó, ha érthető, ha a dolog valóságát mintegy lefesti, úgy ez a németnél jobbnak látszott már sokaknál, és sokan látszatnak örömet befogadni.

„Villa.” Nem tudhatjuk, hol éltünk véle, hanemha abban az értelemben, hogy *majorház*, és úgy látszik, hogy in parenthesi hozzá is tettük. Így pedig megbocsátható dolog, mert nem akartuk magyarrá tenni.

„Bagi.” Az igaz, provincialismus; de ott — úgy tetszik hogy mint significativum, és mint játszi szó — elmehet.

A többiekkel nem terheljük békességtűrését Mélt. Consiliarius Urnak; és hogy terhes volt eddig való hosszúságú beszédünk, azért nem akarjuk elhinni, hogy a ki a hazának csinosítását oly forrón szereti, mint Consiliarius Ur, annak, tudjuk azt, nincs oly aprólékosság, a mely ezen tekintetért unalmasnak tessen. Mindenkori igaz tisztelettel vagyunk Méltóságos Consiliarius Urnak

tökéletes igaz szolgálja
Pajor és Kármán

P. S. A harmadik kötet már kijött a munka alól, igyekezni fogunk azt, és azzal együtt a Társaságnak mind a három kötetét beküldeni.

A két levél eredeti kézírata Kolozsvárt volt, de egyelőre lappang. Egy Vass József nevű piarista azonban megküldte Toldy Ferencnek a kéziratok hű másolatát s ez Toldy hagyatékából a M. Tud. Akadémia kéziratárának jutott. (Irod. Levelek Quart 146, sok más levéllel együtt.) A leveleket először Waldapfel József adta ki, Irod. Tört. Közlem. 1933. 137. l. — Régebbi említésüket is l. ugyanott.

JEGYZETEK

- 1 Pápay Sámuel: *A magyar literatura esmérete*. 1808. 412. l.
- 2 Kármán József *írásai és Fanni hagyományai*. Újra kiadta és bevezette D. Schedel Ferenc. Pest 1843. IX. l.
- 3 Schedius Lajos följegyzése a M. Tud. Akadémia kéziratárában, Toldynak Kármánra vonatkozó iratgyűjteményében. Schedius szövege eredetiben így hangzik: „Unter die freundlichsten, lieblichsten Erscheinungen, welche mir auf meinem langen Lebenswege vorgekommen sind, gehörte Joseph von Kármán. Ein herzlicher Jüngling, von sehr annehmender Gestalt, von lebhaftem, stets nach höherer Bildung strebenden Geist und dem edelsten Gemüthe, hatte er bald meine ganze Zuneigung desto leichter gewonnen, da wir beinahe in gleichem Alter und von gleichem Temperament waren.”
- 4 Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. 2. kiad. Pest 1867. 416. l.
- 5 Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban*. Pest 1864—65. 141. l.
- 6 Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédek*. 1888. II. köt. 144. l.
- 7 Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban*. Pest 1864—65. 141. l.
- 8 Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. 13. kiad. 1914. I. köt. 113. l.
- 9 Császár Elemér: *Magyar remekírók*. Egyetemi előadások. Jegyezte és kiadta Tóth Lajos. 1924. 11. l.
- 10 Pintér Jenő: *A magyar irodalom története*. Bessenyei György föléptétől Kazinczy Ferenc haláláig. 1913. I. köt. 261. l.
- 11 *A magyar irodalom története*. (Műveltség könyvtára.) Szerk. Ferenczi Zoltán.) 1913. 280. l.
- 12 Bodnár Zsigmond: *Uránia, Kármán és Pajor*. 1880. 82. l.
- 13 Baráth Ferenc: *Irodalmi dolgozatok*. 1895. 30. l.
- 14 Bodnár *id. m.* 1. l.
- 15 *A Magyar Remekírók* Kármán kiadásában. 1906. 7. l.
- 16 A ház a Nagybég-utcában, a régi református gimnáziummal szemben volt. (Komlós Aladár szíves közlése.)
- 17 A Rádayak Nógrádban Czered, Somosújfalu, Baglyasalja, Szécsényhalászi és Pöstény birtokosai voltak. Ezeken kívül kisebb földjeik is voltak még itt. L. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*. Nógrád 1912.
- 18 A család nevééről az a gondolat is fölmerült — Waldapfel József figyelmeztetett erre a lehetőségre — hogy a szlovák Krman-családdal lehet valami kapcsolatuk, költőnk tehát atyafiságban le-

hetne avval az Oroszországot is megjárt Krman Dániellel, Bél Mátyás barátjával, aki Rákóczi Ferencnek lelkes híve volt és tíz évi rabság után a pozsonyi börtönben halt meg 1740-ben. (Riesner: *Bibliografia pisoraniztva slovenskeho*. II. köt. 469. l.) Ez azonban azért nem valószínű, mert a Krman család evangélikus, a Kármánok reformátusok voltak: amaz szlovák, ezek nyilván magyar eredetűek. (Riesner *id. m.* II. köt. 307. l. említ egy újabb Kármán Józsefet, aki egy földrajz-könyv, *Zemepis* szerzője, de költönket sem ő nem veszi föl a szlovák származású írók közé, sem a nála erősebben és egyoldalúan nacionalista szellemű Ercé: *Slovenské Krv*. Bratislawa 1942.) Krman egyébként Kermannak is írta, tehát így ejtette a nevét.

19 Baráth Ferenc *id. m.* 359. l.

20 *U. o.* 357. l.

21 L. Kármán levelezését (Kármán József: *Művei*. Abafi kiad. 1879. II. köt.) — Kovács Ernő tudomása szerint (*Kármán József*. Losonc, 1890.) a második leányt Klárának hívták és Losoncon ment férjhez Szígyártó Sámuelhoz. (Zsuzsanna Dubraviczkyne lett.) — Ez esetben Lizi költőnknek unokahúga lehetett, talán Pálnak a testvérhúga.

I. Kármán gyermek- és diákkora

- 1 Az anyakönyvek ebből az időből nincsenek meg. Markovics grófné március 9-én írja neki: „Születése napjára mindazokat a jókat kívánom, amiket egy igaz barátnő kívánhat”. (Kármán levelezése. *Művei*. — Abafi kiad. 1879. II. köt. 19. l.) A hiteles dátumot Abafi Lajos állapította meg szabadkőműves iratokból, amelyekbe Kármán maga adta meg születése napját. L. Baráth Ferenc: *Irodalmi dolgozatok*. 1895. 358. l. jegyzetét.
- 2 Baróti Dezső: *Érzelem és okosság. A Magyar Századok c. sorozatban* (1943), 25—28. l. „Atyja, a losonci református prédikátor, később szuperintendens, később svájci pietista műveket fordított magyarra.”
- 3 Teleki József már megismerkedett Rousseau-val.
- 4 Az iskolának még 1790-ben is nagyon jó híre volt. L. Kis János *Emlékezéseit*. (Olcsó Könyvtár, 1890) 102. I.
- 5 „Örömem emlékszem erre az időre; és az ilyen időknek emlékezete kinek nem kimondhatatlanul édes és drága?”
- 6 *Ahndungen eines jüngren Br. über den Zweck des O.* (Egy fiatalabb testvér sejtelméi a Rend céljairól). M. Tud. Akadémia kéziratára. Levelezés 4-r. 13. sz.
- 7 Ez a részlet Abafi fordításában magyarul így szól: „Alig, hogy érzéseim megtanulták ismerni hivattatásukat, — hogy eszemet kezdtem használni: a véletlen vezetett engem a titkok kedveléséhez. Még gyermek voltam, midőn ez előszeretet belém oltá az iskolánkban elharapódzott szenved apró mesterségek után. A jobbak közt nem volt senki, a ki ilyenek gyűjtésével nem foglalkozott

- volna. De a ki bírta, a többiek előtt nagy tiszteletben állott. Azok, kik bírták, szövetséget képeztek, és barátság köztük csak úgy fűződött szorosabbá, ha kölcsönösen közölték egymással — — szoros viszonyba léptem a szellemekkel, s jobban tudtam és ismertem nevüket, nemüket, megjelenésük és megidézésük módját, mint szülővárosom embereit és utcáit. Mindent összekapkodtam, ami e tárgyra vonatkozott, buzgalommal, sőt imádattal olvastam el minden könyvet, mely ezt tárgyalta s melyhez hozzá férhettem — és a végén annyit tudtam, mint kezdetben.”
- 8 „...egy még élő, megértő férfiú, akinek én közelébe jutottam, s akinek házában ekkoriban néhány hetet töltöttem.”
- 9 Ifj. Ráday Gedeon szabadművesi oklevelét l. a M. Tud. Akadémia kéziratárában. Jogtud.-Politika, 2-r. 19. sz.
- 10 L. erről Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből.* 1935. 35. l.
- 11 Dugonics András: *Följegyzései.* (Olcso Könyvtár, 1883.) 16—17. l.
- 12 *A Pázmány-egyetem tanácsának és jogi karának jegyzőkönyvei.* O. L. Ezeket 1951-ben az egyetem adta át a lt.-nak.
- 13 L. Waldapfel *id. m.* 110., 119., 122. l.
- 14 *U. o.* 119. l.
- 15 Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai.* Akadémiai Kiadó 1952. II. köt. 31. l. jegyzete.
- 16 *U. o.* II. köt. 780. l.
- 17 Az osztályzatokat Bodnár Zsigmond derítette ki először. L. *Uránia, Kármán és Pajor.* 1880. 8. l. — A fentiek részletesebbek és a jogi kar eredeti jegyzőkönyveiből valók.
- 18 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 1879. II. köt. 2. r. 151. l. — Eredetijét l. OSzK kéziratára. Kovachich: *Commercium Litterarium* 43. köt. Quart. Lat. III. köt. 168—169. l.
- 19 Wellmann Imre szíves közlése szerint itt (kb. a mai természet-tudományi kar helyén, Múzeum-körút 4—6.) volt Rádayéknak a háza. Kazinczy egy váci-utcai házat emleget.
- 20 1786 február 1—március 15. között írta. V. ö. Prónai Antal: *Dugonics András.* 1903. 118. l.
- 21 Legifj. Ráday Pál levele öccséhez, Gedeonhoz. Ráday-lt. Földolgozatlan iratok. I. cs. 8. köteg.
- 22 L. hozzá írt versét a *Függelékben.*
- 23 Waldapfel József *id. m.* 54. l.
- 24 Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon.* Abafi kiad. é. n. 39. l.
- 25 Szinnyi Ferencnek is ez volt a véleménye. *Bacsányi János.* 1904. 8. l.
- 26 *Ahndungen c.*, már idézett kéziratában.
- 27 Abafi fordításában: „Később, midőn szülői házam magános köréből, és iskolai barátim kis világából ki mertem lépni, nagy válságon, fordulaton mentem keresztül. A való világban sokkal többet találtam, semmint ott rejtett kuckómban sejtettem volna; egy nagy város szórakozásai, az új látvány elfelejteté velem magányom képeit, melyeket a valóság elűzött... Az emberekkel való

érintkezés tapasztalást adott és megkedvelteté velem a társalkodást; érettebb korom, ifjúságom megtanított a szerelemre, meg a szenvedélyes barátságra. — Az első pillanat mámora hamar röppent el. Túlcsigázott gondolkozásom módja nem lett kielégítést a közönséges emberekben. Regények, melyekkel még mindig fel nem hagytam volt, jobb leányokat, nemesebb barátokat mutattak.”

28 Kazinczy Ferenc *id. m.* 1. és 20. l.

29 Egy kiadatlan ifjúkori kéziratában, egy német verses elbeszélés prózái fordításához, ahol az eredetiben a megholt szerelmesek egy csóktól föltámadnak, ezt a tréfás, de józan megjegyzést fűzi: „— — — én azt nem képzelhetem, hogy még számtalan tsóknak is olyan nagy tökéllete lehessen, hogy halottakat is támaszthasson. Azért inkább azt állítom, hogy mind a kettő csak igen mélylen ájult el — — — már hogy az ilyen szerelmekben elájultak feltámadgyanak, kivált sokszorozott tsókok meg tselekedhették.”

30 Erről részletesen l. Waldapfel József *id. m.* 36. l.

31 Kazinczy Ferenc *id. m.* 31. l.

32 Waldapfel véleménye szerint is Kármán „Ráday társaságához tartozott”. *Id. m.* 38. l.

33 Ráday Pál levele Gedeon öccséhez 1791 december 27. Ráday-lt. Feldolgozatlan I. cs. 10. köteg.

34 Vukovár, 1789 nov. 19., „Gehe auch zum Gedeon! zu dem Rothkopf, du kennst ihn ja, nicht wahr? Sage ihm, dass er ein Spitzbube ist und ein fauler Lump, sein Stillschweigen auf meine so viele Briefe und sein gleichgültiges Betragen seith 7 Monaten — — — macht seinem Herze wenich Ehre; es weis dass ich ihn schätzte und liebte über alles, dass ich sein naher Freund bin und für ihn immer so gut gesinnt war, wie ein Vatter für seinen Sohn — — — und itzt belohnt er meine Freundschaft mit Gleichgültigkeit — — — und doch kann ich den Cujon nicht fassen etz.” Ráday-lt. Feldolgozatlanok I. cs. 8. köteg. — A „Rothkopf” arra vonatkozik, hogy mindkét ifjú Ráday (anyjuk, a híres szép Fáy Zsuzsa után) vöröshajú volt. — V. ö. Kazinczy *id. m.* 14. l. — [„Menj Gedeonhoz is! ehhez a rőtfejhez, hiszen ismered, nemde? Mondd meg neki, hogy haszontalan kölyök és lusta kutya, annyi levelemre hat hónap óta nem felel és közömbösen viselkedik — ez nem sok becsületet szerez érzéseinek; tudja, hogy én őt mindennél többre becsültem és jobban szerettem, hogy meghitt barátja vagyok és mindig úgy éreztem iránta, mint az apa a fia iránt — — — és most közönnnyel fizet barátságomért — — — és még sem tudom a kujont megérteni stb.”]

35 Kármán levelezése. *Id kiad.* 28. l.

36 *U. o.* 70. l.

37 Abafi: *Kármán Józsefről.* Kármán *id. kiad.* II. köt. XXX. l. — V. ö. még Markovitsnének Kovachichhoz írt leveleivel, OSZK. 43. Quart. Lat. II. köt.

38 *Uránia.* III. köt. 310. l. — V. ö. még Bodnár Zsigmond: *Uránia, Kármán és Pajor.* 1880. 8. l. és Abafi *id. m.* XV. l.

- 39 Waldapfel József *id. m.* 35. 1.
- 40 Irod. Levelezés. M. Tud. Akadémia kéziratára. 4-r. 13. köt.
- 41 Abafi *id. m.* VIII. 1. — *U. o.* a XV. lapon csak annyit mond e jegyzetről, hogy Wieland, Schiller, Zimmermann, Voltaire, Seneca stb. műveiből.
- 42 „A természetről úgymondták, hogy az két részre oszlik, hogy az egyik teremt, a másik pedig — mintegy ennek magától nyújtja azt, amiből valami — teremtetik. Ugy vélték, hogy abban, ami teremt, van az erő, abban pedig, ami teremtetik, van valami anyag stb.”
- 43 Szinnyei: *Magyar írók* IV. köt. 505. hasáb.
- 44 Kazinczy lejegyezte őket. Kézirata *Szentjóni Szabó László hagyatéka* címmel a Szemere-Tár I. kötetében van. (Ráday-lt.)
- 45 Kazinczy Ferenc *Levelezése*. Váczy kiad. I. köt. 494., 502. 1.
- 46 *U. o.* pl. 134. 271. 1.
- 47 A *Musariont* Dayka Gábor két ízben is lefordította (fordításait azonban elégette). Kazinczynak is kedves könyve volt, már 1777-ben olvasta és megszerette. (V. ö. Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora*. 1915. 78. és 442. 1.)
- 48 „Majd Apollo iránt érzéketlenül, majd Faunnak is gyöngéül — mit tudom én?”
- 49 Első kiadása 1756-ban.
- 50 Johann Georg Zimmermann: *Von dem Nationalstolze*. Leipzig 1758.
- 51 „Der Adel — mondja pl. egy helyütt — raubte auf offener Landstrasse und mordete ritterlich, genoss jede Verbrecherslust auf Burgstall und Schloss, und tilgte dann diess alles durch Almosen an die Mönche, und war versichert, so komme ein Edelmann geraden Weges in dem Himmel.” *Id. m.* I. köt. 119. 1. [A nemesség a nyílt országúton rabolt és lovagiasan gyilkolt, minden betörőkedvét kiélvezte várban és kastélyban, és mindezt azután a barátoknak adott alamizsnával tette jóvá, és biztosítva volt róla, hogy minden nemesember így jut egyenest az égbe.]
- 52 *Ueber die Einsamkeit*. Von Johann Georg Zimmermann, Königlich Grossbritannischen Hofrath und Leibarzt in Hannover, Leipzich, bey Wiedmanns Erben und Reich. 1784. I. köt. 8. 1. — (Társaság az ember első szükséglete.)
- 53 Az akkor még élő Zimmermann könyvének népszerűségére példa Kis János is. *Emlékezéseiben* elbeszéli, hogy Sopronban, 1789-ben hogyan került Asbót János Gottfried özvegyének házába, ahol hamarosan mindennapi látogató lett. Szívesen olvasgatott föl az özvegynek „haszonnal mulattató” könyveket. — „Ez által is néhány jó könyvek, melyeket elébb nem ismertem, kerülének kezembe, p. o. Zimmermann János György munkáját a magányról egészen elolvasám.” *L. id. kiad.* 79. 1.
- 54 Az utóbb még tárgyalandó *Bölcsészeti végrendeletben*.
- 55 Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története*. 1926. 408. 1.
- 56 Kármán *id. kiad.* II. köt. 95. 1.

- 57 Tudjuk talán, hogyan leszünk? Tudjuk, mi lesz velünk? Anyag vagyok, vagy szellem?
- 58 Ez a kis, négylevelű kézirat valahogyan még Abafi kezére sem jutott. Kármán írása, hogy alkotása is, azt a felirata igazolja: von (Joseph von) Kármán. M. Tud. Akadémia kéziratára, Tört. 4-r. 19. sz.
- 59 Német írásain Kármán is C-vel írja a nevét.
- 60 Az eddig ismeretlen, tehát kiadatlan szöveget a *Függelék*ben adjuk egész terjedelmében.
- 61 Szerzőjét nem tudtam megállapítani. — Megvolt Verseggy Ferenc könyvtárában is. L. Győri Szemle, 1932. 303. l. *Maroccanische Briefe. — Hamids Meinungen über die maroccanischen Briefe.*
- 62 „A mohamedán vallás disznóknak való, a zsidó a gyermekeknek való hit, a keresztény az ostobáknak. Szívesen hozzátenném — mondja az én marokkóim — hogy a protestáns-kereszttyén vallás a hipochondereknek való.”
- 63 „Én azt a vallást tartanám tiszteletre legméltóbbnak, amely az embert emberré szeretné tenni, megtanítaná, hogy az élet becstét a kellemes örömben, a vidám érzékiség mérsékelt élvezetében, a szellemnek nyugodt, öntudatos, kielégítő derűjében élvezze.”
- 64 A levél néhány részlete: „Ich habe keine Satisfaction erhalten können — — — Ich habe also quittirt, verlasse Weib und Kinder und fliehe aus Österreich wie Bellisar aus Constantinopel. In dieser traurigen Lage — — — wende ich mich an den Grafen Radai. Ich suche kein Darlehen, welches Argwohm verursachen könnte. Nein, was Sie mir schicken wollen, nehme ich, wie ein wirklicher Bellisar von Ihnen als ein Almosen an, — — — Ich bin frey. — — — Ich reise nach Warschau, wo ich meine Rechtfertigung drucken lasse. Von da nach Berlin, wo ich 1000 f Pension zu geniessen habe. Von da nach Königsberg — — — von da zur grossen Catharina, der Schutzgöttin der Wissenschaften, die mir schon längst ein Assylum angetragen hat. Dort, oder in Frankreich will ich meinen Kindern Nest bauen. — [Nem tudtam elégtételt kapni — — — Tehát nyugdíjazásomat kértem, elhagyom feleségemet és gyermekeimet és futok Ausztriából, mint Belizár Konstantinápolyból. Ebben a szomorú helyzetemben fordulok Ráday grófhoz. Nem kölcsönt kérek, mert ez gyanút keltene. Nem amit nekem küldene, mint egy igazi Belizár, alamizsnának fogadnám el. Szabad vagyok. — — — Megyek Varsóba, ahol önigazolásomat kinyomatom. Onnan Berlinbe, ahol nékem 1000 Ft. nyugdíj jár. Onnan Königsbergbe — — — onnan a nagy Katalinhoz, a tudományok védőszelleméhez, aki már régóta kínált menedéket. Ott, vagy Franciaországban akarok gyermekeimnek fészket rakni.]
- 65 A kézirat 1. lapján egy ilyen felsorolás van (bizonyára az öt érdeklő művek címe): Über die alten und neuen Misterien. — Bomers Ausgabe nach Wettstein. — Wood. Batteaux (így) über die schönen Wissenschaften, — de Piles — Winkelmann. — Heyer über das Studium der Antike — Fergusons Moral, a. d. Englischen

von Garve. — Rousseaus Einsame Spaziergänge. — A jegyzetekhez még néhány mondás Hagedorn meséiből, egy kis részlet Schiller *Die Räuberjéből*, Blumauer ismert szabadkőműves-imája (*Gebet eines Freimauers*), egy-két költemény és dal másolata, közötté Salis-Sewisnek egy verse az 1785. évi Göttinger Musenalmanachból csatlakozik, továbbá néhány aforizma, valamint egy Petrarca-részlet, Van a füzetnek két francia nyelvű idézete is.

II. Bécsben

- 1 Wellmann Imre szíves értesítése.
- 2 Kármán levelezése. *Művei*. Abafi kiad. 1879. II. köt. 3. r. 72. l. — Ebben a fejezetben Kármán és Markovicsné levelezéséből vett idézeteinket — eltérőleg az egyebütt felhasznált Kármán-idézetektől — csak Abafi magyar fordításában adjuk. Markovicsné írása ugyanis nagyon sok helyen olvashatatlan. Az értelmét, hogy mit akar mondani, a (nehezen) olvasható szavakból ki lehet bogozni (jórészt ezt tette Abafi is), de betű szerint közölni nem lehet. Ezért maradtam ennél a megoldásnál. Viszont félreértésekre adna alkalmat, Markovicsné leveleit magyarul, Kármánéit eredetiben adni.
- 3 Abafi: *Kármán Józsefről*. Kármán *id. kiad. II. köt. I. l.*
- 4 Kármán levelezése. *Id. kiad. 34. l.*
- 5 Bodnár Zsigmond: *Uránia, Kármán és Pajor*. 1880. 8. l.
- 6 A bécsi egyetem hallgatóinak névsorában, amelyet Gerézdi Rabán volt szíves saját másolatában rendelkezésemre bocsátani, Kármán neve nem szerepel.
- 7 Kármán levelezése. *Id. kiad. 81. l.*
- 8 U. o. 83. l. — Megbeszélhette ott vizsga-tárgyait s megkérhette a jogakadémia „kir. igazgatóját”, hogy értesítse majd a terminusokról. Két alkalommal vizsgázott; az első szigorlat kissé halasztódott. Június 6-án írja: „éppen a napokban kaptam a királyi akadémia igazgatójától *rendeletet*, hogy július első napjára az első vizsgára készentartsam magamat. Itt nem marad hátra választás, itt engedelmeskednem kell. Hogy időmeghosszabbítást kérjek, azt becsvágyam meg nem engedi.” U. o. 99. l. Úgy látszik, a halasztás magától adódott, mert utóbb (egy nem keltezett levele szerint, amelyet Abafi nem is jó helyre iktatott be) már megint „éppen tegnap kaptam levelet a királyi igazgatótól, melyben leutazásom napját e hó 10-re tűzi ki. Előre látható, hogy néhány napig bizonyosan ott kell maradnom”. L. még *u. o.* kelet nélkül, 97. l. A kiadás a két levél sorrendjét, úgy látszik fölcserélte.
- 9 U. o. 119. l.
- 10 U. o. 143. l.
- 11 Abafi *id. m. XLIV. l.*
- 12 Bodnár Zsigmond *id. m. 12. l.*
- 13 *Protocollum neo-censuratorum advocatorum* II. köt. 1791—1795. OL. — V. ö. még Badics Ferenc: *Magyar írók ügyvédi vizsgálatai* IK. 1901. 203. l.

- 14 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 148. l.
- 15 *U. o.* 28. l.
- 16 L. Szinnyei: *Magyar írók* V. köt. 1458. hasáb.
- 17 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 104. és 137. l. „Az ördög megszállta principálisomat, hogy felkért, szánjam az estét az ő munkáinak.” — „Principálisom magával vitt ki falura, hogy néhány commission jelen legyek.”
- 18 Abafi *id. m.* XVI. l.
- 19 Bodnár Zsigmond *id. m.* 14. l.
- 20 Ráday-lt. II. cs. 1617. sz. Kármán József lev. Ráday Gedeonhoz 1790 december 6.
- 21 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 3., 10., 42. és 48. l.
- 22 Ráday-lt. II. cs. 1786. sz. *Id.* Kármán József levele Ráday Gedeonhoz. 1793 február 2.
- 23 „Köszöntse az én nevemben Komáromi barátját.” (*U. o.* 8. l.) — „Komáromi Úrnak kérem tiszteletemet; reményilem, hogy egészségben találta”, — írja mindjárt egyik első levelében. (Kármán levelezése. *Id. kiad.* 16. l.)
- 24 „Az ifjú Rogendorff erőnek erejével levelet akart tőled és Komáromi barátodtól.” *U. o.* 80. l.
- 25 *U. o.* 58. l.
- 26 *U. o.* 8. és 12. l.
- 27 Kazinczy Ferenc *Levelezése.* Váczy kiad. VI. köt. 139., 158., 177., 179., 200. l. Rogendorf Kazinczy anyósának bátyja volt, ki utolsó hónapjait Kázméron, majd Széphalomban töltötte. Itt halt meg január 7-én. Ez a Rogendorf azonban valószínűleg nem azonos Kármán barátjával.
- 28 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 117. l.
- 29 L. még Wurzbach: *Biographisches Lexikon.* Wien 1874. XXVI. köt. 269. l.
- 30 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 35., 40., 46., 60., 64. l.
- 31 Levelezés 4-r. 13 sz.
- 32 Toldy Ferenc: *A magyar költészet története.* 2. kiadás, 1867. 419. l.
- 33 Abafi *id. m.* XXV—XLV. l.
- 34 Abafi Markovics Miklós a grófnak Trattnernál, Pesten 1788-ban megjelent életrajzából vette. Abafi szerint ezt az életrajzot (*Kurzgefasste Geschichte des Grafen Miklós von Markovics.* Aus echten Urkunden gezogen von Erdemann Schmiedlein von Kleinhammer 8—9, 32. l.) Kovachichnak szokták tulajdonítani, de véleménye az, hogy Markovics maga írta.
- 35 Első meglevő levele 1786 január 9. Kovachich: *Commercium Litterarium,* OSzK. kézirtattára 43. Quart. Lat. III. köt. 5. l.
- 36 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 64 és 66. l.
- 37 1788 szeptemberében (tehát Kármán Bécsbe menetele előtt) járt is ott: legifj. Ráday Gedeon írja bátyjának, Pálnak aki ekkor már Eperjesen a kir. tábla ülnöke: „*Neyichkeiten.* Markovits ist noch vorigen Samstag nach Wien gefahren, also auch mit dieser Unterhaltung weniger.” [*Újdonságok.* Markovits még múlt szombaton

- Bécsbe utazott, tehát evvel is kevesebb a szórakozásunk.] Ráday-lt. Feldolgozatlan anyag. I. cs. 8. köteg.
- 38 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 3., 10., 42. és 48. l.
- 39 Mindez a *Muzáronra* valló olvasmányi emlék.
- 40 *Uránia* III. köt. 312. l. A *Polizey-Buchot*, amelyből Kármán e sorokat idézi, a testőrök jogi tankönyvül használták.
- 41 Kádár Jolán: *A budai és pesti német színészet története 1812-ig.* 1914. 38. l.
- 42 *Uránia*. III. köt. 283. l.
- 43 Abafi *id. m.* XVI. l.
- 44 Részletes folyóirat-terve volt Kovachichnak egy *Gelehrten Zeitung für das Kgr. Hungarn* c., az egyetem számára elgondolt időszaki laphoz. (V. ö. Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből* 1935. 49—50. l. is.) — Übersicht der Rubriken zu einer Gelehrten Zeitung für das Kgr. Hungarn, die von Seite der Kgl. Hohen Schule zu Pest in der freyen kgl. Haupt- u. Residenzstadt Ofen herausgegeben werden könnte in deutscher Sprache. Érdekes rovatai között, Gottschedhez hasonlóan szerepelnek „Wider Vorurteile, abergläubische Meinungen und Gebräuche. Gleissnerey und Bigotterie, auch Fanatismus, Stupidität. — Zustand der Aufklärung. (Auch der Bauer ist einer gewissen Aufklärung fähig, ohne gelehrt zu sein; es ist schon viel gewonnen, wenn diese wissen was Aufklärung, seye, und welchen Werth sie für die menschliche Glückseligkeit habe.)” [Egy, a magyar királyságnak a pesti Kir. Főiskola részéről Buda szabad kir. fő és székvárosban német nyelven kiadható Tudományos Ujság rovatainak áttekintése. — Balítéletek, babonás vélemények, álszenteskedés és vakbuzgóság, fanatizmus, ostobaság ellen. — A fölvilágosodás helyzete. (A paraszt is alkalmas bizonyos fölvilágosodásra, tanultság nélkül is; sokat elértünk, ha ezek tudják, mi az a fölvilágosodás és mennyi értéke van az emberi boldogulás szempontjából.]
- 45 Kármán *id. kiad.* II. köt. 2. r. 109. l.
- 46 Abafi a Markovics-levelezésből bizonyítani is próbálja, hogy Kármán kapott ilyen megbízásokat. Példái azonban mind erőltetett belemagyarítások. Nem lehet pl. föltenni, hogy a nyomoráról folyton panaszkodó Markovicsné ilyen „hivatalos”, tehát fizetéssel járó megbízásokat ad neki, s félreértés, ha udvariasságból „parancsnak” mondja Markovicsné kéréseit, ezeket is „ügyvitelnek” tekinteni.
- 47 Írott újságot őriz a Ráday-lt. a Szemere-tár I. köt.-ben Vitkovics Mihálytól (Vidényi László álnévvel). Nem rendszeres időközökben írta, hanem 1800 december 10-től 1801 február 14-ig 9 szám jelent meg *Egri Hirmondó* címmel. Hiányzik a 3, 5, és 7. száma. Hogy a kilencediken túl volt-e folytatás, nem tudjuk.
- 48 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 147. l.
- 49 *U. o.* 39. l.
- 50 Bodnár Zsigmond *id. m.* 10. l. Miért kelljen neki Komáromig menni, miért kívánta atyja, hogy lejöjjön, nem írja meg.
- 51 A levél utóiratában — sequentia tibi dicta sunt — latinul, hogy

húga ne tudjon róla, addig is míg követeléseit rendezni, 25 forintot kér, levélileg. Érdekes, hogy a pénzt Weber (Péter Simon) könyvnyomdájába címzett levélben kéri. Abafi közlése hibás, értelmetlen. — A helyes olvasás a következő:

Sequentia tibi dicta sunt dilecte frater! Ultima occasione me in calculo meo errasse omne tantum deprehendo, dum expensas meas attentius computo. Oblatum tam amice tuum auxilium nunc impense exoro. Submittas mihi medio cursus publici ne tamen Tua quiquam advertat (ex certis rationibus, quae tibi sum revelaturus dum propriis constituemus) adhuc curs. viginti quinque f. Litteras cui hos accludes erga recepisse (zum Herrn Buchdrucker Weber, zum Fischerthor Nr. 9.) inviare ne obliviscaris. Vale et me ama! [A következők csak neked szóljanak, szeretett barátom! Midőn tartozásaimat figyelmesebben összeszámolom, egészében annyit veszek észre, hogy legutóbb tévedtem számvetésemben. Most sürgősen kérem annyira barátilag felajánlott segítségedet. Küldj nekem, mégis úgy, hogy feleséged ne vegyen valamit észre (bizonyos okokból, amelyeket majd feltárok előtted, mielőtt magunk közt vagyunk), huszonöt forintot. A levelet, amelyhez ezt csatolod, térítvény ellenében postán (Weber könyvnyomdászhoz, a Halászkapunál, 9. sz.) elküldeni ne felejtsetd el.]

III. A színház — Szabadkőművessége

- 1 Ember Győző: *Magyar történelem*. Egyetemi előadások. 84. l.
- 2 Ráday-lt. Feldolgozatlan anyag. I. cs. 10. köteg.
- 3 Vörös Márton szíves értesítése szerint.
- 4 Protoc. 501/1790. sz. (Vörös Márton szíves közlése.) Ugyanakkor a pécs-belvárosi plébánia halotti anyakönyve szerint „Generosus Dominus Marcus Martinovits, Doctor Medicinal, uxoratus, uxoris provissus.” Felesége Sárffy (Saiff) Éva volt. — (Téves tehát Abafi Lajosnak az az adata Kármán életrajzában — *id. kiad.* XXXII. l. — hogy 1791-ben Bécs m. főorvosa lett.) Mint pécsi orvos már beszámolt Ignác bátyjának a jezsuiták ottani szervezkedéséről, s levelei a hírhedt Gotthardi útján II. Lipót elé kerültek. 1791-ben folyamodott a pesti egyetem egyik orvosi tanszékére, eredménytelenül. (Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai* — 1952. II. köt. 27. l.)
- 5 Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Abafi kiad. é. n. 30. l.
- 6 Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. 1935. 11. és 56. l.
- 7 A levél kelte: Eperjes 1788 február 12. Ráday-lt. Feldolgozatlan anyag I. cs. 8. köteg.
- 8 Gyarmathy Sámuel, az *Affinitas* későbbi szerzője, aki utóbb maga is fordított drámákat, Pozsonyban Ráday Pálnak és öccsének, legifj. Gedeonnak — még akkor gimnazistáknak — nevelője volt.
- 9 Érdekes id. Ráday Gedeonnak ugyanott őrzött, márc 30-án kelt válasza is, amelyben ezt írja: „— — — azt is szeretem, hogy Kas-

- sán Kazinczy urammal megismerkedhettél, aki egy valóságos érdemes úriember. Amit Enyedről írsz, hogy ott magyar teatrumot akarnak felállítani, azt nem tudom micsoda Novellából olvashatad, mert én legalább is magyar Novellákban aziránt semmitsem láttam: hanem olvastam azt egyik magyar Novellában, hogy Szebenben egy teatrumot fognak építeni és abban minden héten egyszer magyarul fognak játszani.”
- 10 Lugosi Döme: *Kelemen László és az első Magyar Játárszínházi Társaság*. Makó 1927. 14. l.
- 11 Váli Béla: *A magyar színészet története*. 1887. 99., 101. l.
- 12 Ráday Gedeon levele bátyjához, Bécs, 1790 március 23. Ráday-It. Feldolgozatlan anyag. I. cs. 10. köteg.
- 13 Kádár Jolán: *A budai és pesti német színészet története 1812-ig*. Bp. 1914. 76—77 l. — OL. Acta Thetralia. 1807. Ráday Pál ajánlata a színház bérletére.
- 14 Ráday-It. Feldolgozatlan anyag. I. cs. 11. köteg.
- 15 Ld. Bayer: *A nemzeti játékszín története*. Bp. 1887.
- 16 Lugosi Döme *id. m.* 73. l. Nem tudom, honnan veszi ezt az adalékát. Könyvéből még a megjelölt jegyzetek is hiányoznak.
- 17 *Magyar Hirmondó*. 1792. II. köt. 98. sz.
- 18 Bayer *id. m.*
- 19 Kármán *Művei*. Abafi kiad. 1879. II. köt. 2. r. 115—132. l.
- 20 Pest megye lt. 26. csoport. Vegyes iratok. 18—19. század. 7. sz. színügyi iratok 1790—1848.
- 21 Ilyen eltérések pl.: „Jó erkölcsi életet folytassanak — erkölcsös életet viseljenek.” — „Visszavonásokat be ne hozzanak — bontakozásokat be ne hozzanak.” — „Magokat minden perlekedéstől meg-tartóztassák — minden perlekedéstől meg-tartani (kötelességük)” stb.
- 22 Még 1794 december 16-án is azt írja Eperjesről. Ráday-It. Feldolgozatlan anyag I. cs. 10. köteg. „Életünk szebb részét itt kéntele-nítettünk tölteni, ahol, bizvást mondhatom, az emberi tökéletesség, és amit a német Aufklärungnak, a Frantzia Savoir vivre nevez, 50, sőt 80 esztendővel is hátrább van, mint már akármely városá-ban is országunknak.”
- 23 Lugosi Döme *id. m.* 73. l.
- 24 Kreilnek Schediushoz írt 40 levele a M. Tud. Akadémia kézirat-tárában. (Irod. Levelezés.)
- 25 A tanszék betöltéséről, minthogy Révai Miklós is pályázott, rész-letesen ír Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete*. IV. köt. 1889. 64—99. l.
- 26 Szinnyei: *Magyar írók*. XII. köt. 340. hasáb.
- 27 Schedius: *A nemzetiségről*. — *Tud. Gyűjt.* 1817. I. köt.
- 28 Jánosi Béla: *Schedius Lajos esztétikai elmélete*. 1916. De ugyan-így már Toldy F. 1848-ban, a Schediusról mondott gyászbeszédében. (*Irodalmi Beszéd*. 1888. I. köt. 293. l.)
- 29 Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. 2. kiad. Pest 1867. 416. l.
- 30 U. o.

- 31 *Ahndungen eines jüngren Br. über den Zweck des O. Kármán kézirat* a M. Tud. Akadémia kéziratárában.
- 32 „Ebben az időben történhetett, hogy homályos híreket kaptam egy meglévő társaságról, amely a be nem avatottaknak hozzáférhetetlen titkokat őriz.”
- 33 „Ekkoriban azonban ez a vágyam csak a rejtelmesnek szeretetéből, a titokzatosnak kereséséből támadt.”
- 34 Festetics Sándor dégi levéltára, mely a magyar szabadkőművesség legfontosabb emlékeit őrizte, a második világháborúban teljesen elpusztult. Ezért ma már semmi betekintésünk nincs a páholyok munkájába. (A dégi tanácstól a M. Tud. Akadémia útján kapott értesülesem.)
- 35 Abafi: *Kármán Józsefről*. Kármán *id. kiad.* II. köt. LVI. 1.
- 36 U. o. LV. 1.
- 37 A fentiekre l. Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a 18. században*. Kolozsvár 1936. 220—226. l.
- 38 U. o. 227. l. — „Míg javultabb erkölceivel és rendszeres életmóddal méltó jelöltté válik...”
- 39 Bodnár Zsigmond: *Uránia, Kármán és Pajor*. 1880. 23. l.
- 40 *Bécsi Magyar Kurír*. 1791. 208. l. Idézi Lugosi Döme *id. m.* 39. l.
- 41 Abafi *id. m.* L. 1.
- 42 Kármán levelezése. *Id. kiad.* 150. l. — Abafi „főtisztelendő főmester” — fordítása félreértésre adhat alkalmat; ez esetben csak Schaffrathra gondolhatnánk, a pesti piarista gimnázium igazgatójára: ő volt a legbuzgóbb híve az írók fölvetelésének; ő veteti föl Nagyváthy Jánost és Pálóczy Horváth Ádámot. (Az utóbbiakra l. Jancsó Elemér *id. m.* 224. l.)
- 43 Magyar fordítását Heinrich Gusztáv is idézi, Kármán műveinek *id. kiadásában*. (11. l.)
- 44 Abafinak (ismét nehézkes) fordításában:
„Végre kiléptem az ifjúság korából, és beléptem a nagy társadalmi világba. Minden reményeim, melyeket a tapasztalatlan ifjú oly rózsás színben tud magának ecsetelni? Minden kilátásaim, melyekkel magamat kecsgettem: mint feküdtek előttem — feldőlv, összezúzva! Hivatás után fohászokodtam, szoros rendeltetés után: — és sehol sem volt segítség.”
- 45 *Id. Kármán József levele ifj. Ráday Gedeonhoz, Losonc, 1793 február 2. — Ráday-lt. II. 1786. sz.*
- 46 U. o.
- 47 1793 decemberében pl. *id. Kármán József Pázmándy Pállal Bécsben jár és az egyházkerületnek egy memoriálisát terjeszti a király elé. „Excellentiádat — írja december 20-án, már hazulról, Rádaynak — ő Felsője előtt ki mentettük hivatalbéli foglalatosságára nézve; melybe ő Felsője maga igen jókedvű nevetéssel még jobban mentette Excellentiádat.” Ferenc császár tehát jól emlékezett Rádayra. (Ráday-lt. II. 4-r. 1886.) — Jóval később, Sándor Lipót nádor halálakor Ráday Gedeon azt írja Pál fiának, hogy Bádénból rögtön átment Laxenburgba, „és ámbár a holttestet senkinek*

- meg mutatni szabad nem volt, nekem mindazonáltal... megmutatták." (U. o. Feldolgozatlan anyag. I. cs. 11. köteg.)
- 48 Ráday-lt. Családi és atyafiságos levelek I. cs. 37. köteg. [Méltóságos Bárókisasszony! Méltóságod megbízásának eleget tettem, midőn a kért selymet itt küldöm. Magam is úgy gondolom, hogy nem szép Acsáról ennyire megfélekedni: de lelkiismeretem elég meggyőzően mondja nekem, hogy a hiba a legkevésbé sem bennem van. — Méltóságodnak alázatos szolgája K. J.] — A két Prónay-lány, Piroska és Honoráta az *Uránia* előfizetői között is szerepel. — A levél hátán, más kéz írásával, egy Voltaire-vers van, amelynek eleje így szól:

Assurez moi de Votre coeur,
 Je ne desire d'autre bonheur.
 Ni-le dieu de la longueur
 Ni-le dieu de la distance
 N'auront jamais la puissance!
 De Vous effacer de mon coeur!
 Mon coeur est OOOO ami a OOOO
 Qui que tu soit voila ton maitre
 Ou qui l'éte deja ou qui le doit etre.

Voltaire

Magyarul:

Más boldogságot nem kívánok.
 Adja nekem az Ön szívet —
 Sem a távolság, sem más különbség nem tudja Önt
 a szíveimből kitörölni.
 Szívem az öné — — —
 Bárki vagy is, ime ez *[a szerelem]* a te urad,
 Vagy az volt, vagy annak kell lennie.

- 49 M. Tud. Akadémia kéziratára. Toldy Ferenc jegyzetei Kármán életére és műveire vonatkozólag.
- 50 „Pestre jött, hogy a jogi életben ügyvédségre adja magát. De hivatásos munkáján túl többi idejét tudományos, különösen szépirodalmi foglalatosságra használta, általában folytonos továbbképzésére és ismereteinek gyarapítására.”
- 51 A verset l. I. K. 1938. 74. l. és itt a *Függelékben*.
- 52 Kazinczy Ferenc *Levelezése*. Váczy kiad. II. köt. 363. l.
- 53 L. minderről Waldapfel József cikkét: *A pesti Ephemerides megszűnése*. I. K. 1937. 64. l.

IV. Az *Uránia* megalapítása

- 1 Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. 2. kiad., Pest 1867. 416. l. (Az első kiadás 1854-ben jelent meg.)

- 2 Lásd a kiadás bevezetésében és Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédek*. 1888. II. köt. 144. l.
- 3 Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Abafi kiad. 1879. 140. l.
- 4 Érdekes, hogy Ráday Pálék viszont fukarságát emlegetik. Ráday-It. Feldolgozatlan anyag. I. cs. 10. köteg.
- 5 Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédek*. 1888. II. köt. 145. l.
- 6 Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. 1935. 101. l.
- 7 *Magyar Hirmondó* 1795. I. köt. 320. l. (19. sz. március 6.)
- 8 Wieland: *Arespes és Panthea*. Kolozsvár 1794. (Névtelenül, csak P* jelzéssel.) Már előtte is lefordította Kováts Ferenc.
- 9 M. Tud. Akadémia kéziratára. Toldy Ferenc jegyzetei Kármán életére és műveire vonatkozólag. [Szövetkezett meghitt barátjával, Pajorral, egy *Uránia* című folyóirat kiadására.]
- 10 Waldapfel József *id. m.* 74. l.
- 11 Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a 18. században*. Kolozsvár 1936. 220. l.
- 12 „Akik ilyenféle időszaki folyóiratot kívánnak kiadni.”
- 13 Az engedélyezés kérelmét már annakidején Bodnár Zsigmond (*Uránia, Kármán és Pajor*. 1880. 15. l.), de én is hiába kerestem a Helytartótanács iktatójában.
- 14 *Magyar Hirmondó* 1794. I. köt. 319. l. (18. sz. március 4.)
- 15 Egy példányát l. O. L. Rev. Libr. 8812., 1796. Fons 22, pos. 1. számhoz mellékelve. (1796 április 26.)
- 16 1794. I. köt. 301—304. l. (17. sz.) A felhívás teljes szövegét l. a *Függelékben*. Annak felsorolását azonban, hogy „az elő-fizetést beszedő urak” kik lesznek, elhagytuk. E helyett itt említjük meg, hogy Győrött *Révai Miklóst*, Szarvason *Tessedik Sámuel*t, Kassán *Batsányi Jánost*, Keszthelyen *Nagyváthy Jánost*, Losoncon *id. Kármán Józsefet*, Pozsonyban *Belnay György Alajost*, Sárospatakon *Bartafalvi Szabó Dávidot*, Sopronban *Vietorisz Jonatánt* és Hódmezővásárhelyt *Szónyi Benjamint* kérték meg rá.
- 17 O. L. Htt. Rev. Libr., 8812., 1796. Fons 22, pos. 1. számhoz mellékelve.
- 18 „Hiteltérdemlően mondták nekem, hogy a kötetnek ő a szerkesztője.”
- 19 U. o. 1797. f. 7. pos. 2. sz. a. Lipcsei Pajor Gáspár jelentése 1796. október 9-én kelt.
- 20 U. o.
- 21 Tragor Ignác: *Vác az irodalomban*. Vác 1925. 142—143. l.
- 22 M. Tud. Akadémia kéziratára. M. Irod. Lev. 4-r. 146. sz., a levélnek hiteles másolata, amelyet — sok mással — Toldy Ferencnek önkéntes kedveskedésül másol le és küld be egy erdélyi piarista, Vass József.
- 23 *Uránia*. Első Esztendő. I. Kötet. Bé-vezetés. (Lapszám nélkül.)
- 24 Bodnár Zsigmond *id. m.* 16. l.
- 25 Abafi: *Kármán Józsefről*. Kármán *Művei*. Abafi kiad. II. köt. LX. l.
- 26 *A Magyar Asszonyi Nemhez*. L. a *Függelékben*.

- 27 OSzK. kéziratára. 556. Quart. Germ. 1786 február 6. — és 3. Fol. Germ. (Übersicht der Rubriken zu einer Gelehrten-Ztg.)
- 28 Waldapfel József *id. m.* 230. 1.
- 29 Kayser: *Vollständiges Bücherlexikon 1750—1832.* Leipzig 1836.
- 30 *Betsület-mentése Urániának. Magyar Hirmondó 1794.* II. köt. 711. 1. — Lásd a *Függelékben.*
- 31 Gindl Józsefre gondolhatnánk; I-i pedig Ráday Gedeonnak is névjelzése volt. (Kleist *Lalagéja* nem állt messze tőle és ízlésétől.) Kármán megkaphatta a családtól, avval, hogy név nélkül közölheti. Ez azonban nem is föltevés, csak lehetőség.
- 32 *Uránia* III. köt. 217. 1.
- 33 Toldy Ferenc *Összegyűjtött munkái.* 1868. II. köt. 157. 1.; Ferenczi Zoltán: *Csokonai.* 1907. 51. 1.
- 34 Major Ervin: *Verseghy mint dal- és zeneszerző.* IK. 1925. 260. 1.
- 35 *A nemzet csinosodásában.* *Uránia* III. köt. 287. 1.
- 36 L. Kazinczy Ferenc *Levelezése.* Váczy kiad. II. köt. 363. 1.
- 37 *U. o.*
- 38 *Magyar Hirmondó 1795.* I. köt. 565—572. 1. 33. sz., április 24.
- 39 M. Tud. Akadémia kéziratára. Kármán és Pajor fent idézett levele Aranka Györgyhoz.
- 40 Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig.* 1925. 23. 1.
- 41 Szabó Ferenc: *A Fanni hagyományai.* Pásztó 1904.
- 42 Pintér Jenő: *A magyar irodalomtörténet kézikönyve.* Tudományos rendszerezés. 1921. I. köt. 444. és 448. 1. — Ezt az állapotot azonban már előbb is kifejti első nagyobb irodalomtörténeti munkájában, *A magyar irodalom története Bessenyei föllépésétől Kazinczy haláláig (1772—1831).* 1913. III. köt. 262. 1.
- 43 Szinnyi Ferenc: *Kármán József és az Uránia névtelenjei.* M. Tud. Akadémia 1924.
- 44 Abafi *id. m.* LXIII—LXIV. 1.
- 45 Abafi Kármán-kiadásában szerepelnek magyarul 1. a *Bölcsészeti végrendelet*, 2. *Sejtelmei egy fiatal testvérnek a szabadkőművesi rend céljairól*, 3. a *Hírlap-tervezet*, és 4. a *Reflexiók*. Ezek nem az *Urániából* valók, sőt Kármán sohasem írta meg őket magyarul. Az 1. és a 4., a *Bemerkungen aus Lektüren* c. fent többször idézett jegyzeteiben szerepei németül; a 17—19. lapon *Das philosophische Testament*, a szerző megnevezése nélkül, de bizonyára éppen olyan másolat egy Kármánnak megtetszett olvasmányból, mint a jegyzet többi anyaga. *U. o.* a 14. lapon a *Biedermann* (Abafi fordításában *A becsületes ember*) és a *Physionomie* (Abafinál *Arcisme*), a 19. lap verzőjén pedig cím nélkül — *Es ist eine ewige Relation in der Natur* — — — (ez Abafinál *A természet relatioja* címmel.) Igaz, hogy ezek alatt a jegyzetek alatt nincsen szerző neve, Abafi tehát föltehetette, hogy ezek Kármán fogalmazványai. De akkor a *Die neue Kabbala* is az (11. l.), vagy az a francia szöveg is az (12. l.) amelynek címe sem szerepel: *Laissez aller le monde, comme il va.* (Hagyjátok a világot menni, ahogyan akar...) — Semmi okunk sincsen föltenni, hogy mindennek Kár-

- mán a szerzője. — A 2. és 3. egy-egy önálló kézirat, Kármán kezeírása. Mindkettőről, az *Ahndungen*ről és a hírlap-tervezetről a szövegben volt már szó, de mindkettő német fogalmazvány.
- 46 Ez Waldapfel József véleménye is: „Ma már egészen tisztán áll előttünk, hogy az *Uránia* legfőbb munkatársa is Kármán volt, s ami az *Urániában* névtelenül jelent meg, az majdnem mind tőle való.” (*A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*. Egyetemi előadások. 1952. 127. l.)
- 47 „Két szerecseny ifjak — írja Pántzél — a kik ugy szerették egymást, hogy egy leánykát, melyet mind a ketten szerettek, ne hogy miatta barátságoknak vége szakadjon, egy erdőben megöltek. Mikként lehet ezen cselekedetet felséges cselekedetnek nevezni, recensens nem látja, melyeknek terjesztései akármely dicsőségeknek tessenek is, azok a szívre nézve csak a félszaku formáltást gyarapítják.”
- 48 Kármán *id. kiad.* II. köt. 22—23. l.

V. Fanni hagyományai

- 1 Horváth János: *Irodalmunk fejlődésének főbb mozzanatai*. 1908.
- 2 D. D. Blagoj: *Isztorija ruszkoj lityeraturi 18. veka*. 2. kiad., Moszkva 1951. 138. l.
- 3 Baróti Dezső a szentimentalizmusról, egyetemi előadásaiban.
- 4 L. Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Szikra 1949. 165. l.
- 5 Mokulszkij stb.: *A francia fölvilágosodás és irodalma*. Idézi Baróti Dezső egyetemi előadásaiban.
- 6 Szóbeli szíves közlése.
- 7 Kármán levelezése. *Művei*. Abafi kiad. 1879. II. köt. 29. l.
- 8 *Ahndungen* stb. c., többször *id. kéziratában*. Abafi ford. szerint: „Hivatás után fohászkodtam, szoros rendeltetés után: — és sehol sem volt segítség. Éreztem magamban ösztönt közreműködni, tevékenykedni egy végcélért, résztvenni a nagy polgári társadalomban — és egyedül láttam magamat.”
- 9 Turóczy-Trostler József: *Goethe, a világirodalom és Magyarorszag*. — *A M. Tud. Akadémia Nyelv- és irodalomtud.-osztályának Közleményei*. 1951. I. évf. 2. sz. 183. l.
- 10 Toldy Ferenc: *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*. 1843. XVI. l.
- 11 Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. 2. kiad., Pest 1867. 419. l.
- 12 Halász Ignác: *Kármán József*. 1878.
- 13 *Kisfaludy Társaság Évkönyvei*. Új folyam, 16. köt. 1881. 193. l.
- 14 Kármán levelezése. *Id. kiad.* II. köt. 3. r. 111. l.
- 15 L. a *Függelékben*.
- 16 Fehér Sámuel dolgozata is, *Fanni hagyományai és a Nouvelle Héloïse* (Pécs é. n.) csak jelentéktelen külsőségekre tud rámutatni s inkább az *Új házasság leveleiben* talál a Rousseau regényeihez hasonló elemeket.

- 17 Werner Adolf: *Goethe és Kármán*. Szombathely 1890.
- 18 Bodnár Zsigmond: *Uránia, Kármán és Pajor*. 1880. 38., 47. és 48. l.
- 19 Szabó Ferenc: *A Fanni hagyományai*. Pásztó 1904.
- 20 *Uránia*. III. köt. 301. l.
- 21 Itt egy szó, hogy *minek* a vidékein termettek, sajtóhibából ma-radhatott ki.
- 22 Markovicsné leveleinek fordítója, Székely József drámát is írt *Kármán és Fanni* címmel. Színre nem került. L. Szinnyei József: *Magyar írók XIII*. köt. 594. hasáb. — Wurbach is tud róla. *Biographisches Lexikon*. Wien 1863. X. köt. 480. old.
- 23 Az elbeszélésnek két levele R... tz-ról kelt. Itt talán Ragyolcra gondolt Kármán, egy Losonc közelében lévő községre. — A „hazurul” (hazulról) kelt levelek Toldynál *Hazarul* keltek.
- 24 Az egyes részek az *Urániában* nincsenek számozva, csak vonallal elválasztva. Toldy jelölte őket római számokkal.
- 25 Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, 1919. I. köt. 114. l. — Császár Elemér: *A magyar regény története*. 2. kiad. 1939. 74. l. és *Magyar remekírók*. Egyetemi előadások, 1924.
- 26 Baráth Ferenc: *Irodalmi dolgozatok*. 1895. 50. l.
- 27 Heinrich Gusztáv szerint is „Fanni haldoklása nagyon erőltetett”. (*Kármán József*. Bevezetés a *Magyar Remekírók* 9. kötetéhez.) 1906. 20. l.
- 28 *Bácsmegeyeinek gyötrelmei*. Németből átdolgozta Kazinczy Ferenc. Olcsó Könyvtár 1878. 77. és 98. l.
- 29 Még Heinrich Gusztáv is így látja: „Szerencsés gondolat, hogy művének hőségévé nőt választott, aki az érzelmesség és érzelgősség föl-tüntetésére rendkívül alkalmas.” *Id. m.* 22. l.
- 30 *Geszner Idylliumi*. Fordította Kazinczy Ferentz. Kassa 1788. 115. l.
- 31 Lukács György: *Goethe és kora*. L. a Werther-fejezetet.
- 32 A *Fanni* a maga korában nem hangzott el egészen visszhang nélküli. Szentimentális irodalmunknak két, ma már nem emlegetett műve Kármán regényének köszönheti születését. Péteri Takáts József *Ágnes története* (1796) az egyik, egy verses elbeszélés, — Vitkovics Mihálynak *A költő regénye* c. elbeszélő munkája a másik emléke ennek. Ismeretesebb, hogy Vitkovics a *Fannit* szerbre fordította *Spomen Milice* címmel (Milica hagyományai), de nem jelezte, hogy az Kármán művének átültetése. (L. ezekről Császár: *A magyar regény története*. 2. kiad., 1939. 79—80. l.) *Az Uránia* példájára adta ki Kis János *Zebbe való könyvét* (Pozsony, 1857), majd 1806—1808-ban a *Flora* négy kötetét; ez utóbbinak címlapja: „*Flora*, vagy szivreható apró románok, erkölcsi mesék, versek és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabok a' szép nemnek és a' szép nem barátainak.” — A *Fanninak* egy kései hatására mutatott rá Galamb Sándor *Gyulai Pál novellái* című értekezése (IK. 1919. 115—116. l.). Szerinte Gyulainak *Fanni* c. novellájára (*Nők könyve*, 1853), s „épen hangjára volt valamelyes hatással Kármán nove-lája. Mintha a nevek megválasztása is erre a kapcsolatra mutatna. Hősnőjét Fanninak hívják, épen úgy, mint Kármánét, hőségnek neve pedig Tolnai, mintha a *Fanni hagyományai*ban előforduló

férfialak csak töredékesen jelzett T — — ai megjelölésének volna kitöltése”. Galamb Gyulai novellájának érzelgősségében is Kármán szentimentalizmusának visszhangját hallja.

VI. A nemzet csinosodása

- 1 Faguet: *A 18. század*. 1898. 215. l. — Montesquieu e tanítását „rationalista fanatizmusnak” nevezi.
- 2 Sztálin: *A dialektikus és történelmi materializmusról*. 1949. 11. l.
- 3 Herder: *Vom Einfluss der Regierung auf die Wissenschaften und der Wissenschaften auf die Regierung*. 1781. 78. l.
4. A továbbiakban követi a *Magyar Hirmondó*ban közzétett híradásokat. L. a *Függelék*ben.
- 5 „Aki mást követ, semmit sem követ, nem talál semmit, sőt nem is keres. — — — Mást tesz emlékezni, és más az: tudni. Mikor tanulsz, már tanítasz is.”
- 6 Nem valószínű, de lehetséges, hogy Kármán már forgatta Mikes Kelemennek 1794-ben kiadott *Törökországi leveleit*. Mikes bővebben, Kármán rövidebben, de ugyanazt az időpontot ragadják meg: a felsőbb tanulmányaiból hazatérő, jobb sorsra érdemes ifjúnak a nemesi léha életbe való visszasüllyedését. De valószínűbb, hogy mindketten, egymástól függetlenül, a jól látott valóságot rajzolják, s ez annak a bizonyítéka, hogy a nemesi elmaradottság, nem-törődőtség, a feudális kizsákmányolóknak évszázados semmittevéshez szokott életmódja a Mikes és Kármán följegyzése között eltelt hetven év alatt semmit sem változott.
- 7 Horváth János említi (*A magyar irodalmi népiesség*. 1927. 55. l.), hogy Kármán „eredetiség-programmja Herdertől függően” alakult ki. Erről részletesebben is szolt a magyar irodalom fejlődéstörténetéről tartott egyetemi előadásában. — Pukánszky Béla *A nemzet csinosodásának* Herderrel való két közvetlen egyezésére pontosabban is utal. Ezek azonban nem egészen állják meg helyüket. „Az emberiség történet-könyvei — mondja Kármán (*Urania* III. köt. 287—288. l.) — mindenütt a poézison kezdődnek, és a vadságból kivetkező nemzeteknek szelidülését mindig, a *költés* eszközlötte.” — Herder ezt a *nyelvről* mondja: „Die Sprache, sagt Isokrates, war die Bezähmerin der alten Wilden.” — — — (Herders *Werke*, Suphan kiad. 1877. I. köt. 147. és 151. l.) [A nyelv — mondja Isokrates — volt a régi vadembereknek megszeliítője.] Herder maga Blackwell Homeros-monografiájára hivatkozik (*u. o.* 537. l.) „Die Alten hielten, wie es scheint, die Sprache für die erste Zähmerin der Menschen.” [A régiek, úgy látszik, a nyelvet tartották az emberek első szelidítőjének.]
Bár Kármán — ismétlem — Herdert is olvasta, közelebb való, mert ezúttal maga idézi Barthélemynek az imént, 1786-ban megjelent (nyolckötetes) munkáját: *Voyage du jeune Anacharsis en Grece*. V. köt. 52. fejl.: „vad és durva elméjeket hogy megszeliítsék, leghathatósabbnak vélték

- a felső értelmű bölcsek az új és gyenge érzéseknek felindítását, és kedvet szerettek nálók a poézishez, énekekhez” stb. — Erőltettebb Pukánszky másik utalása, mert Herder is Prometheusról és a középútról beszél, de más, Kármánéval ellenkező összefüggésben. Kármán azt kívánja, hogy „az igazi literátor hozza le mint egy második Prometheus az égből a bölcsesség szép virágát” (u. o. 315. l.) s más helyütt (286. l.) mondja, hogy „a középútat megtalálni nem a mi szokásunk”. — Herder viszont azt hirdeti (id. kiad. I. köt. 256. l.), hogy: „Weil es gefährlich ist, als ein zweiter Prometheus den Electricischen Funken vom Himmel selbst zu holen: — — — so ist der Mittelweg die gewöhnliche Strasse.” [Mint hogy veszedelmes dolog, ha a villamos szikrát, mint egy második Prometheus az égből magunk hozzuk le — — ennek inkább a középút a szokásos útja.] Az eszme tehát Herdertől való, de Kármán a maga gondolatait másképpen építi föl rá. Így került — mint a szövegben rámutattunk, — sok herderi szikra a munkába. Utalok Herdernek néhány helyére: id. kiad. I. köt. 163., 179., 194., 217., 287., 396., 402. l.
- 8 Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* 1924. 26. és 28. l.
- 9 *Uránia.* III. köt. 268—269. l.
- 10 L. Faguet id. m. 223. l. — Barthélemy id. m. id. h.
- 11 *A magyar ország gyűlésiben egyben gyűlt méltóságos és tekintetes rendekhez 1790 esztendőben tartatott beszéd.* Pest, Landerer 1791. — Ennek csak a nemesi életről szóló része vág ide.
- 12 Érdekes elírása (vagy tréfája?) Kármánnak, hogy az ilyen ember szavai nagyobb hitelre találnak, mint a Dalai Lámáé — Japánban.
- 13 *A Pegazus Habjai:* a görög mitológia szerint a Pegazus patájának rúgása fakasztotta a Hippokrene-forrást, amelyben a Múzsák fürdenek. Kármán szerint az utánzó költők hamisan hiszik, hogy ennek vizétől részegek. Éles szatiraképpen használt tréfás kifejezés azokra, „akik megérdemlik”.
- 14 Herder id. kiad. I. köt. 147. l. — „A nyelv eszköze a tudományoknak”.
- 15 Az *Urániában* sajtóhibából Jázon és Meduza olvasható.

VII. A fejvesztéség. — Politikai cikkek

- 1 Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése.* I. köt. 114. l. „E töredék első példája irodalmunkban a jellemzés kedvéért archaizáló, régieskedő stílusnak.” — Nyomában Pintér Jenő: *(Magyar irodalomtörténet.* 1931. IV. köt. 793. l.) „Talán még archaizáló stílusa ér legtöbbet.” — „Van rajta valami ódonszerű, tudatosan archaizáló” — mondja Császár Elemér is. (*A magyar regény története.* 1922. 63. l.)
- 2 U. o.
- 3 Waldapfel József: *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig.* Egyetemi előadások. 1952. 142. l.

- 4 *Magyar Hirmondó* 5. szakasz. 1794. I. köt. 303. l. L. a *Függelékben*.
- 5 *Id. m.* 45—47. l.
- 6 Szinnyi Ferenc *id. m.* 22. l.
- 7 A *panasz* c. idilljében. „Szép volt az én barátom, mint a legszebb tavaszi nap, — fehér az ábrázatja, mint a patyolat lilium, piros az orcája, mint a szederjés rózsza.” — Vagy: „Szép volt a Télon halála és csöndes, mint mikor egy kies nyári napon mosolyogva száll alá a vidám nap.”
- 8 Ráday-lt. Feldolgozatlan kéziratok VIII. 16. köteg. 4. sz. — Szinnyi a darabnak *A módi* címét tudja. (*Magyar írók* III. köt. 571. hasáb.)
- 9 Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Abafi kiad. é. n. 24. l.
- 10 Sándor István: *Író és társadalom*. Szeged 1945. 154. l.
- 11 *U. o.* 156—157. l.
- 12 L. Arankához írt levelét a *Függelékben*.
- 13 Bodnár Zsigmond: *Uránia, Kármán és Pajor*. 1880. 82. l.
- 14 *Oeuvres diverses de POPE, traduites de l'Anglais*. Nouvelle édition, Vienne. é. n. — A szöveg egy helye is utal a francia eredetire: Lodone neve után zárójelbe teszi: *le Loddon*.
- 15 Egyetlen kis szépséghibája, mikor Pán Lodonét, a szép nimfát meglátja: „beleszeretett öbele”. Ezenkívül zökkenő a fordításban nincsen.
- 16 Fest Sándor: *Pope és a magyar költők*. EPhilK. 1916. 545—546. l.
- 17 Waldapfel József (*id. m.* 143. l.) utal rá, hogy a téma a mi irodalmunkban Kármánon kívül többek között Kölcseynél, Vörösmartyánál, Tompánál szerepel.
- 18 Köszönetet kell mondanom Szent-Iványi Béla egyetemi professzornak, aki e kérdésben kérésemre maga is a legnagyobb készséggel sokat fáradozott.
- 19 Heinrich Gusztáv: *Német balladák*. 1886. I. köt. 117. l.
- 20 A könyv teljes címe: *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des Européens*. 1770.
- 21 Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. Akadémiai kiadó 1952. II. köt. 203. l.
- 22 *U. o.* II. köt. 513. l.
- 23 „Malheur à l'État ou il se trouverait pas un seul défenseur du droit public! Bientot ce royaume se précipiterait avec sa fortune, son commerce, ses princes et ses citoyens, dans une anarchie inévitable. Les lois, les lois pour sauver une nation de sa perte, et la liberté des écrits pour sauver les lois!” — *U. o.* II. köt. 589. l. [Szerencsétlen állam az, ahol a népjognak nincs egyetlen védelmezője sem. Az ilyen királyság vagyonával, kereskedelmével, hercegeivel és polgáraival hamarosan kikerülhetetlen anarchiába zuhan. A törvények, a törvények azok, amelyek arravalók, hogy egy nemzetet megmentsenek a pusztulástól, és az írás szabadsága, hogy megmentse a törvényeket.]
24. L. Ráday-lt. Szemere-Tár. I. köt. [Az emberiségnek legszenvedélyesebb harcosa volt a zsarnokok ellen.]
- 25 Benda Kálmán *id. m.* II. köt. 806. l.

- 26 Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* 1924. 118. l.
- 27 *Magyar Hirmondó* 1781 június 23. 388—389. l. — „Ama híres Francia Tudósnak, Raynal Pap Urnak azon könyve, melyet a kétrendbéli Indiai tartományok felől világra bocsátott, Párisban tüzre ítéltetett. Ha maga még jókor az országból ki-nem takarodott volna, talán még rosszabbul járt volna, mint Lincet Ur, a ki hónap számra ki-adatott írásaibann követett bátorságáért mind e máj napig a Bastille nevezetű fog-házat üli. Jószága ugyan-tsak mind el-foglaltatott az ország számára. — Nem sokkal az előtt, hogy Raynal könyvét azon veszedelem érte, az Ámerikai Gyűlés ditséretekkal telyes írással tisztelte vólt-meg érette.” — *A M. Hirm.* cikkére Tarnai Andor emlékeztetett.
- 28 Jegyzetben mondja: „A rege helyett merészlek én is egyszer egy új szót és a *Saget* mondának keresztelnem. Jó-e, nem tudom! de aligha mi azt a velős német szót valaha oly jól eltaláljuk.” Kármán *Művei.* Abafi kiad. 1879. I. köt. 256. l.
- 29 Az *Eldorado* magyar vonatkozására és nagy jelentőségére először Waldapfel József lett figyelmessé. *Id. m.* 144—145. l.
- 30 „Az értelemnek a vizsgálódása rendszereket gondolt ki, másoknak imponált, a nemgondolkodó fejeket bilincsekbe verte, máglyákat eszelt ki, a hitből állami gépezetet csinált, vallásháborukat élesztett. Mondhatni tehát: a papok a világ minden gazságát, amit a vallás álarcában műveltek, egyes egyedül az értelem által művelték.”

VIII. Művészettörténet — Kisebb fordítások

- 1 E levelek az 1776 októberi (3—46. l.), novemberi (106—119. l.), 1777 májusi (117—135. l.) és júliusi (60—90. l.) füzetekben jelentek meg. Szent-Iványi Béla szíves közlése.
- 2 A *tűzpróbáról Magyarországon* és *A nagy zsidó-gyűlésről, mely 1650-ik esztendőben Magyarországra tartatott* c. cikkeknek, az ígért történeti tárgyú közleményeinek forrását, már Abafi megtalálta az *Ungrisches Magazin*nak (Windisch Károly pozsonyi folyóiratának) 1781-i évfolyamában. Érdekes, hogy a második cikket Szinnyi Ferenc (*id. m.* 28—29. l.) Kármán fordításának tartja, az elsőben, a *Váradi regestrum* ismertetésében azonban erre „semmi bizonyítékot nem talált”. Én azonban valószínűnek tartom, hogy az egy helyről került két cikk fordítása is egy kéz, éspedig Kármán munkája. — Az első talán Cornides Dániel tollából való, aki *id.* Kármán András tanítványa volt. — Pántzél Dániel mindkét cikkről elismeréssel szól kritikájában.
- 3 Szinnyi Ferenc, mint fent már volt róla szó, Kármánnak követelt még két fordítást, éspedig a *G — i* jegyű, *Az elváltozott törpe* c. és *Az emberi nemnek külömbféle nemeiről* címűt. Az első már jelzete miatt sem, a másikat stílusával és témájával nem tartom Kármánéinak.

- 4 *Beszéd a nemes magyar Nemzethez, hogy Magyarorszáiban lehet s kell is a magyar nyelvet s a magyar tanításokat felállítani.* H. nélk., 1790.
- 5 Ujszászy Kálmán, a sárospataki Nagykönyvtár főkönyvtárosa volt szíves részemre a látogató-könyvből a kirándulók nevét kiírni.
- 6 A *Protocollum privatum Castris Csábrágh* c. látogató-könyvet ma a sárospataki könyvtár kéziratára őrzi (123. sz., 81. b. l.) A verset onnan adta ki Gulyás József.
- 7 Nagy Iván: *Magyar nemesi családok.* IV. köt. 366. l.
- 8 Sajátos dolog, hogy Rátz Sámuel fia viszont ugyanabban a látogató-könyvben német nyelvű verssel örökíti meg ottlétét.
- 9 Először Szilágyi István adta ki: *Kármán kiadatlan műve. Figyelő* 1882.
- 10 Ember Nándor: *A magyar oktató mese története 1786—1807. IK.* 1918. 291—294. l.
- 11 Nisard D.: *A francia irodalom története.* Ford. Szász Károly. 1879. II. köt. 35. l.

X. Halála

- 1 *Magyar Hirmondó.* 7. szakasz. 1795. I. köt. 567—572. l. 33. sz. Toldalék. (L. a *Függelékben.*)
- 2 Ráday-lt. Feldolgozatlan anyag. I. cs. 9. köteg: Prónay László 1794 december 10-én Acsáról írja: „Laczkovics s a többi pártütők már Budán vannak, kemény rabságban. A Királyi Tábla hozzá fogott immár ítéltetésekhez.” — December 21-én Vég Veresmarty Sámuel szuperintendens írja a szeptemvirnek, hogy Fodor Gerzson nagyon bizott ártatlanságában, mikor elvitték. — December 18-án Fáy Ábrahám számol be róla, hogy „szinte most hallom, hogy 14-a Zemplén vármegyében is egynéhányat Criminis Laesae Majestatis et Perduellionis Reos el fogtak. Kik légyenek? Minnyájokat még nem tudjuk.” — Még 1795 október 10-én is azt írja Ráday Pál Gedeon öccsének: „a budai rabok közül, amint hallom, ismét ketőt, Szént és Réz cancellistát halálra sententiázott a Kir. Tábla. Többeket is fogtak ujonnan, de kik légyenek, nem tudom. — December 10-én Gedeon írja Pálnak: „Apropo, Szabó, Szén, Versegi und Landerer sind sicher gestorben.” stb. A részben hamis hírek tehát állandóan járták és izgatták a közhangulatot.
- 3 Abafi: *Kármán József. Kármán Művei.* Abafi kiadása. 1879. II. köt. LXVIII—LXIX. l. és Szinnyei: *Magyar írók* IV. köt. 505. hasáb.
- 4 Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai.* Akadémiai Kiadó 1952. II. köt. 779—80. l.
- 5 *U. o.* III. köt. 211. l.
- 6 *U. o.* III. köt. 291. l. jegyzetében.
- 7 *Vasárnapi Ujság* 1884. és Baráth Ferenc: *Irod. dolgozatok.* 1895. 358—360. l.
- 8 Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kistükre.* 6. kiadás, 1920. 104. l.
- 9 Császár Elemér: *Magyar remekírók.* Egyet. előadások 1924. Köny. 6. l.

- 10 „Azonban a nemes szellemnek buzgó tevékenysége közben már egy életveszélyes betegség csírája fejlődött benne, és csakhamar reménytelen állapotba juttatta, azért szükségesnek látta 1795-ben, hogy Pestet elhagyja és akkor még élő szüleikhez távozzék, akiknek karjai között Losoncon csakhamar kiadta lelkét.”
- 11 Pápay Sámuel: *A magyar literatura esmérete*. 1808. 414. l.
- 12 Tolnai Vilmos: *Miért szűnt meg Kármán Urániája? It.* 1925. 175. l.
- 13 OL. Htt. Rev. Prot. Cott. 1796. f. 1. p. 4—7., u. o. Rev. Libr. 1796. f. 22. p. 1—2., 1797 f. 7.

FÜGGELÉK

- 1 Ráday-lt. II. quart. 242. sz. A levél megszólítása mindössze: Perillustri atque Generoso Viro Paulo Ráday Andreas Kármán S. P. D. (Tekintetes és nemzeti Ráday Pálnak Kármán András üdvözletet mond), — befejezése pedig a római szokott: vale! (Egészség!)
- 2 Már Ráday Gáspár gondosságát is hangsúlyozza Gorzó Gellért (*Ráday Pál*. 1915.): nemcsak hogy Braxatorishoz küldi fiát Rahóra, hanem utána annak egy tanítványát, Missovitz Mihályt hozza Losoncra tanárnak, a fia nevelőjének. Azután Selmece, Kőrmöcere is elküldi fiát. (Utóbb Kármán András is ide küldi fiait.)
- 3 Analóg eset, mikor utóbb Ráday Gedeon meg az ő költségén Bazelben tanuló Nagy Sámuelet, a későbbi ágenst kéri meg, hogy Gedeon fia mellé svájci nevelőt szerezzen. (Ugyanezt a feladatot bízta az akkor nyugaton járó „Teleki József urfira” is.)
- 4 *Oratio funebris*, qua Spectabili, perillustri ac generoso domino Paulo Ráday de Ráda, viro dum viveret, de patria ecclesia et bono publico optime merito, tempore exequiarum, in magna auditorum celebritate parentavit Andreas Kármán. Losontzini, anno 1733, die 20. Septembris, in Aede Sacra. [Gyászbeszéd, amellyel tekintetes, nemzeti és vitézlő Rádai Ráday Pál úrnak, míg élt, a haza, egyház és a közjó körül nagy érdemeket szerzett férfiúnak emlékünnepeén őt a hallgatóság nagy ünnepiessége mellett meggyászolta Kármán András.] *A Párjához igaz és tökéletes Szívnek gyógyíthatatlan Sebe* c., 1735. nyomtatott gyűjtemény 47—63. old. (Ráday-könyvtár E. Tract. 385. sz.)
- 5 A losonci városi levéltár a várost elpusztított nagy tűzvész áldozata lett, ezért a gimnáziumról ismert adatok csak 1744-ben kezdődnek.
- 6 Zoványi Jenő szerint Kármán András az utrechti egyetemen kívül a leydeni és az odera—frankfurti egyetemre maga is ellátogatott.
- 7 „Amelyet a református ifjak látogatni szoktak.”
- 8 Hermányi Dienes József: *Nagyenyedí Democritus*. Kiadta György Lajos. Kolozsvár 1943. II. köt. 159. l.
- 9 Volt Leydenben, Utrechban, Friziában és Franekerában.
- 10 Frankfurt, Lipcse, Wittenberg, Halle.
- 11 Zoványi Jenő szerint (*A tisztántúli ref. egyházker. története*. Debrecen 1939. I. köt. 44. l.) 1702-ben. — Zoványi Gyöngyösi Árva Pál-

nak emlegeti. Nem tudom miért — alább idézendő leveleiben maga mindig Gyöngyösi Pálnak írja magát— mások Gy. Istvánnak emlegetik. Itt a nála 13 évvel fiatalabb Gyöngyösi Árva István köböküti pap neve okozhatott valami zavart.

12 U. o.

13 Szinnyei: *Magyar írók* IV. köt. 66. hasáb.

14 Minderről l. Paikoss Endre: *A kassai helv. hitv. egyház megalakulásának története*. Sárospatak 1889. 101—115. l. (Paikoss a gúnyiratot is közli. — Révész Kálmán: *Gyöngyösi Pál*. 1906. — Hermányi Dienes József (*id. m. id. l.*) írja, hogy a „sovány verseket” látta, s a következőre emlékezik:

Minap egy kő valék,
Hála légyen Tamásnak,
Már most istenné változék,
Sokan is imádnak.

Bod Péter tudja (*Magyar Athenas* 97. l.), hogy a költemény Horatius „Olim truncus eram” kezdetű versét utánozta és így kezdődött:

Régen nagy kő valék, kőszikla semmire kellő,
Rám talál a Tamás, nézi, volnék mi leendő.

E disztichonokat György Lajos is adja (Hermányi Dienes *id. kiad.*) 161. l.

15 Levele a Ráday-lt.-ban II. quart. 215. szám., expressus, Ludány, Pécel — ibi, ubi. — Tóth Ferenc szerint (*A helvétziai vallástételt tartó tuladunai püspökök élete*, Győr 1808. 196. l.) Gyöngyösi István (így!) Kassai prédikátor — — — a mult század elein a *Jésuiták által* vádlásban esvén, számkivettettet: de I. Wilhelm Burkus király által kegyelmesen fogadtatván, az Oderai Frankfurti Univerzitasban Theologia Professorrá tétettett, amelyet holta napjáig viselt.

16 Hermányi Dienes József *id. m.* II. köt. 159. l.

17 Gyöngyösi Pálnak és feleségének 1727 végéről együtt aláírt levele Ráday Pálné Kajali Klárához: „a Felséges Ur, hiszem, hogy jól, irgalmasan cselekedte, hogy a tekintetes Rhadai Ház keresztényi kertébül egy plántát általhomilitott mennyei paradicsomába. Ezen gerlicécskénknek, szívünk fájdalomnak hasadékiban, mindenek felett lehető vigasztalásunkra kegyes, bőv megújító balsamum olajt öntött a Tekintetes Aszszony azzal, hogy szegénykének testét maga üdvezült szerelmessivel edgyütt azon egy boltban tetette.” Ráday-lt. A. I./c. vegyes levelek.

18 Levele u. o. II. quart 341. sz., Francofurti ad Oderam A° 1727 die 28. Oct.

19 Levele u. o. II. quart. 453., 1732 december 1. — Gyöngyösiné ez útján hat hordó bort vitt Ráday Gedeonnak.

- 20 Fináczy Ernő: *A nevelés története a 18. században*. Egyetemi előad. 1904—1905., 190. l.
- 21 Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a 18. században*. M. Tud. Akadémia 1881. I. köt. 463. l.
- 22 Miskolczy Sz. István levele Ráday Pálhoz, Losonc, 1731 szeptember 29. — „Amit kívántunk eltávoztatni, abba esünk — írja — tsufság és nevettség tárgyaivá tétettünk a szomszéd atyafiaknál. Az a ratio az ur elméjét N. Győr felé ingyen sem fordithatta, hogy még T. Kármán Uram tanítására az urfinak szüksége nincsen, hiszen a N. Győri rector is, Szászky Uram azon hivatalbéli ember, azért öbenne sem érheti el az Ur nagy végét. — — Bizonyos dolog, hogy mind ő Kgnek, mind Ekkleziánaknak egész országszerte nagy gyalázattárára szolgál, valahova elmégyen hire, hogy az Ur szerelmes fiát még is idegen iskolába kívánta küldeni.”
- 23 *Tragicomoedia*, az az olyan halotti oratio, amelyben az emberi életnek rész szerint tragoediás, rész szerint pedig comoediás volta és ál-ortzás ábrázatja leirattatott, a szomorú alkalmatosság szerint — — Kajali Klára asszonyra. Kolozsvár, 1741. V. ö. Szinyneyi *id. m. V. köt.* 1050. hasáb.
- 24 Nagy Sámuel levele Ráday Gedeonhoz. Basel, 1760 január 1. — Ráday-lt. II. quart. 645.
- 25 Levele Ráday Gedeonhoz, 1775 jul. 2. — U. o. II. quart. 582. sz. a.
- 26 Tóth Ferenc adata, *id. m.* 196. l.
- 27 Tóth Ferenc *id. m.* szerint „tanultak — — — Debrecenben, hol mind ketten tanulókat élvezvén, edgyütt mentek ki Akadémiákra, nevezetesen Bazileában.” Adataink mást bizonyítanak.
- 28 Ifj. Kármán András levele Ráday Gedeonhoz. Debrecen, 1759 okt. 2. — Ráday-lt. II. quart. 628. sz.
- 29 Szinneyi *id. m.* IV. köt. 66. hasáb.
- 30 Tóth Ferenc *id. m.* 197. l.
- 31 U. o. 176. l.
- 32 Wechelius János levele Ráday Gedeonhoz. Pest, 1775. január 25. — Ráday-lt. II. quart. 1099. sz.
- 33 1781 október 24. Ráday-lt. Feldolgozatlan anyag, I. cs. 8. köteg.
- 34 Szinneyi, *id. m.* IV. köt. 66. hasáb.
- 35 *Ecclesiai Agenda*, avagy a helvetziai vallástétel szerint reformált magyarországi ekklesiákban való sz. sacramentomok kiszolgáltatásának, egyéb megszokott vallásbeli ceremóniáknak és közönséges isteni tiszteleteknek módja. Pozsony 1787—1789.
- 36 Tóth Ferenc (*id. m.* 197. l.), Szinneyi (*id. m.* IV. köt. 66. hasáb). — Halász József 1789 június 20-án írja Rádaynak, — a mármaroszigeti iskolának a dunántúli kerülettől évi támogatást kérő beadványával kapcsolatban: „De ennek melléje kellett kötnöm a' Lossontzi iskoláét is, a' mellynek Instantiáját maga hozta Tiszt. Kármán Jóseff Uram, a' ki ezen Consistoriumban Tiszt. Szép Laki hejébe seniorrá tétetett.” Ráday-lt. II. quart. 1597. sz.
- 37 Tóth Ferenc is, s utána indulva Szinneyi József 1791-et ír. Halász József superintendens azonban, mikor Ráday Gedeonnak, mint főgondnoknak beszámol Kotson 1790 június 9-én kelt levelében

- a kerületi gyűlésen történekről, amelyen Ráday betegsége miatt nem vehetett részt, azt írja: „Ez az ujság essett közöttünk, hogy Tiszteletes Kármán Jóseff Uram megholt Bozsotki uramhelyébe per comunem Proclamationen Generális Nótáriussá tétettetett — — — Minthogy pedig megirt Generalis Notarius Uram viszi ezen leveletem, a ki minden dolgunkról relatiót tehet: én többet nem alkalmatlankodom.” Ráday-lt. II. quart. 1613. sz. a.
- 38 Kármán levele Ráday Gedeonhoz, 1790 december 6. — Ráday-lt. II. quart. 1957. sz.
- 39 — — — — *Suam Maiestatem Stnam Individuorum tam Aug., quam Helv. Confessionis addictorum, qui operas suas in cura animarum, in re Literaria, et fodinarum cultura utiliter publico locantes per id pecularia merita sibi compararunt, penesque horum sufficientem legitimationem pro consequenda Nobilitatione demisse recurrerunt, benignam reflexionem habiturum esse. [Azoknak az ágostai, vagy a helvét hitvallást követő egyéneknek (ügyét), akik munkásságukat a lelkipendozás, a tanítás és a bányaművelés terén a köznek hasznosítva, ezáltal bőséges érdemeket szereztek, és akiknél ezenkívül elegendő igazolás mutatkozott a kívánt megemelésre, ő felsége jóakarattal fogja megfontolni.]*
- 40 Ráday-könyvtár A. II. 2293. sz. folio kéziratkötetében 769. l.
- 41 „Közülük Kármán József az első — — — aki nem kevésbé, mint András fivére, és atyjuk hasonlóan András a losonci iskola és a humanus tudományok körül egészen kiváló érdemeket szereztek, és sok derék és művelt polgárt nevelnek a haza ékességére és javára. Joggal kételkedünk, tud-e a szolgálat nemében valaki is a haza iránt valami mást, nagyobbat fölmutatni.”
- 42 Tóth Ferenc *id. m.* 195. l.
- 43 Kármán levele az ifj. Ráday Gedeonhoz, 1793 február 2. — Ráday-lt. II. quart. 1786. sz.
- 44 Levele 1792 december 12. Ráday-lt. II. quart. 1778. sz.
- 45 1794 március 19-én, Pesten kelt levelét l. Ráday-lt. II. quart. 1797. sz. a.
- 46 1794 január 15. Ráday-lt. II. quart. 1774/b. sz.
- 47 1794 április 6. U. o. II. quart. 1803. sz.
- 48 Tóth Ferenc *id. m.* 154—155. l.
- 49 1789 június 20-án kelt levelében. Ráday-lt. II. quart. 1597. sz.
- 50 Levele Ráday Gedeonhoz 1794 április 6. U. o. II. quart. 1803. sz. a.
- 51 A gyűlés jegyzőkönyvéből, u. o. II. quart. 1825. sz. a.
- 52 L. Tóth Ferenc *id. m.*
- 53 L. Tatay Imrének 1794 április 6-án kelt, fentebb idézett levelét.
- 54 Ráday-lt. II. 1774/B. Kármán József levele ifj. Ráday Gedeonhoz 1794 január 15.
- 55 Szilvási levele, Nógrádverőce, 1795 január 23. U. o. II. 1847. sz.
- 56 Szilassy József levele, 1795 február 12. — U. o. II. 1951. sz. a.
- 57 U. az. 1795 április 5. — U. o. II. 1965. sz. a.
- 58 Losonc, 1795 május 26. — U. o. II. 1879. — „Azon jóakaróimnak jövelemben-vetett Reménység vigasztal — írja — (ha ugyan még nekem van itt vigasztalás), akkor az ő emlékezetem nekem meg tar-

tott. Ezek között hogy Excellentiád legfőbb helyet érdemel véle s egész Házzammal közlött sok kegyelmi mutattyák.” — V. ö. még Abafi: *Kármán Józsefről. Kármán Művei.* Abafi kiad. 1879. II. köt. LXVIII—LXIX. l. is.

59 „Nem hogy pusztán téged, hanem, hogy magamat is tanítsam, vettem papirosra ezt az elnagyolt vázlatot. A hozzáértő meglátja, hogy a vázlat még minden szempontból töredékes. Csak mikrológikus tervezetnek szabad tekinteni és semmi többnek — nem rendszernek, nem vezérfonalnak kezdők számára — sokkal inkább egy áttekintés kivonatának, emlékeztető ujmutatásnak a jártasabb számára, és olyan előzmények (praemissiák) eredményeinek, amilyeneket én olvasóimnál fölteszek. Azt is előre kell bocsátanom, hogy az olvasó előtt érthetetlennek, sőt fölháborítóknak kell lennem, ha ezek neki — — —

Hozzád való ragaszkodásom zálogául, és, ha szabad őket erre szánnom, utmutató jelekül gyűjtöttem számodra és ajánlom neked e mondatokat.

A te Kármánod.

Az akaratról általában. Észrevehetni, hogy szellemünk némely képzeteket ismételni, másokat magától elhárítani törekszik. Az előbbiekre vágyódik, az utóbbiaktól irtózik. Amazok a képzetek kellemesek számára, emezek kellemetlenek. A vágyódásra és az irtózásra való képességet nevezük legteljesebb értelmében akaratnak.

Ha ez a képességünk a vágnak csak egyes nemeire vonatkozik, akkor hajlam a neve.

Ahogy az értelem székhelyének a fejet tartják, az akaratének a szívet.

Az akarata első hatásait érzeteknek nevezik, miként az értelemét képzeteknek.

Az akaratnak azokat a megnyilvánulásait, amelyekkel — — — alkalmakkor némely képzetre tevékenyen törekszik, az ösztön elnevezéssel jelölik.

Az akarata hatásmódjában és annak menetében ezt a mondatot kell alapigazságnak elfogadni: Az érzetek mindig a képzetektől függenek.

Épen a képzetek nemei azok, amelyek az érzetek neveit meghatározzák. Az érzéki, sötét, a zavaros képzetek szülik az érzéki vágyat. Olyan képesség, amely bennünk más állatokéval közös. A megfontolás jobb fogalmait követi az értelmes akarata. Ez magasabbrendű képesség és csupán az embereknek örökrésze.

Az érzékiek gyorsabban, elevenebben hatnak, és az értelem pusztán szokással szerzi meg uralmát az akarata fölött, a nagyobb erőt.

Általában, minél élénkebb és minél gyorsabb a képzet, minél — — — — annál több benyomást gyakorol az akaratra.

Ennyit a képzetek formái részéről! De sok múlik az objektív részen is, vagy a tárgyak természetén.

A dolgok sajátossága, amelyek miatt vágyik vagy irtózik — — —”

TARTALOM

BEVEZETŐ	3
I. Kármán gyermek- és diákkora	7
II. Bécsben	24
III. A színház. — Szabadkóművészete	43
IV. Az Uránia megalapítása	57
V. Fanni hagyományai	70
VI. A nemzet csinosodása	87
VII. A Fejlesztés. — Politikai cikkek	100
VIII. Művészettörténet. — Kisebb fordítások	115
IX. Nyelve és stílusa	120
X. Halála	128
Kármán József életének adatszerű áttekintése	136
 FÜGGELÉK	
I. Kármánok és Rádayak	141
II. Kármán József kiadatlan írásai	151
1. Reflexionen zur praktischen Philosophie	151
2. Kármán József versei:	
a) A csábrági vár látogatási könyvében	152
b) A Könyvszerzőhöz (Rátz Sámuelhoz)	153
3. A Magyar Hirmondó cikkei az <i>Uránia</i> megjelenéséről (Kármán híradásai):	
a) A magyar asszonyi nemhez	154
b) Híradás	156
c) Kisebb jegyzetek, 1—3.	156
d) Betsületmentése Urániának	157
e) A harmadik kötet megjelenése	158
f) Uránia — a Hazához	158
4. Pajor és Kármán levele	
a) Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak	161
b) Aranka Györgynek	161
JEGYZETEK	167

Ára: füzve 18,50 Ft

kötve 22,50 Ft